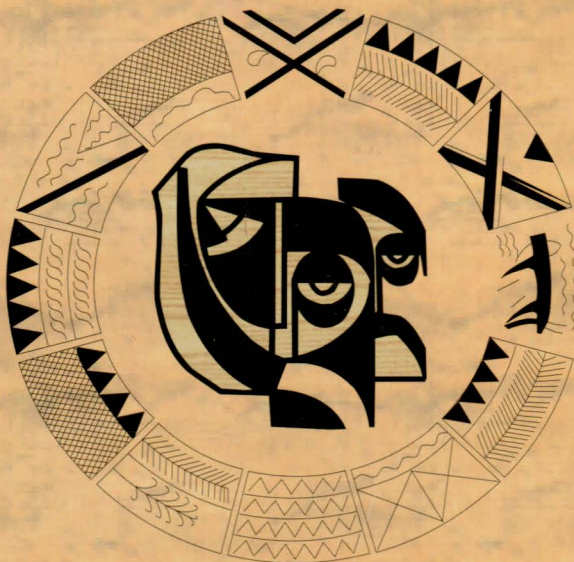

В. Г. Таранець

Арії. Слов'яни. Русь: Походження назв Україна і Русь

МОНОГРАФІЯ

Національна академія державного управління при Президентові України
Одеський регіональний інститут державного управління

В.Г.ТАРАНЕЦЬ

**АРІЇ. СЛОВ'ЯНИ. РУСИ:
Походження назв *УКРАЇНА* і *РУСЬ***

Одеса

2004

УДК 811.1'37:94(=16)

У монографії розглядається походження назв *Україна* і *Русь*, визначається їх співвіднесеність з етнонімами, що характеризували окремі слов'янські племена – *укри* і *руги* (*руси*). Аналіз зроблено на фоні розвитку лексико-семантичних груп слів у праїндоевропейській та праслов'янській мовах, глибокої реконструкції їх семантики і тенденцій розвитку. Результати дослідження засвідчують, що зазначені етноніми вийшли з єдиного індоевропейського кореня зі значенням 'арії-скотарі; воїни'. З цих же позицій подано походження етнонімів *арії*, *слов'яни/склавіни*, *венети*, *анти*, етимології деяких гідронімів і топонімів.

Для філологів, істориків, соціологів, етнологів, державних службовців і всіх, хто цікавиться походженням та життям наших предків – слов'ян.

Р е ц е н з е н т и:

доктор філол. наук О.І.Бондар

доктор філол. наук Ю.О.Карпенко

доктор істор. наук Л.І.Кормич

Рекомендовано до друку Вченою радою

Одеського регіонального інституту державного управління

Національної академії державного управління при Президентові України,

протокол № 9.6 від 13 листопада 2003 р.

© ОРІДУ НАДУ при Президентові

України, 2004

© В.Г.Таранець, 2004

Моїм онукам
Ігорю Нечепуренку
та Олексію і Уляні Таранець
- нащадкам козацького роду -
п р и с в я ч у ю

ВСТУП

Проблема походження назв *Україна* і *Русь* породила численну літературу, в якій зафіксовано різні тлумачення зазначених наймень, нерідко діаметрально протилежні. З середини XVIII ст. існує “норманський” погляд на походження *Русі*, згідно з яким *Руська держава* з’явилася внаслідок приходу до слов’ян варяг-шведів (Г.Ф.Мюллер, А.Л.Шльоцер, В.Томсен, С.Томашівський, А.Стендер-Петерсен та ін.). Спираючись на хоронім фін. *Ruotsi* ‘Швеція’, норманісти виводять усі фонетично подібні слов’янські форми з цього імені, включаючи семантику. Для підтвердження вказаної точки зору використовуються окремі місця із літопису “Повѣсть временных лѣт”, в яких неоднозначно інтерпретуються слова *руси*, *варяги*, *Русь*.

Протилежний підхід до розв’язання проблеми походження *Русі* поданий у працях М.С.Грушевського, Б.Д.Грекова, С.В.Юшкова, Б.О.Рибакова, В.Т.Пашуто, М.М.Тихомирова, П.П.Толочко та ін. Вчені сходяться на думці, що назва *Русь* з’явилася до приходу варяг і під таким іменем існувало індоєвропейське плем’я в Південно-Східній Європі. О.М.Трубаčov обґрунтовує у своїх працях наявність Азово-Чорноморської *Русі*, яка виникла в I тис. н.е., де на основі назви племені *роси*, що проживало в цій місцевості, зародилося наймення *Русь*.

Існують інші тлумачення слова *Русь*, серед них розглядається зв’язок з назвою племені *герули* (Й.Маркварт); виводиться походження слова і від наймення мешканців острова Рюген – *ругів* (Х.Ловмянський) або від

роксоланів (О.Б.Ткаченко); висловлюється думка про зв'язок *русів* з хозарською верхівкою, що в результаті породило заснування Київської Русі (О.Пріцак). Проте всі спроби розв'язати питання походження слова *Русь* виглядають непереконаливо і залишаються недовершеними, хоча і містять оригінальні думки і цінний фактичний матеріал, який висвітлює певну сторону зазначеної проблеми.

Так само нерозв'язаним залишається вирішення іншої проблеми – походження назви *Україна*. Етимологію цього слова часто пов'язують зі смислом 'погранична територія' (М.С.Грушевський, О.О.Потебня, В.А.Никонов, О.С.Стрижак). Іноді в слові *Україна* вбачається первинне значення 'рідний край, країна, земля' (М.Андрусак, В.М.Русанівський, В.Г.Склярєнко, Г.П.Півторак) або вона вважається утворенням від дієслова *украяти* (*відрізати*) (С.Шелухін). Наукова література представлена різними поглядами на цю проблему без однозначного розв'язання.

Численні точки зору щодо зазначених проблем показують у них брак глибокого історизму, який би дозволив вийти за рамки окресленого поля спостереження і підійти до первісного часу зародження словоформ та їх складових, розвитку і функціонування їх у загальному індоєвропейському мовному контексті. З цією метою у нашій монографії розглядаються етимології груп слів, що характеризували: господарську діяльність індоєвропейців-аріїв – скотарство та землеробство, місця їхнього давнього проживання, основні шляхи міграції. Окремо аналізуються: соціальна структура аріїв, зародження етносів і подальша доля слов'янських та інших племен. Результати досліджень у галузі історії суспільства, а також археологічні, етнологічні, міфологічні, лінгвістичні свідчення, у тому числі проаналізовані нами етимології лексико-семантичних груп слів, дали змогу виконати реконструкції первинної семантики етнонімів *арії*, а також *слов'яни/склавіни, венети, анти*. Крізь призму отриманих нами результатів та підходів було розглянуто проблему походження наймень *Русь* і *Україна*, які співвіднесені відповідно з етнонімами *руси* та *укри*. Очевидно, вирішення

зазначених проблем чи наближення до їх розв'язання можна було зробити лише шляхом застосування концептуально інших підходів при реконструкції слів, які й викладені на початку роботи.

Нами усвідомлюється нереальність остаточного розв'язання вказаних проблем в одній праці і тому пропонується лише один із можливих підходів до їх вирішення, що, сподіваємося, знайде своїх прихильників у подальшому напрацюванні запропонованої концепції і наблизить її до наміченої мети.

В кінці праці подані література, яка включає також перелік довідкового матеріалу та тексти; список скорочень, крім загальновживаних. Семантичний індекс на зазначених сторінках орієнтований на українські терміни, в дужках іноді наводяться споріднені форми в інших мовах.

Від всієї душі дякую директору ОРІДУ НАДУ А.М.Пойченку та заступнику директора В.М.Кривцовій за підтримку в написанні та виданні цієї книги.

Виражаю глибоку подяку Ю.О.Карпенку, О.І.Бондарю та Л.І.Кормич, які взяли на себе великий труд, пов'язаний з рецензуванням монографії, а також за зауваження та побажання, які сприяли покращенню її змісту. Щиро вдячний також А.К.Корсакову, А.К.Смольській, П.Ю.Данилку, Т.І.Олійнику, О.А.Жаборюк, Л.Є.Таранець за консультації, постійну участь та реальну підтримку в ході написання праці.

Виражаю велику подяку завідуючим кафедрами Т.П.Сазикіній і Л.М.Голубенко (ОНУ) та колегам кафедр, серед них моїм учителям Е.С.Друтейко і Л.І.Суховецькій за духовну підтримку та постійну допомогу в ході написання роботи. Від душі дякую видавничому відділу і його керівнику О.І.Чебану.

Окремо висловлюю подяку Н.А.Москаленко за редагування тексту та покращення його структури, а також В.Д.Ромі за художнє оформлення книги.

Розділ 1. Теоретичні основи дослідження в сфері діяхронії

В основі досліджуваних явищ завжди міститься відповідна методологічна установка, яка визначає шляхи і методи наукового пошуку. Вона залежить від специфіки лінгвістичного об'єкта, яку поряд з іншими утворюють також явища діяхронічного плану. В цій галузі зародився і знайшов втілення порівняльно-історичний метод, завдяки якому компаративістика зробила великі успіхи впродовж його застосування протягом двох століть. Зазначений метод виявляється в окремих методиках: в етимологічному аналізі слів, у словотвірному аналізі, у методі реконструкції та в ретроспективному методі. Розвиток мовознавчих та інших наук з часом наповнив новим змістом методи діяхронічного дослідження, які утворюють відповідні методологічні підвалини. Їх дотримуються дослідники, ними визначаються досягнення мети і вірогідність отриманих результатів. Методологічні установки мають різне обґрунтування і різний вияв, що розрізняє позицію того чи іншого автора при розгляді й інтерпретації досліджуваних явищ. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне викласти свої вихідні теоретичні положення, яких будемо дотримуватися надалі при розгляді зазначених у праці проблем.

1.1. Період існування індоєвропейської прамови

Становлення фонетичної системи в індоєвропейській прамові ґрунтується на фізіологічній основі, що визначається особливостями роботи артикуляційного апарату [185]. Найменша мовна одиниця цього часу – **силабема** збігалася з мінімальним мовленнєвим відрізком – складом, який реалізувався на одиничному фізіологічному скороченні м'язів. Оскільки в протомові голосні і приголосні фонематично не розрізнялися і первинними були приголосні, то силабема, або складофонема, являла собою реалізацію консонанта. Його супроводжував у складі голосний призвук невизначеного тембру, який у наукових працях позначається, як правило, через $\wedge$, у

нашому випадку передаємо його через [a]. На користь останнього свідчать наукові дані про реконструкцію первинної системи голосних, в якій було протиставлення лише “a” – “не-a” [124, с. 5]. З розвитком мови-основи **складофонемна** структура змінилася на **звукофонемну**, в якій фонематично значущими стали виступати звуки – приголосні і голосні. Вони утворювали мінімальну артикуляційну одиницю – склад CV. Ця одиниця мала смислове значення і являла собою прості образи-поняття.

Як свідчать дослідження, давнє слово мало в собі два склади і становило собою первісно **редуплікацію** кореня, а з часом **коренескладання**, в результаті чого утворювалися слова із двох різних коренів. Останні свідчать про ускладнення понятійної структури в мисленні людини. У такому вигляді подано прадавні корені індоєвропейської прамови [4]. Цей словотвірний принцип, як і редуплікація, є найдавнішим в індоєвропейських мовах і залишається типовим на весь час існування мов.

З розвитком індоєвропейської прамови в ній з’являються слова, в яких більше двох складів. За своєю структурою це були композити, що виражали складні поняття. Рухомий наголос у слові спричинив появу різних акцентно-ритмічних структур. Протиставлення наголошеної і ненаголошеної частин слова привело до редукції окремих звуків і зміни фонетичної структури слова. У ньому стали з’являтися **закриті** склади, а також **комбінації** приголосних, що по-різному реалізовувалися на початку, в середині і в кінці слова. Для анлауту типовими були сполуки приголосних, що утворювали **висхідну** артикуляційну напругу (типу ST-, TR-, SR-), для ауслауту – **спадну** (TS-, RS-, RT-) [185].

Протоіндоєвропейська мова мала аглютинативний тип, який з часом змінився на **флексивний**. У слові відбулася делексикалізація окремих складових, у результаті чого витворилися суфіксальна морфема та флексія. Змінні частини мови характеризувалися триморфемною структурою, в якій морфемна та фонетична межі збігалися [92, с.46]. До цього часу необхідно віднести поділ на дві складові іє. **pə-tér*, про що писав К.Бругманн [256, с.

34]. Про існування суфікса **-ter-* говорив також В.Штрейтберг, відзначаючи його значущість [299]. У зазначеному слові виділяється корінь та граматичний формант **-tér* (із ріс. **tara*), що мав значення ‘два-*ra*’, тобто позначав збірність, а пізніше двоїну або множинність. Цей же суфікс розглядає О.М.Трубачов у родинних термінах, відзначаючи, що з часом *-ter* став широко вживатися для позначення діяча [207, с.192]. Генетично граматичний формант **tero* є “вторинним” і складається із **t(o)* і **-ero* [219, с. 76]. З розвитком прамови складний суфікс розщепився і в розглянутому слові приголосний *-t* відійшов до кореня, а колишній суфікс змінився до *-er*. Структура кореня ускладнилася і набула вигляду **pat-*, тобто CVC-. Такий корінь був типовим для пізньоіндоєвропейського періоду [10] і вживався поряд з більш архаїчною структурою CV-. Очевидно, що в зазначений час морфемна і фонетична межі в слові уже не збігалися (пор.: **pə-tér* і лат. **pat-er*). Звідси також випливає, що фонетичний складоподіл залишився **архаїчною** ознакою і показує давні морфемні межі в слові, що дуже важливо при етимологічному аналізі.

Опрощення і морфемний перерозподіл відносяться до найдавніших граматичних процесів [47, с. 25], які визначили подальший розвиток індоєвропейського слова. У такому ж напрямку відбувалися зміни у вірменському слові, в якому корінь “притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса” [219, с. 159]. На матеріалі німецької мови О.П.Димирова показала ускладнення структури кореня в ході розвитку мови в результаті розщеплення суфікса [55]. У зазначених випадках відбувається атракція кореня. Процес переходу суфіксального приголосного до кореня і ускладнення останнього вчені називають **фонетичною атракцією**. У результаті подібних змін у мовах триморфемна структура змінилася на двоморфемну. У германських мовах, наприклад, центральне місце у стародавній морфемній системі почала займати “двоморфемна модель, представлена коренем-основою + закінчення” [47, с.9]. У слов’янських, як відзначав І.О.Бодуен де Куртене, “відбулося поголовне скорочення основ на

користь закінчення” [16, с. 25]. “...Зміни в морфемній будові слова – тривалий історичний процес, спричинений дією внутрішніх закономірностей мови, розвитком мислення, психології людини, позалінгвальними факторами” [32, с. 7].

Поняття фонетичної атракції буде широко застосовуватися нами при аналізі, оскільки наявність фонетичного поділу свідчить про давню морфемну межу в слові, що дає можливість виділити архаїчний корінь. Вище наводився приклад із іє. **pátér*, де давнім коренем виступає **pə-* (із ріс. **pa-*). Аналогічно вирішується питання виділення початкової морфемної складової (кореня), наприклад, у словах: нім. *Ger-manen* ‘германці’, *Län-der* (мн.) ‘країни’ (пор. укр. *лани*), *Fel-der* (мн.) ‘поля’ (пор. укр. *поля*), *Sor-ben* ‘серби’, *Wen-den* ‘венети’, *ан-ти*, *сло-в’яни* і т. п., які будуть детально розглянуті в роботі.

Після розпаду індоєвропейської прамови, який, як вважається, почався в IV тис. до н.е., окремі гілки мов стали набувати специфічних рис у своєму розвитку. До них необхідно віднести сатемну палаталізацію, яка привела до поділу мов на дві великі групи – групу кентум і групу сатем. Подальше виділення із цих груп окремих мов засвідчило їхні типові характеристики. У слов’янських відбулися перша, друга та третя палаталізації, типові для цих мов. У цих мовах продовжувала діяти індоєвропейська тенденція до відкритого складу, яка суттєво підтримувалася, як буде показано далі в роботі, впливом мови субстрата [126]. Після занепаду редукованих голосних в анлауті слов’янського слова з’явилися сполуки приголосних (типу RT-, RS-, SS-, RTS-), які відрізнялися від первинних із висхідною напругою і мали певний напрямок. У германських мовах, навпаки, до сьогодні зберігається архаїчна тенденція анлаутних сполук приголосних. У той же час для цих мов регулярними є зміни індоєвропейських зімкнених приголосних, відомі під назвою першого (загальногерманського) пересуву (закону Грімма).

У цілому нами використовуються відомі в славістиці та германістиці “звукові закони”, і тому вони не потребують спеціального пояснення. Проте в

окремих випадках ми відходимо від прийнятих положень, які хочемо тут пояснити і обґрунтувати. В зв'язку з цим нижче викладемо прийняту нами концепцію звукових змін, а також наведемо ілюстрації.

1.2. Фонетичні зміни в діяхронії

Дослідження в сфері діяхронічної фонології показують, що зміни окремих звуків необхідно розглядати залежно від їх позиції в слові та складі [185; 142]. Такий підхід зумовлюється фізіологічною природою цих мовленнєвих одиниць при зародженні, яка виглядає так: початок слова (включаючи наголошений склад) утворює висхідну артикуляційну напругу, тобто **робочу** фазу у вимові слова, післянаголошена частина, на яку припадає спадна артикуляційна напруга в роботі м'язів, становить фазу відносного **спокою**. Відзначимо, що саме такий ритм при вимові одиниць мовлення створює умови, за яких м'язи при артикуляції (і ширше, комунікації) не втомлюються. Ці два протилежні типи зміни напруги в слові зумовлюють звукові зміни. Для першого типу змін (анлаут слова) суттєвими є модифікації в напрямку від гортанних та задньоязикових до передньоязикових та губних. Виходячи із цієї загальнофонетичної особливості зміни звуків, І.О.Бодуен де Куртене відзначав у відомих йому мовах “загальний факт, який полягає у поступовому перенесенні або пересуванні рухів при вимовлянні знизу вгору і ззаду наперед, тобто із горла в рот і з задньої частини язика на передню або ж, хоч і не так часто, від задньої частини язика на губи” [15, с. 235]. Назвемо цей тип зміни місця артикуляції звука в напрямку “знизу вгору” як “**висхідна артикуляція**”. Тут змінюються звуки у напрямку їх загальнофонетичної фонації, коли слово вимовляється на видиху, що є характерним для індоєвропейських мов. Протилежного напрямку зміна, тобто “зверху вниз”, або “**спадна артикуляція**” звуків, відбувається на фазі розслаблення м'язів, яка приходить на периферію слова і, насамперед, на її ауслаут, де наявна також спадна артикуляційна напруга. На цій кінцевій ділянці слова в

принципі вимовляються звуки різного спрямування щодо їх місця артикуляції, хоча переважають зміни зі спадною напругою.

Зміна висхідно-спадного руху артикуляційної напруги в слові відбувається в наголошеному складі на дільниці голосного. Тут реалізується фонетичний (енергетичний) **максимум** слова. Його периферія, яка припадає на анлаут і ауслаут, має мінімальні показники артикуляційної напруги. Дослідження, виконані з вищезазначених позицій, показують, що історично в слові відбувається поступове й безперервне нарощення пікової величини напруги на наголошеному складі (на голосному), а на крайніх частинах слова (і складу) має місце послаблення її, особливо в ауслауті слова. На жаль, ці загальнофонетичні особливості розвитку слова не завжди враховуються дослідниками при розгляді звукових змін, хоча такі зміни засвідчуються в компаративістиці досить часто. Проілюструємо зазначені вище “діахронічні” ознаки фонетичного слова на прикладах звукових змін в слові.

Показовою у цьому випадку є зміна звуків *s* і *h*. Згідно з експериментально-фонетичними дослідженнями, звук *s* є артикуляційно сильнішим, ніж *h*, отже, розвиток у напрямку $s > h$ свідчить про послаблення приголосного *s*. У той же час при такій зміні має місце переміщення артикуляції в напрямку від передньоязикового до гортанного. Такого типу зміна місцетворення звуку і його артикуляційне послаблення можуть бути тільки в післянаголошеній позиції слова, зокрема в ауслауті. Як свідчать мовні факти, це фонетичне явище має регулярний характер і виявляється, наприклад, у споріднених словах при порівнянні кінцевого лат., герм. *s* і кінцевого звуку *h* у давньоіндійській мові. Пор.: лат. *domus* і скр. *dāmaḥ*, гот. *sunus* і скр. *sunih*. У той же час, виходячи із розглянутого загальнофонетичного явища, подібна зміна ($s > h$) не може бути в початковій частині слова, тому що вона засвідчила б перехід передньоязикового в гортанний (спадна артикуляція), і також суперечить напрямку висхідної напруги в анлауті слова. В зв'язку з цим не можемо прийняти існуючу тезу,

згідно з якою вважається, що латинське *s-* є більш давнім, ніж давньогрецьке придинове *h-* [66, с. 61]. У той же час *s-* могло змінюватися в більш сильний *š*, що засвідчено, наприклад, у слов'янських мовах у вигляді чергування *s/š*, (укр. *носити* – *ношу*), у германських в сполуках з іншими приголосними (двн. *sneo*, *smal* – нім. *Schnee*, *schmal*).

Використання загальнофонетичних особливостей розвитку слова дозволяє глибше розглянути етимологію слів і підійти до вирішення наявних спірних питань. Щодо цього цікавими є давні корені в іє. **swek'ro-s* 'свекор', **swek'rû-s* 'свекра', які широко представлені в індоевропейських мовах. Наприклад: псл. **svekrъ*, **svekry*, лат. *socer*, *socrus*, гот. *swaihra*, *swaihro*, двн. *sweger* 'свекра', дісл. *sværa* 'свекра', гр. *ἐκυρός* 'свекор', алб. *vjehërr*, кімр. *chwegr*, корнськ. *hweger* 'свекор', вірм. *skesur* 'свекра', у формах яких аналізований корінь "не має достовірної етимології" [207, с. 121-123]. Протиріччя полягає в інноваціях іє. **swe-*, яке у такому вигляді реалізується в мовах кентум і широко представлене також у мовах сатем. Якщо ж у останніх воно набуває форму **hwe-*, то такий варіант вважається вторинним, який вийшов із іє. **swe-*. Тобто, дослідники допускають в анлауті звукову зміну типу *sw-* > *hw-*. Зміна ж *s-* > *h-*, про що вже йшлося вище, протирічить загальнофонетичним особливостям розвитку початку слова. Зняти протиріччя можна лише при умові, що реконструйований початок кореня мав у мові-основі вигляд **(s)k^we-* з 'біглим-*s*'. Досить близьким до цієї форми є вірм. *skesur*.

Спостереження над звуковими змінами приголосних в анлауті показує, що історично цим змінам передували артикуляторно сильніші звуки. Наочно такі зміни представлені численними фактами у германських мовах, у яких згідно з законом Грімма іє. **k-* > герм. **h-*, де відбувається фонетична зміна в напрямку послаблення початкового **k-*. У такому ж напрямку відбувалася зміна зімкненого приголосного на щілинний у слов'янських мовах в анлауті слова (палаталізація), де має місце також висхідна артикуляція. Такого типу

звукова зміна широко засвідчена в мовах у вигляді іє. **k-* > герм. **h-*, псл. **s-* (напр., лат. *cor* – гот. *haerto*, укр. *серце*).

Необхідно наголосити, що подібні зміни можуть розглядатися в порівнянні споріднених слів у різних мовах. Повертаючись до вищезазначеного прикладу, відзначимо, що зміна в напрямку *h-* > *s-* є фонетично можливою тільки в анлауті (іноді в інлауті), тобто від менш слабого до сильнішого і від гортанного до передньоязикового. У той же час в ауслауті *-h* артикуляторно ослабляється і може зовсім зникнути.

Вищезазначене дозволяє допустити, що зміни типу іє. **k-* > *h-*, **k-* > *s-* свідчать про наявність в анлауті в більш давній період існування прамови артикуляційно сильнішого приголосного, ніж у пізніший час у окремих мовах. Це правило можна застосувати ретроспективно при розгляді етимології слів, чим і будемо користуватися в подальшому. Зупинимось на цьому методі окремо.

Крім відомих прийомів реконструкції прадавніх форм, нами використовується також **метод ретроспекції**, який полягає у використанні результатів діахронічних досліджень у вигляді аксіоматичних правил при аналізі і реконструкції давніх слів. Суть цього методу полягає в тому, пише В.Р.Кабо, що “невідоме минуле пізнається через відоме теперішнє, причина – за її наслідком” [79, с.7]. Особливо важливе значення має ретроспективний підхід при аналізі словотвору в мовах, коли проводиться “поступове й послідовне відділення морфологічних елементів аналізованого слова в порядку, протилежному їх історичної послідовності” [25, с. 197]. Очевидно, що цей метод становить собою повторний аналіз історичного матеріалу на більш високому рівні. Отримані раніше первинні результати утворюють нову базу (аксіоматичну) вихідних даних для такого аналізу. Так, розгляд структури складу в індоєвропейських мовах у динаміці його розвитку показує ускладнення складової структури в ході розвитку окремих мов (герм., сл., ром.). У завдання методу ретроспекції входить створення конструкту знань, виходячи із досліджень в галузі діахронії, і застосування їх при порівняльно-

історичному аналізі мовних фактів. Так, наприклад, зазначені вище особливості зародження і розвитку в мові-основі мовленнєвих одиниць складу і слова утворюють в нашому випадку аксіоматичні дані, а саме:

- 1) в основі зародження слова знаходиться структура CV,
- 2) слово являє собою послідовність відкритих складів,
- 3) закритий склад, а також сполуки приголосних є результатом розвитку мови,
- 4) початкові в слові приголосні утворюють висхідну артикуляторну структуру, кінцеві – спадну.

Застосування цих знань дозволяє по-новому подивитися на розвиток слова і його реконструкцію в порівнянні до результатів, отриманих за допомогою інших методик. Особливо ефективно діє метод ретроспекції у випадках спірних і затемнених етимологій слів, поданих у літературі. Проілюструємо це на окремих прикладах.

1. У германських мовах у історичний час мають місце словоформи з початковим *h*- або без нього. Наприклад: днн. *erda* - *herda* ‘земля’, днн. *hraban* – свн. *rabe* ‘ворона’, днн. *arabeit* – *harbeit* ‘робота’. Очевидно, що архаїчними є структури з початковим приголосним *h*-, бо первинним є анлаут CV-, а вторинним V-. Про це свідчить і етимологічний аналіз: в *herda* початкове *her*- вийшло за законом Грімма із іє. **ker-* (<**k^wer-*) ‘земля’. Більш давнє *hraban* має в собі два початкових приголосних, які, вважаємо, утворилися в результаті елізії інтерконсонантного голосного. Тобто, йому передувала форма **her-* із іє. **ker-*. Порівнюючи зазначену форму зі слов’янським укр. *ворона*, де на початку має місце *wor-*, можна реконструювати іє. **k^wer-* ‘ворона, ворон’.

2. Наявність поряд з літературним укр. *орати* діалектних форм *горати* *ворати*, дозволяє вбачати в останніх архаїчний анлаут. Понад те, початкові *h*- і *w*- дозволяють реконструювати раннє **h^w-* і в цілому корінь псл. **h^wer-* (із іє. **k^wer-*) ‘земля’. У славістиці розглядаються зазначені приголосні як протетичні [65], з чим ми не можемо погодитися [186]. Пояснення, які

пропонуються для цього фонетичного явища, не охоплюють всі словоформи і не розв'язують усі спірні питання. Теза про протетичні приголосні нами категорично відкидається і приймається положення про існування в праслов'янській мові на початку слова складного приголосного псл. $*h^w$ - (із іє. $*k^w$ -), який розвивався в напрямку: псл. $*h^w$ - > hw - > h -, w - або його зникнення. Таке припущення підтверджується також спорідненими етимологіями інших індоєвропейських мов [191]. Подібний процес можна констатувати у лексемах укр. *горобець* і рос. *воробей*, анлаут яких О.О.Шахматов справедливо передбачав у вигляді псл. $yvor$ -. Тобто, тут також має місце $*hw$ - із псл. $*h^wer$ - < іє. $*k^wer$ - 'земля'. Зв'язок із "землею" є не випадковим, бо горобці розширювали свій терен проживання одночасно з поширенням землеробства, і ця ознака була мотивуючою у слов'ян-землеробів при зародженні слова.

Цікавим з точки зору походження є слово укр. *снідати*, в якому чітко виділяється *-ida-(tu)* в порівнянні до інших мов: гот. *itan* 'їсти', нім. *essen*, англ. *eat*, семантика яких узгоджується також із 'снідати' (пор. також укр. *обідати*). Проте початкове укр. *сн-* є етимологічно затемненим. Виходячи із нашого підходу, необхідно передбачити між приголосними голосний звук, який редукувався і зник. Тобто, в анлауті була смислова частина $*sən$ -, яку можна легко вивести із семантичного гнізда слів *снитися*, *сон* та ін. Очевидно, що в *снідати* має місце первинна мотивація 'їсти після сну'.

У динаміці звукових перетворень відбуваються, перш за все, зміни модальних ознак, представлених у мовах широко та різноманітно. Наприклад: $g > k > h$, $b > p$, $d > \check{d}$, $p > pf$, $p > f$, $t > P$, $t > ts$, $k > k'$ і т.п. Всі ці зміни мають безперервний характер і є поступовими. Це відбувається в тому, що згідно діяхронічним законам, як зазначає М.І.Стеблин-Каменський, у фонемі "не змінюється більше однієї розрізнявальної ознаки" одноразово [180, с. 23]. Зазначені вище акустичні трансформації можуть приводити також до зміни місця артикуляції звуків, наприклад: іє. $*k^w$ - > k' > s (напр., при асибіляції (палаталізації) у слов'янських мовах), псл. $*k > \check{c}$, $*k > c$ [66, с. 151].

Відзначені вище зміни приголосних відбуваються в межах мінімальної мовленнєвої одиниці – складу, артикуляторні зміщення в якому торкаються й артикуляції голосного у відповідному складі. Тобто, фонетичні перетворення приголосного (приголосних) і голосного в складі відбуваються у тісному зв'язку між собою. Вважається, що генетично голосні витворилися із тембрових ознак приголосного [114]. На первинність консонантних протиставлень вказує також Л.Г.Зубкова при розгляді діяхронії лексичних та граматичних значень [72, с. 241]. Становлення системи голосних, як і інших мовних одиниць, відбувалося за принципом протиставлення двох артикуляційних ознак. Перша бінарна опозиція представляла собою звуки [a] – [i, u], артикуляційно - ‘низьке/‘високе’ положення язика’, а також ‘широкого’/‘вузького’ звуку, за ним послідувало протиставлення голосних ‘переднього’/‘заднього’ ряду – [i] – [u]. У такому вигляді Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Іванов представили трикутник давніх індоєвропейських голосних [34, с. 160]. Розвиток прамови привів до утворення нової пари голосних переднього і заднього ряду [e] – [o], які належать до середнього піднесення язика і протиставляються відповідно верхньому і нижньому його положенню. Відносно губних [u] і [o] необхідно зазначити, що досить часто ці звуки з'являються у мовах після розщеплення попереднього лабіовелярного іє. $*k^w$ -. Зокрема, звук [u], зазначає О. Семереньї, міг з'явитися “тільки після лабіальних”, як “рефлекс лабіального елементу індоєвропейського лабіовелярного звука” [161, с. 79-80] (пор.: гот. *qītan* і нім. *kommen*). Лабіовелярний виявляється у формах, які “зберігають сліди чергування $*e/o$ після $*g^w$ ” [75, с. 11]. Названа система в п'ять голосних (довгих і коротких) була притаманна індоєвропейській прамові в час її розпаду. Динаміка зміни системи голосних показана на рис.1.

Схематичне зображення голосних показує їх основні артикуляційні характеристики, історичні зміни яких відбуваються у відповідних напрямках. Приклади будуть наведені далі в тексті роботи.

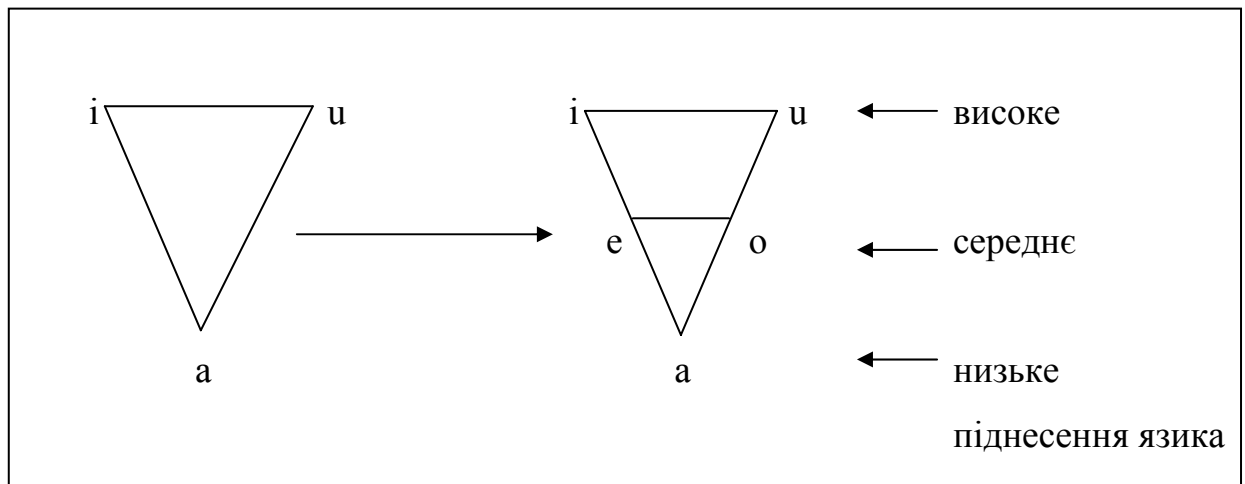

Рис. 1. Трикутник голосних і його зміна в індоєвропейській мові

1.3. Явище субституції (перцептивний чинник)

Із досліджень у галузі фонетики відомо, що серед фонетичних змін необхідно розрізняти власне артикуляторно-акустичні зміни звуків, які корелюють з підсиленням чи послабленням м'язів органів артикуляції і відбуваються за відповідними правилами чи законами безперервно в ході розвитку мови, і зміни, де має місце підстановка одного звука іншим (субституція). Явище субституції є результатом асоціації близьких за звучанням звукових образів і визначається перш за все перцептивним фактором. Зупинимося в деталях на окремих прикладах підстановки звуків, які у діяхронії досить поширені.

Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов у відомій своїй праці пропонують лінгвістичне дерево розвитку понять у давній час існування індоєвропейців. Вихідним у цьому розвитку є образ “живого”, до якого входили тваринний світ (включаючи людину) та рослинний. Аналіз відповідних лексем дозволив дослідникам реконструювати первісний корінь, що був у зародженні зазначеного поняття “живого”. Цей корінь має вигляд: $*k^o i$, $*k^o ei$ - [35, с. 465]. Якщо перефразувати фонетичні ознаки, то в нашому позначенні його можна зобразити як $*k^w i$ -. Розвиток мислення давніх людей і подальше пізнання навколишнього середовища привели до розщеплення поняття

“живого” на бінарне протиставлення “живого”/”неживого”, що відповідно постало у вигляді коренів: $*d^{[h]}eu-s//*anH$ та $*b^{[h]}el-$ [35, с. 468]. Автори не пояснюють, яким чином відбулися відповідні фонетичні перетворення, зокрема маємо на увазі розвиток початкового приголосного в напрямку $*k^w > *d^{[h]}$, $*k^w > *b^{[h]}$. У простішому варіанті тут наявні різні фонетичні зміни: 1) зміна лабіовелярного на передньоязиковий, тобто $*k^w > *t-$ та 2) перетворення того ж задньоязикового в губний, тобто $*k^w > *p-$. В обох випадках відбулися фонетичні процеси, характерні для мов: історичні зміни звуків мають місце в напрямку дії артикуляційного процесу при говорінні, тобто тут діє ‘висхідна артикуляція’. Очевидно, зміни, подібні вищезазначеним, і є типовими для мов. Проте останні відрізняються від інших змін відсутністю власне акустичних перетворень. Акустично тут могло б бути перетворення типу $k > h$, але воно ніколи не приводить до переходу k в p або t . У цих випадках має місце лише підстановка одного звука іншим, яка викликана дією слухової асоціації за подібністю. Перцептивний чинник, як правило, не враховується при розгляді і поясненні фонетичного розвитку форм слова, в той же час він виступав надзвичайно суттєвим у прадавній час існування людини. Коли не було писемності і відповідного впливу графіки на вимову мовленнєвих одиниць, у мові первісної людини існувала і функціонувала велика кількість фонетичних варіантів у принципі тих самих лексем. У цих умовах велике значення мали асоціативні моменти подібності чи тотожності при сприйнятті значущої одиниці. Саме таким результатом асоціативної подібності треба пояснити перехід $*k^w > *p$: перший приголосний має ознаки: ‘глухість’, ‘зімкненість’ та ‘лабіальність’, всі ці модальні ознаки залишаються без змін у приголосного $*p$; у результаті підстановки змінилося лише місце артикуляції. Зміна типу $*k^w > *t$ викликана подібністю акустичних спектрів зімкнених приголосних k і t , що і спричинило відповідну підстановку. Оскільки в розглянутих випадках діє перцептивний чинник, такі зміни, тобто **субституцію**, необхідно чітко відрізняти від **артикуляторно-акустичних** змін, у яких відбувається безперервне і

поступове підсилення чи послаблення артикуляції звука і відповідно його акустики в ході розвитку мови. Різна природа цих фонетичних перетворень дозволяє звукам у випадку підстановки змінюватися незалежно від позиції їх у слові, тобто від висхідного чи спадного типу напруги; і звідси витікає, що при субституції можливими є також протилежні напрямки, наприклад, зміни типу $k > t$ або $t > k$. Проілюструємо сказане на окремих прикладах.

У германських мовах існував займенник першої особи одн. у вигляді **ik*, в якому кінцевий зімкнений змінився на середньоязиковий *-ch* (нім. *ich*) або зовсім зник (англ. *I*). Тут має місце акустична зміна (одноразово зі зміною артикуляції). У той же час в окремих нижньонімецьких діалектах зустрічаємо форму *et*. Очевидно, що в останньому випадку має місце субституція давнього *k* зімкненим *t*. Інші приклади зустрічаються у мовах у дублетах слів: нім. *Kartoffel* і *Tartoffel*, укр. *тісно* і *кісно*, *тісто* і *кісто*; рос. *шпаклевка* і *шпатлевка* та ін.

Субституція розглянутих приголосних широко представлена в грецькій мові, в якій іє. **k^w* репрезентує π і τ [156, с. 79-80]. Досить наочно такі зміни мають місце в давньогрецькій мові, в якій іє. **k^w* міг розвинутися в π [161, с.76; 156, с.79-80] (пор.: іє. **k^woinâ* ‘відшкодування’ - гр. *ποινή* ‘відкуп за вбивство, штраф’).

В історичних змінах, які являють собою явище субституції, трапляються написання приголосного *b* на місці сонорного *w*, в яких зберігається місце творення, а змінюється спосіб вимови звуку. Широко це явище представлене в грамотах XIV ст., написаних на баварському діалекті, наприклад: *barhayt* замість *Wahrheit*, *antburt* замість *Antwort* [296, с.80].

Вище вже зазначалося, що подібні зміни, викликані перш за все впливом перцептивного чинника, мали більше поширення в індоєвропейських мовах у дописемний час, ніж у період становлення письма і наявності певної писемної традиції. Як показує аналіз фонетичних змін, явище субституції було в давнину досить поширеною фонетичною трансформацією. Розгляньмо ще деякі приклади.

У слов'янських мовах, відзначає О.М.Трубачов, історична фонетика “не знає регулярного переходу $tl, dl > kl, gl$ ”, проте такі зміни мають місце час від часу в різних словах і діалектах “майже на всій слов'янській мовній території” [211, с.4]. Автор вважає, що на цих же загальних фонетичних властивостях ґрунтуються і регулярні зміни в балтійських $tl > kl$, перехід $dv > b$ в латинській мовах. Очевидно, що зазначені переходи являють собою явище субституції, і як буде показано далі в роботі, вони досить часто засвідчені в слов'янських мовах. Розглянувши давню ремісничу термінологію в індоєвропейських діалектах, О.М.Трубачов відмітив фонетичний перехід $-tl- > -kl-$ в окремих слов'янських мовах [209, с. 38].

Аналогічні зміни відзначає В. М. Топоров при розгляді етимології давніх пруських слів, у яких представлена субституція окремих зімкнених. Розглядаючи пруське слово *ape* зі значенням ‘струмок, річечка’, В.М.Топоров зазначає, що деякі дослідники вважають варіантом цього кореня серед інших $*ak^w-$ (пор.: хет. *ḫapa-* ‘річка’, ‘потік’, *ḫappa* ‘вода’) [202, с. 97], тобто зазначені корені в смисловому відношенні виступають як тотожні і, отже, можна прирівняти між собою також приголосні $*-k^w-$ та $*-p-$.

У рукописах XIV ст. давньопруської мови в словоформах *Bardoayts* і *Gardaitas*, що позначають ‘бога кораблів, мореплавання’, початкові *B-* і *G-* часто змішуються, хоча в більш ранніх списках, як пише В.М.Топоров, відмічаються зазначені лексеми не з *G-*, а з *B-*, що, мабуть, є первісним [202, с. 196]. Очевидно, тут також має місце явище субституції.

Розглянуте фонетичне явище субституції звуків, як показали приклади, є досить поширеним у мовах і може пояснити ті фонетичні процеси, які засвідчені в давніх словах. Разом з тим виникає питання, в яких умовах діє субституція. Зупинимось на цьому аспекті питання.

По-перше, необхідно зазначити, що явище субституції широко притаманне мові дітей, які ще не опанували достатньою мірою систему рідної мови і не вміють ще читати й писати, у них повністю відсутній чинник впливу писемного тексту на вимову слів. Такі діти у віці 2-3 років вимовляють,

наприклад, укр. *свікло* замість *світло*, *краткор* замість *трактор* і т.п. Проте з часом під впливом мови дорослих і опановуючи звукову систему рідної мови, діти починають правильно вимовляти слова і випадки зі субституцією відходять у минуле. У мові дітей, як показують дослідження, існує дві фонологічні системи, перша з яких і має виявлення у субституції звуків, скороченні груп приголосних і т.п. [14]. Очевидно, що мова дітей не може суттєво вплинути на існуючу фонологічну систему, в середовищі якої діти перебувають.

Підстановка окремих звуків трапляється іноді в іноземних словах, особливо у випадках їх усного запозичення. Такі приклади відомі в мовах, як у наведених словах: нім. *Quark* – рос. *творог*, рос. *тополь* – нім. *Pappel*, де мають місце зміни *kw-* ~ *tw-*, *t-* ~ *p-*. Проте такого роду приклади субституції є поодинокі і також не можуть суттєво вплинути на лексичну систему мови.

Надзвичайно важливими є результати субституції у випадках накладення однієї мови на іншу, насамперед це вплив субстрату на мову прийдешньої спільноти. Такий приклад можна навести виходячи із дослідження Ю.Л. Мосенкіса про вплив мови населення Трипілля на праслов'янську [127]. Про це в деталях буде сказано далі. Хочемо тільки додати, що такі наслідки мали і мови кельтські, германські та інші, носії яких зазнали впливу мови автохтонного населення. Широко відомі явища субституції в кельтських мовах, у яких у залежності від інновацій іє. **k^w* виділяються дві підгрупи: *P*-мови і *Q*-мови [80, с. 388]. Все це пояснюється саме впливом мови субстрату в час розпаду давньоєвропейської групи мов, носії якої знаходилися на території, заселеній трипільцями.

До відзначених вище основних діяхронічних ознак у фонетиці та морфології, які нами будуть використовуватись при аналізі словоформ, необхідно також додати, що лексеми, як правило, розглядаються нами в **семантичних гніздах**. Такий підхід дозволяє глибше реконструювати прадавні індоєвропейські корені. При аналізі використовуються всі форми,

зафіксовані в писемних пам'ятках мов, і на їх основі реконструюється та чи інша праформа і її мотивуюча ознака, що лягла в основу нової лексеми.

Висновки до розділу

Розгляд еволюції семантики слова в наступних розділах проводиться виходячи із зазначених нижче особливостей фонетичної зміни в індоевропейських мовах:

1. Утворення **закритих складів і сполучень приголосних** становить собою результат розвитку **первинної** словоформи з **відкритими** складами.

2. **Слову** як просодичній одиниці притаманні **фонетичні закони** розвитку, серед яких необхідно зазначити артикуляційне **послаблення приголосного** в абсолютному початку та абсолютному кінці, яким **ретроспективно** передував **сильніший** приголосний.

3. Первинно **фонетична** та **морфемна межі** в слові **збігалися**, проте в процесі розвитку мови відбувалося **зміщення** морфемних стиків, в результаті чого початковий приголосний основотвірного суфікса примкнув до кореня (**фонетична атракція**) і змінив його структуру. Фонетична межа залишилася незмінною і тому виступає **критерієм** давнього морфемного членування в слові.

4. **Звукові зміни** в мовах відбуваються **безперервно** і характеризуються **регулярністю**, **субституція** звуків визначається лише **перцептивним** чинником і має **дискретний** характер.

Розділ 2. Індоевропейці, їх прабатьківщина та заняття

Витоки історії праслов'ян і їх мови тісно пов'язані з часом існування індоевропейської спільноти. В межах мови-основи зароджувалися ті діалектні особливості, які після розпаду прамови утворили специфіку подальших мовних груп і окремих мов. У зв'язку з цим розуміння пізніших мовних явищ можливе лише крізь призму відтворених первісних форм і мотивацій, з яких розвивалися поняття і лексеми в наступні періоди розвитку мови. Розгляд зазначених у роботі проблем потребує вивчення всіх особливостей життя індоевропейців – їх помешкання, соціальної структури, шляхів міграцій та зародження етносів (у нашому випадку - слов'янського), що в цілому приведе до аналізу на цій основі етнонімів, представлених у назвах *Русь* і *Україна*. У такому загальному вигляді подаємо нижче опис зазначених у роботі проблем.

Щодо місця проживання індоевропейців серед вчених немає єдиної думки. Існують гіпотези про їхні первісні заселення Балкан, Кавказу, Північного Чорномор'я. О.М.Трубачов і В.І.Абаєв пропонують критерій у вигляді “проби на субстрат” для визначення прабатьківщини того чи іншого етносу. Полягає він у тому, що плем'я, яке прийшло пізніше, завжди має в своїй мові елементи субстрату, тобто автохтонного населення. Стосовно слов'янських мов, як зазначають вчені, у мові останніх не виявлено якихось ознак доіндоевропейського населення, а це свідчить про споконвічність проживання предків слов'ян в Центральній-Східній Європі (фінський субстрат – явище пізніше) [213; 3]. Проте ця точка зору зараз переглядається, і, як свідчить Ю.Л.Мосенкіс, такий субстрат існував у вигляді мови трипільців, про що йтиметься далі [127].

Виходячи з етнографічних та археологічних досліджень, Ю.О.Шилов вважає, що прабатьківщина індоевропейців первісно знаходилася в низовинах Дніпра [238, с. 5]. Найпоширенішою є концепція, згідно з якою індоевропейці вперше з'явилися у східноєвропейських степах і звідси уже йшло їх розселення у Євразії [69, с. 250]. Вважається, що виділення із

індоєвропейської сукупності мов припадає на середину IV – кінець III тис. до н.е. Одна із досить переконливих для нас точок зору, яку боронять Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов, засвідчує прабатьківщину індоєвропейців у межиріччі Тигра і Євфрату на території Сирії та Месопотамії [34]. Ця гіпотеза ґрунтується на великому етнографічному та археологічному матеріалі, а також на свідченнях семантичного словника прамови, укладеного авторами. Дослідникам вдалось досить вірогідно локалізувати древнє помешкання індоєвропейців. Але перш ніж говорити про місце проживання цих племен, зупинимось спочатку на природі етноніма *арії*.

У літературі зазначається, що термін *арії* спершу вживався стосовно народів, що утворюють індоєвропейську мовну спільність [39, с. 564]. Пізніше це поняття звузилося і стало вживатися тільки при описі народів, що говорять індоіранськими мовами. О.С. Стрижак засвідчує, що назва *арії* спочатку торкалася всіх індоєвропейських племен, а згодом закріпилася за їхнім східним відгалуженням [184, с. 161]. Ю.О.Шилов дотримується також точки зору, згідно з якою арійськими племенами називали всіх індоєвропейців, з яких згодом виділилися індоіранські (арійські) племена [238, с. 12, 614]. При розгляді етимології етноніма *арії* будемо виходити із розуміння, що народи, носії індоєвропейських мов, вийшли із єдиного етносу, і тому їх давні та сучасні етноніми утворюють єдине **етнографічне** та смислове **гніздо**. Гіпотетично можна допустити, що всі вони (як представники індоєвропейських народів) вийшли з єдиного кореня, і тому реконструкція цієї протоформи здійснюється нами, з урахуванням різноманітних рефлексів у давніх і сучасних мовах первинної самоназви індоєвропейців. З цих позицій розглянемо індоєвропейські етноніми і відповідно реконструкцію їх вихідної праформи. В основі цього етнографічного гнізда імен знаходиться корінь слова *арії*, який розглянемо на зазначених вище засадах.

2.1. Походження етноніма *арії*

Ім'я роду, племені чи іншої етнічної спільноти виступає “ознакою, що об'єднує зсередини і розрізняє зовні” [137, с. 5]. До найдавніших етнонімів необхідно віднести самоназву спільноти. Як зазначає В.О.Никонов, така назва дозволяла людям в далеку давнину протиставляти свій рід, що вів замкнутий тип життя, іншому, чужому. Тому в основі самоназви були лексеми, що позначають ‘людину’ чи ‘людей’. Я.Отрембський вважає, що слов'янські етноніми в своїй більшості мають поняття ‘свій’ (**seb-*, **sob-*), з якого розвинувся етнонім *slavi* і його похідні, і цей корінь має місце також в неслов'янських етнонімах як *шведи*, *шваби* і т. ін. Проте, як свідчить наш матеріал, в основі самоназви можуть бути й інші поняття, зокрема це стосується й етноніма *арії*. Тлумачення цього слова та його споріднені форми розглянемо на матеріалі різних мов.

У слов'янських мовах слова *арієць*, *арійський* розглядаються як запозичені з німецької (нім. *Arier*, *arisch*), які в свою чергу походять від індоіранського *arya-* [60, с. 84]. Подібний корінь має місце в дінд. *ārya-* зі значенням ‘вільний, шановний, величний; арієць’, в ав. *airya-* ‘арієць’.

У Древній Греції під подібним іменем *Арес* (*Арій*) відомим був бог війни, який раніше виконував функції бога “бур і гроз” [169, с.37]. Походить він із Фракії і засвідчується уже в мікенський час [279, с. 56]. У Греції бог Арес не був широко відомим і не мав такої популярності, як інші боги. Щодо цього він відрізнявся і від бога війни Марса. Хоча очевидно, що в давнину, будучи богом грози, він мав повагу і визнання фракійських селян. У грецькому пантеоні божеств Арес виступав як син бога неба Зевса і богині землі Гери, тобто за своєю природою він знаходився між небом і землею, а це в свою чергу свідчить про його основну функціональну приналежність – бути богом грози і подавати на землю дощ та довгоочікувану вологу. Зміна його основного призначення на бойові заняття в ролі бога війни свідчить про відповідні зміни в суспільному житті племен, що поклонялися Аресу. Мабуть, цією стороною Арес стикається з іменем племен *аріїв*, які від осілого

способу життя і заняття землеробством перейшли до широких міграцій, що супроводжувалися війнами і різними воєнними катаклізмами. У такому вигляді відзначається нами смислова і словесна спорідненість слів *арій* і *Арес* (*Арій*).

У давньогрецькій мові *Арес* передається у формі Ἄρειος, іон. Ἀρήιος; також вживаються споріднені йому прикметники ἄρειος і ἀρήιος у значенні ‘воєнний’ [251, с. 105]. Наведені форми свідчать про спільний для них корінь *ār-*, в якому початковий голосний має слабкий придих, позначений у вигляді апострофа над звуком. У давньогрецькій мові “жодне слово не починалося безпосередньо із голосного звука – йому завжди передував” придих [110, с.23]. Останній міг бути сильним, тоді він був схожим на приголосний англ., нім. *h*, або слабким, як у вищезазначених словах, і в цьому випадку він схожий на німецький твердий приступ (der feste Einsatz), притаманний початковим голосним. У залежності від сили придиху грецькі діалекти діляться на апсилотичні і псилотичні (іонійський, крім аттічного наріччя, південно-ахейські та лесбійський). Очевидно, що в обох випадках придиху історично передував давніший і сильніший придиховий приголосний **h*, який зазнав у давньогрецьких діалектах різного ступеня артикуляційного послаблення. Таким чином, розглянутий вище корінь можна реконструювати у вигляді **har-*, характерний для давнього періоду існування грецьких діалектів. Якщо звернутися до часу індоєвропейської прамови, то зазначений корінь матиме вигляд **ghar-*, у якому початковий давньогрецький **h*-вийшов із іє. **gh-* [156, с. 79-80].

Зазначений вище корінь має місце в назві землі *Грата* в Беотії (Греція), походження назви якої невідоме [60, с.591]. Її житель мав назву γραικός. Наявність на початку слова двох приголосних свідчить про тривалий час його розвитку. Як уже вище відзначалося, сполуки приголосних виникли на одному із етапів розвитку мови, і їм історично передували відкриті склади з одним приголосним. Тобто, у розглянутому корені в давнину початкові

приголосні мали всередині голосний звук, який з часом редукувався і зник, і цей корінь можна представити з таким слабким голосним у вигляді **her-*. Інтерконсонантний голосний засвідчений у шведських написах типу “*kirikum*” ‘у греків’ [150, с. 416, 418]. Слово *ᾠραῖκός* виступає нині носієм назви народу ‘греки’. Але останній має й іншу назву - *елліни*, що походить від гр. *Ἑλλήν* [222, с.16]. Наявність на початку голосного сильного придишу свідчить про вимову в цій позиції приголосного [h], і тому корінь мав вигляд **hel-*. Кінцевий [l] історично вийшов із індоєвропейської протофонем **r/l* [190, с. 14], тому корені, зазначені в етнімічних формах з назвою ‘греки’ **her-* і **hel-*, споріднені і можуть бути розглянуті як однозначні ізоглоси іє. **gher-/ghel-*. Від вищезазначених коренів утворені синонімічні назви з різними суфіксальними елементами *Ἑλλάς* (*Ἑλλάδος*) ‘Еллада’ і лат. *Graecia* ‘Греція’.

Споріднений індоєвропейський корінь наявний також у назвах інших країн, як, наприклад, *Іран* (д.гр. *Ἀριανή*), *Вірменія* (гр. *Ἀρμενία*), в ряді топонімів [184, с.161]. Цей корінь наявний у назві германських племен лат. *Germani*. Вважається, що узагальнена назва для останніх з’явилася значно пізніше, а спочатку це було ім’я одного германського племені. Незважаючи на наявність численних досліджень, сьогодні не існує єдиної думки відносно етимологічного значення цього імені [269; 298; 262, с.55-59]. Свою точку зору на походженні цього етніма викладемо пізніше, тут лише відзначимо, що структурно в цьому слові можна виділити дві частини: *Ger-* і *-mani*. Остання складова співвідноситься з іменем бога германців *Mannus*, а також з давнім германським коренем **man-*, що має значення ‘люди’. Початкове *Ger-*, якщо воно так звучало і в германських мовах, у реконструкції матиме, згідно з законом Грімма, вигляд піє. **gher-* і тим самим збігатиметься з вищезазначеним коренем іє. **ghar-*. Подальший аналіз покаже, що архаїчніша германська форма представлена в етнімі *Herminonen* з початковим коренем **her-*.

Таким чином, розглянуті вище назви окремих індоєвропейських племен свідчать про наявність у їх імені *арії* єдиного кореня іє. **ghar-*. До цього кореня необхідно віднести і назви інших племен. Серед них чітко виділяється за своєю формою ім'я *Русь*, яке передається у візантійських джерелах через *Ῥω̃ς*, *Ῥωσία*, *Ῥωσία*. На початку слова у всіх випадках наявний сильний приди́х, який репрезентує собою *h*, що дозволяє давній слов'янський етнонім передати через *hrus*. Вживання цього слова припадає на той час, коли в слов'янських мовах відбулося фонетичне послаблення *i*, як наслідок, досить часто відбувалося випадіння редукованих голосних у ненаголошених складах. Очевидно, що початковий склад у слові *hrus* був ненаголошеним, і отже, між початковими приголосними раніше вимовлявся голосний. Таким звуком міг бути *ь* або *ъ* як артикуляційно відносно слабкий. Сми́слова спорідненість назв *арійських* племен дозволяє надати перевагу голосному переднього ряду, і в результаті прадавню форму можна подати у вигляді **hьrus* (із **herus*) із коренем **her-*. Історично в анлауті слова реалізувався більш сильний приголосний, у даному випадку артикуляційно споріднений **k-*, що дозволяє передбачити тут рефлекс іє. **ker-*. Подібна форма з початковим зімкненим [k] засвідчена в латиській назві *Krievija* 'Росія' (дослідники допускають її походження від *кривичі*). Це ще раз свідчить про те, що перед сонорним [r] в слові *Русь* був шумний приголосний *i*, скоріше всього, звук [k], який з часом артикуляційно ослабнув одночасно з голосним. Таким чином, у сучасному слові *Русь*, можна думати, зник весь давній початковий склад. У подальшому ми ще повернемося до цього кореня і інших слов'янських етнонімів.

Вищезазначений аналіз дозволяє реконструювати досліджуваний корінь для певного періоду розвитку індоєвропейської прамови у вигляді іє. **ghar-*. Більш глибока реконструкція цієї форми, яка б сягала часу індоєвропейської протомови, коли не розрізнялися глухі та дзвінкі зімкнені і приди́хові приголосні [190, с. 11-12], виглядатиме як **kara-*. У той же час, виходячи із особливостей розвитку фонем [r] в індоєвропейських мовах,

необхідно допустити досить часте синонімічне вживання в давніх словах звуків *r* і *l*, що свідчить про їх спорідненість і про походження із єдиної протофонеми. Як уже вище зазначалось, існує точка зору, згідно з якою в індоєвропейській протомові існувала одна фонема, яку можна позначити через **r/l* [73; 10]. Мовні факти свідчать про велику вірогідність цієї гіпотези, яку можна прийняти, і застосування якої узгоджується з основними тенденціями розвитку давніх слів [190]. Таким чином, для давнього часу протомови допускається існування тотожних за змістом форм ріє. **kara-/kala-*. Остання виявляється в таких етнонімах як *литовці*, *латишів*, до першої необхідно віднести назву *прус*.

Назва країни 'Литва' у литовській мові виглядає сьогодні як *Lietuvà*, що походить від назви жителів цієї країни. У давньоруській мові 'литовці' писалося *литѡва*. Автори українського етимологічного словника відзначають, що розглядуваний етнонім "загальноприйнятої етимології не має" [62, с.245]. Вважається, що він походить від назви річки *Léita*, тобто *líeti* 'лити', існують і інші точки зору. Назва 'Литва' в середньоніжньонімецькій мові мала вигляд *Lettowen* [222, с.502].

Структурний аналіз слова лит. *Lietuvà* 'Литва' дозволяє виділити дві частини *Lie-tuvà*, які являють собою відповідно кореневу і суфіксальну морфеми. Остання нагадує графему **-tak^wa* 'два' зі значенням двоїни, що виражала в давній час цілісність та множинність [192]. Початкова частина слова може бути реконструйована у вигляді **lê-*. Аналізуючи функціонування в прамові семантичної парадигми з коренем іє. **gher-* у назві арійських племен, до яких належать також балтійські племена, можна припустити, що корінь *lê-* являє собою редукований варіант іє. **gher-/ghel-*.

Так само можна пояснити походження назви другого балтійського народу – *латишів*, що в їх мові позначаються *latvieši*, і звідси бере свою назву країна 'Латвія' *Lātvija*. І цей етнонім не має в літературі задовільного тлумачення. Його походження виводять із назви струмка *Late*, або вважають запозиченням із одних чи інших мов [61, с.201]. У розглянутому слові також

виділяються дві самостійні морфемні частини – корінь і суфікс двоїни *Lā-tvija*. Самостійний розвиток **la-* відбувався уже на ґрунті зазначених балтійських мов одноразово з граматичним формантом **-twa*, типовим для цих мов. Вказаний формант позначав двоїну і мав значення збірності.

Досить давню форму розглянутих етнонімів дозволяють реконструювати гідроніми та топоніми центральної частини Білорусії. Вони засвідчують, що в цій місцевості проживало в давні часи балтійське плем'я *лотва*, від якого походить сучасна Латвія [58, с. 70-71]. Коренева частина *ло-* свідчить про лабіальний характер початкового складу, що існував раніше і редукувався. Такими ж давніми вважаємо і форми др. *Лот(ь)ва*, п. *Łotwa*, що позначають Литву [87, с. 72]. У цілому можна реконструювати форму піс. **kel(a)-*, з якої витворилися наймення литовців та латишів. Очевидною є спорідненість назв двох балтійських народів, а також походження їх етнонімів від одного кореня.

До групи балтійських мов відноситься давньопруська мова, носієм якої були *пруси*. Походження цього етноніма тлумачиться по-різному, але немає жодного задовільного пояснення [223, с.389]. Назви цього народу та країни в минулому відображені у різних мовах у такому вигляді: др. *прусы* ‘Прусія’, п. *Prusy* ‘тс.’ лит. *prúsas* ‘прус’, лтс. *prūšos* ‘тс.’, лат. *Prusi*, *Pruze*, *Prutheni*, останнє з’явилося, ймовірно, під впливом кельтського етноніма *Rutheni* [223, с.389]. В араб. *Brūs*, свн. *Brazzi*, нім. *Borussen*, гр. *Βοροδοκοί* (у Птоломея), *B^urūs* (у Ібрагіма-ібн-Якуба), *Pruzi* (у Баварського Географа), а також у інших авторів: *Pruzzi*, *Pruze*, *Pruze*, *Проуси* [202, с. 7].

У наведених формах структурно виділяється коренева частина, яка має такі варіанти вираження: *pru-*, *bru-*, *boru-*, *boro-*, *b^urū-*. Виходячи з того, що початкова сполука приголосних з’вилася пізніше, ніж форми з голосним між ними, серед зазначених варіантів кореня давнішими є *boru-*, *boro-*, *b^urū-*. Останні можна подати в загальному вигляді **poru-*. Порівнюючи цей корінь із спорідненими за змістом іє. **gher-/ghel-*, які вийшли із протоформ піс. **kara-/kala-*, і виходячи із єдиної семантичної парадигми етноніма *арії*,

допускаємо походження **poru-* ‘пруси’ із ріє. **kara* ‘арії’. В той же час історично ніколи звуки *k-* і *p-* не переходили один в одного, про що вже йшла мова вище. Залишається лише варіант перцептивних змін - це підстановка *p* на місці лабіального елемента приголосного іє. **k^w-*, який мав місце в мові-основі, тобто давньопруський **p-* міг вийти тільки із іє. **k^w-*. Таким чином, проведений аналіз дозволяє прийняти походження пруського кореня **poru-* із індоєвропейської форми, що позначала *аріїв*, а також прийти до висновку про наявність у початковій позиції кореня зімкненого лабіовелярного приголосного і отже реконструювати цей корінь для всієї арійської спільноти у вигляді ріє. **k^wara-/k^wala-*. Лабіальна ознака вплинула в пруській формі на наступний голосний і представила його у вигляді [o]. У розглянутому випадку має місце закономірна фонетична зміна в напрямку ріє. **k^wara-* → д.прус. **poru-*.

У результаті фонетичного аналізу єдиної семантичної парадигми етноніма *арії* в окремих відгалуженнях індоєвропейських племен, засвідчених у писемних пам’ятках різних мов, реконструюємо його прадавнію індоєвропейську форму у вигляді ріє. **k^wara/k^wala*. Отримання реконструйованої протоформи логічно ставить питання про витoki її семантики, тобто первинної мотивації. Зародження слова тісно пов’язане з його денотатом, точніше з однією з його ознак. Це може бути одна з його зовнішніх властивостей чи функціональних проявлень. Плем’я, в залежності від обставин та умов життя, місця проживання чи основного заняття могло отримувати різні назви, що типово для походження слів взагалі, особливо при зародження їх синонімії [190, с.55-67]. Допускаємо, що етнонім *арії* є самоназвою і відображає одну із сторін життя індоєвропейців.

Якщо звернутися до аналогії з іншими етнонімами, мотивація яких досить прозора, то необхідно відзначити насамперед їх зв’язок з місцем проживання. Топографічну ознаку мають в собі назви слов’янських племен: *брежани* (від *брег* ‘берег’), *дреговичі* (від *дрегва* ‘болото’, ‘трясовина’), *ободричі* (ті, що проживають по обидві сторони р. Одри), *полочани* (по р.

Полоти), *полаби* (по р. Лаба), *бужани* (по р. Буг) [137, с. 21-22]. “Як правило, - пише В.П.Нерознак, - етноніми співвідносяться з назвами країни або області, яку займає етнос” [134, с.598].

Назви народів мають і інші шляхи творення. Так, наприклад, нім. *Germanen* ‘германці’ включає в себе складову *-manen* ‘люди’, а нім. *Deutsche* ‘німці’ походить від апелятива див. *diotisk* ‘народна (мова)’ на противагу латинській, яка була офіційною в середньовіччя в Німеччині. Слово *diotisk* > *deutsch* > *Deutsche* стало з часом назвою тих, хто розмовляв цією мовою. Етнонім *французи* походить від імені германського племені *Franken*, що проживало на території майбутньої Франції; *ісландці* – від назви країни *Island*, що значить ‘крижана земля’. Різноманітними є також шляхи творення назв, що їх дають сусідні народи. У зазначеній вище праці наводяться такі етноніми як *німці* у слов’ян, фін. *venalainen* ‘росіяни’ утворене від назви слов’янських племен *венеди*, а лтс. *krievs* ‘росіяни’ від наймення іншого племені *кривичі* [134, с.598]. Очевидно, що кожна назва має свою історію і пов’язана на початку свого виникнення з ознаками, характерними для того чи іншого народу.

Схематично розвиток етноніма *арії* показано на рис. 2.

Повертаючись до назви *арії*, можна допустити її зв’язок з місцем проживання індоєвропейців. “Перше, що можна стверджувати з вірогідною впевненістю щодо індоєвропейської прабатьківщини, це те, - пишуть Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс.Іванов, - що вона являла собою область з гірським ландшафтом” [34, с. 866], і саме тут зароджувалося землеробство, яке з часом стало досить поширеним.

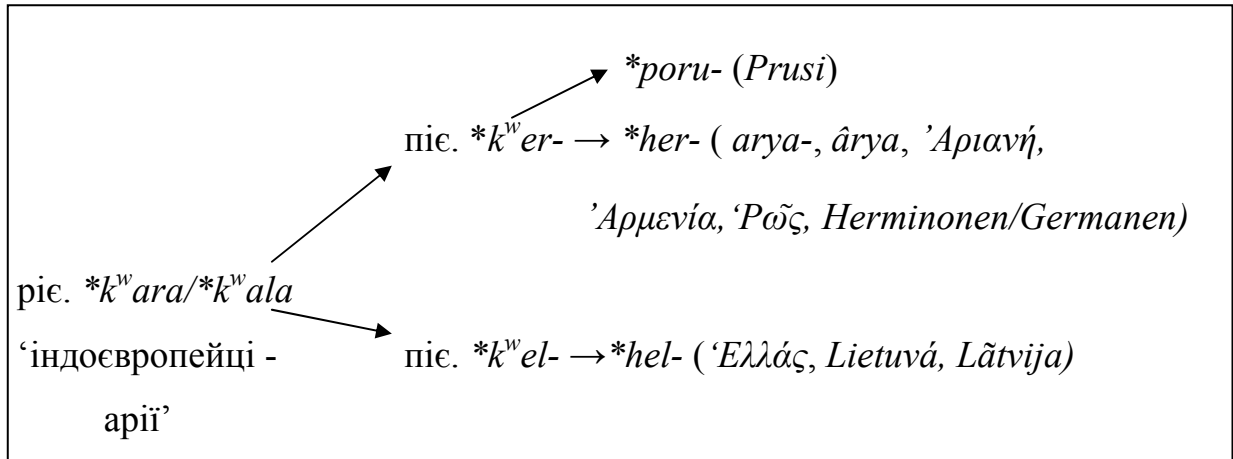

Рис. 2. Розвиток етноніма *арії* в індоєвропейських мовах

Вважається, що обробка ґрунту, яка проводилася з допомогою різних дерев'яних знарядь на кшталт сохи чи рала, могла бути саме в гористій місцевості, а не в долинах чи на берегах річок. Останні потребували застосування тягової сили і металевого знаряддя у вигляді плуга. Йому історично передувала соха, назва якої є більш давньою щодо металевого плуга. Найдавніші свідчення про “борозневу палку” відносяться до неоліту, плуг же засвідчується на рубежі V і IV тис. до н.е. в Шумері [34, с.690]. Дослідження культурних пам'яток індо-іранських мов, особливо текстів “Рігведи”, показало, що корінь *ara-* є надзвичайно багатозначним, і весь комплекс значень походить від *ara* зі значенням ‘плуг’. В.С.Патхак, наприклад, наводить для *ârya* семантичну деривацію у вигляді: “плуг > народження > породитель-господар (проводир групи, жрець, податель благ) > сила творення і захисту від зла” [140, с. 134]. Наведений матеріал свідчить про походження етноніма *арії* від кореня, що засвідчує *землеробство*. У цей давній час зароджувалося і *скотарство*, яке, як буде далі показано, йшло паралельно з обробкою землі. Можна припустити, що цей розподіл функцій у господарстві з'явився у індоєвропейців у час їх первісного розселення і відповідного протиставлення тих, хто проживав на високогір'ї (**k^w ara*), і тих, хто спустився в підгір'я на низовини (**k^w ala*). Пізнішим вважаємо

значення, яке наявне в давньоперських написах у вигляді ‘високоповажна людина’. Про відповідне понятійне і звукове розщеплення йтиметься нижче.

Враховуючи зазначені характерні риси життя індоєвропейців, розглянемо деякі найменування, пов’язані з їх місцем проживання, а також веденням господарства і застосуванням засобів обробки землі.

2.2. Місце проживання аріїв

Індоєвропейські назви ‘гори, вершини’ мають у собі основи з альтернацією голосних: **Hek’r-* /**Hk’e/or-* /**Hk’r-* [34, с.665]. Початковий приголосний був ларингальним, який разом з голосним утворював редуплікацію кореня **-k’^or*. Сам же приголосний у корені виступає в ролі зімкненого і лабіалізованого, який можна представити у вигляді лабіовелярного **k^w*. У цілому індоєвропейська основа зі значенням ‘гора, вершина’ має вигляд **k^wer-*. Для підтвердження вищезазначеного і виявлення деяких особливостей цієї основи розглянемо її розвиток в окремих індоєвропейських мовах.

У хет. *ḫekur* означає ‘вершина, скеля, гори’, дінд. *ágra* ‘вершина, верх, верхній край, початок’, ав. *ayra* ‘вершина, початок, перший, верхній’, алб. *gur* ‘скеля, камінь’, стсл. *gora*, болг. *gora* ‘ліс’ [34, с.665-666]. Всі названі слова пов’язані з поняттям ‘високий’. Розглянуті форми слова з цим поняттям в германських мовах мають такий вигляд: гот. *hauhs*, дсакс. *hōh*, фриз. *hâch*, шв. *hög*, дат. *høi*, двн. *haoh*, *hōh*, англ.сакс. *heáh*, дсканд. *hâ-r* [258, с.268]. Я. і В. Грімм передбачають редуплікацію кореня в давніх німецьких писемних пам’ятках. Про це свідчить вживання односкладових форм, зокрема: двн., свн. *hō* (поряд з *hōch*), утворення від них вищого ступеня порівняння прикметників із суфіксом *-st-* у вигляді *hōsten*. В англосаксонській мові також засвідчені форми *heá* і *heáh* з тим же значенням. Про смислове виділення односкладового кореня засвідчує також давньоскандинавське слово *hâ-r*. Автори словника вважають, що в основі

редуплікації перебуває корінь *hu*, який вийшов із іє. **ku*. Останній має загальне поняття ‘таке, що набухає, зростає’ [267, с.1590-1591].

Таким чином, редуплікація односкладового кореня, в який входить приголосний *h* і голосний, в більшості випадків лабіалізований, є очевидною, тобто в цілому форма виглядає як **ho* або **hu*. Згідно з законом Грімма герм. **h* вийшло із іє. **k*, а лабіалізований голосний в **ho/*hu* свідчить, що йому передувало у більш давній час лабіовелярний зімкнений **k^w*. Як раніше зазначалося, лабіальний голосний в індоєвропейських мовах витворився під впливом огубленого приголосного типу **k^w* [161, с. 79-80]. Таким чином, германський матеріал дозволяє реконструювати форму іє. **k^wa* зі значенням ‘високий’. Досить давнім вважається значення ‘високий’ стосовно місцевості, що протиставляється низовині. Цей же смисл наявний у протиставленні території Німеччини – низовини і високогір’я і відповідно двох груп діалектів: *niederdeutsch/hochdeutsch* (нижньо-/верхньонімецькі). У своєму розвитку, наприклад, у німецькій мові, *hoch* стало вживатися у значенні ‘високий за станом речей’ (*der hohe Himmel, die hohe Sonne*), ‘високий щодо людини або його частин тіла’ (*ein hoher Mann, hohe Schultern*), ‘високий щодо часу’ (*am hohen Tage, im hohen Sommer*) та ін. [267, с.1590-1594]. Автори словника Дуден реконструюють також основне значення для розглянутих словоформ як ‘склепистий, опуклий’ і подають іє. **keu* ‘гнути, вигинати’ [258, с.268]. В.Скіт наводить давні англійські форми *heigh, high, hey, hu*, а також гол. *hoog*, ісл. *hár*, шв. *hög*, дат. *höi*, гот. *hauhs*, з яких реконструює герм. **hauhoz*, що походить від індоєвропейського кореня **keuk-* зі значенням ‘вигнути, округляти’ [295, с.271]. Розуміння округленості свідчить також про наявність лабіального призвуку в корені слова, що позначає це поняття.

Зазначений корінь має місце в самоназві вірмен *Hay*, (мн.) *Hayk*’, назві країни *Hayastan* [297, с. 80], етнонім, мабуть, має значення ‘ті, що проживають у гористій місцевості’.

Наявність у розглядуваному індоєвропейському корені початкового приголосного з лабіальним призвукм засвідчує також слов'янський матеріал у вигляді 'вись, високий'. Наприклад: укр. *вись*, рос. *высь*, *высокий*, др. *высь*, *высокъ*, п. *wyżyna*, *wysoki*, вл. *wusoki*, нл. *wusoki*, *husoki*, полаб. *vojsūt'e*, болг. *висина*, *висок*, стсл. *высокъ*; вважається, що ці форми вийшли із псл. *wys-okъ*, яке, в свою чергу, походить від іє. **up-so-s* [60, с.382-383]. Реконструйована авторами словника форма не враховує наявності у нижньолужицькій мові варіанту *husoki*. Саме ця форма разом з іншими в слов'янських мовах, де представлений губно-губний [w], свідчить про походження початкового приголосного із пс. **h^w*-. Такий же приголосний засвідчений у споріднених формах германських мов, в яких **ho-* вийшло із приголосного **h^w*-. Останній є спільним для зазначених мов і припадає на час після розпаду мови-основи й існування давньоєвропейської мовної спільноти. Про це свідчать, зокрема, непоодинокі факти германських і слов'янських мов, розглянуті нами раніше [188].

Початковий сильний придиховий має місце і в споріднених словах у грецькій мові: *ὑψος* 'висота', *ὑψηλός* 'високий'. У сучасних європейських мовах, у тому числі й розглянутих, не зберігся звук **h^w* і доля його різна в них [161; 187]. Аналіз ізоглос зазначеного приголосного показує, що цей звук історично зазнав фонетичного послаблення, яке призвело до розщеплення його і подальшого розвитку одного з його складових або до повної елізії приголосного. До речі, необхідно також зауважити, що ніщо в мові безслідно не зникає: редукція лабіовелярного приголосного призвела до зміни наступного за ним голосного, який змінився в напрямку лабіального, що і спричинило появу у відповідних словах губних голосних [o] або [u]. Таким чином, слов'янський та германський матеріал свідчить про розвиток початкового приголосного в напрямку: **h^w*- > *hw*- > *h*-, *w*- або зникнення звуку. Очевидним є артикуляційне послаблення приголосного в процесі розвитку мов. Якщо екстраполювати цю тенденцію в протилежному напрямку на дописемний період, то необхідно прийняти положення про

відносно сильний варіант щодо $*h^w$ -, якому відповідає ступінь приголосного у вигляді іє. $*k^w$ - (див. розділ 1). Саме такий звук дає реконструкція германського $*h^w$ - згідно з законом Грімма, тобто іє. $*k^w$ -.

Таким чином, мовні факти свідчать про прийнятність індоєвропейської форми у вигляді $*k^w er$ - зі значенням ‘гора, вершина, високий’, а більш давньою є протоформа ріє. $*k^w ara$. Очевидною є ідентичність цих форм з розглянутим вище коренем ‘індоєвропейці-арії’, а це, в свою чергу, вказує на первинну мотивацію етноніма *арії*, що значить ‘ті, що проживають на гористій місцевості’, тобто ‘горяни’. Дери́вацію первісного етимона можна показати у вигляді рисунка. Див. рис. 3.

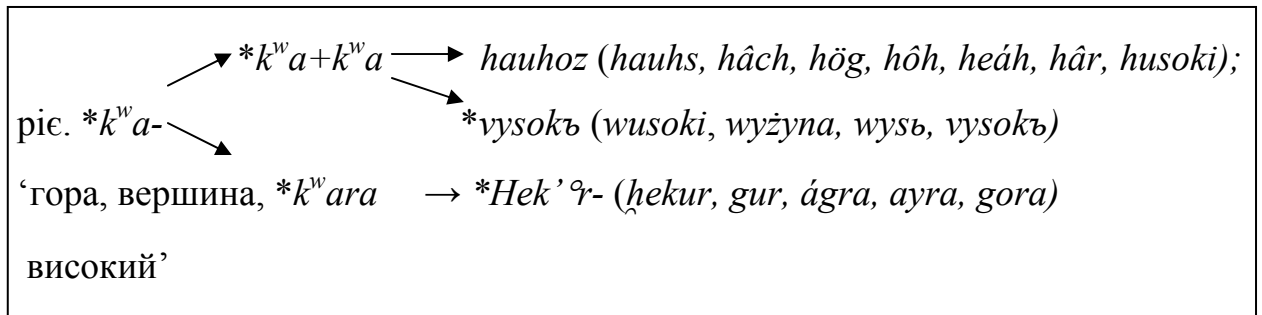

Рис. 3. Розвиток етимона ріє. $*k^w a$ - зі значенням ‘гора, вершина, високий’ в індоєвропейських мовах.

Реконструйована індоєвропейська праформа збігається семантично і за формою із ностратичною у вигляді *Horä* ‘підніматися’ [77, с. 254].

2.3. Приручення перших тварин: *коза, вівця, корова, свиня та кінь*

До давніх приручених “корисних” тварин, які використовувалися перш за все для харчування, необхідно віднести *козу, вівцю, велику рогату худобу, свиню та коня*. Наявність найдавніших найменувань саме цих тварин у мовах багатьох народів є важливим свідченням ваги скотарства для арійців (як, до речі, й для кожного іншого народу). “Назви цих тварин мають переважно загальноіндоевропейський характер, мабуть, тому, - пише О.М.Трубачов, - що вони оформились в епоху найбільшої близькості індоевропейських діалектів” [208, с. 3]. Вважається, що одомашнення тварин мало перш за все ритуальний мотив, і вони приносилися в жертву під час проведення культу мертвих. Проте, на нашу думку, не можна переоцінювати культову сторону та ритуальні мотиви, які з’явилися пізніше приручення деяких тварин. Культ мертвих зародився відносно пізно, коли людина виділила в своєму світосприйманні підземне царство, куди переносила і розміщала мертвих. Це був час, коли світ сприймався людиною в трьох іпостасях: небо, земля і підземне царство. Троїсте розуміння вийшло із двоїстості (бінарності), куди входили з відміченої тріади лише небо і земля, які, в свою чергу, утворювали первісно єдину земну твердь [191]. Людина, сприймаючи в давнину себе разом з навколишнім світом, з часом подумки відділилася від цього світу, в тому числі вона виділяла себе, називаючи, і тварин, яких приручала. Поштовхом для одомашнення була потреба харчуватися і заготовляти продукти заздалегідь, наперед. Людиною керував природний інстинкт продовження роду. З часом це все привело до зародження відтворювального господарства, яке має давню природу [79]. Домашню тварину людина могла використати завжди для своїх насущних потреб. Отже, виділення поняття ‘людина’ в її свідомості із навколишнього світу і закріплення протиставлення “природа/людина” привели до зародження перших культових вірувань. Людина ідеалізувала поняття природи і стала приносити їй в жертву, серед іншого, також тварину - як одне з творінь природи.

До найбільш давніх одомашнених тварин відносяться *коза* і *вівця*. Археологічні розвідки не дозволяють надати перевагу одній із цих тварин через близькість морфологічної будови їхнього тіла. Все ж, говорячи про давнину приручення, на перше місце необхідно поставити одомашнення кози. Ця тварина відрізняється вигідно від інших багатьма природними характеристиками. Кози, перш за все, водяться в гористих країнах Європи, північної Африки та середньої і південної Азії. Вони добре скачуть по горах, характеризуються великою силою та витривалістю [242, с. 594]. Дикий козел засвідчений на Кавказі, в Малій Азії та Персії. До того ж кози мають від природи велику потенційну прирученість. Оскільки індоєвропейці спершу проживали в гористій місцевості, де водилися також і дикі кози, почнемо розгляд домашніх тварин саме з цього виду.

Давнє походження індоєвропейського слова *коза* знайшло вияв у різних рефlekсах в окремих мовах і свідчить про його довгу історію розвитку. Індоєвропейські корені у вигляді **kagô/*kogo* ‘коза’ представлені тільки в слов’янських мовах [288, с. 517]. Псл. **koza*, як пише О.М. Трубаков, “незважаючи на зусилля етимологів, не виявляє достовірних зв’язків з індоєвропейськими словами”, і воно знаходиться ізольованим в індоєвропейському словнику [208, с. 83, 87]. Вчений робить висновок, що це слово запозичене в слов’янські з алтайських мов, так само і слово *цан*, характерне для карпатського ареалу, прийшло, ймовірно, від романських народів. В інших індоєвропейських мовах також немає єдності в тлумаченнях, що пояснюється дослідниками культом і табу, що мали місце у ставленні до тварини. Все це свідчить нібито про досить пізній час появи *кози* в домашньому господарстві в порівнянні до інших тварин – овець, свиней, великої рогатої худоби [208, с. 89]. Дійсно, фактичний матеріал індоєвропейських мов на перший погляд свідчить про відсутність єдиного чи переважаючого в більшості мов давнього індоєвропейського терміна, що позначав би домашню козу. Все ж, розглядаючи з наших позицій фонетичні процеси, що торкнулися словоформ терміна ‘коза’, можна інтерпретувати це

розмаїття форм у вигляді регулярних змін у мовах. На нашу думку, найкраще зберегли праїндоевропейський корінь лексеми ‘коза’ саме слов’янські мови. Тому почнемо аналіз цих форм із фактів, засвідчених слов’янами.

У слов’янських мовах представлено це слово в таких реалізаціях: укр., рос. бр. *коза*, стсл. *коза́*, болг. *коза́*, схв. *кòза*, слн. *kóza*, ч., слц, п., вл., нл. *koza*, полаб. *t’özǎ (küza)* [61, с. 494]. До цього ж семантичного гнізда М.Фасмер відносить і словоформу *козел*, в якій представлено архаїчний суфікс *-ьль* [222, с. 277]. Праслов’янська основа мала вигляд **koza*, яка складається з двох, на наш погляд, споріднених частин. Ці значущі в давнину частини розділяються фонетично на **ko-za*, які утворювали колись самостійні мовні одиниці. Початкова частина **ko-* з губним голосним дає нам право передбачити, що попередній зімкнений приголосний мав лабіальну ознаку. Артикуляційно близьким до голосного [o] виступає [e] (див. рис.1). У результаті реконструйована форма набуває вигляду іє. **k^we-* (із ріє. **k^wa*). Друга частина розглядуваної словоформи **-za* має в собі приголосний, палаталізований на слов’янському ґрунті, який вийшов із іє. **-g’e* (< **-k’e* < **-k^wa*). Таким чином, слов’янський матеріал дозволяє реконструювати індоевропейську форму піє. **k^weg’e*, що представляє собою редуплікацію ріє. **k^wa-*. Виходячи з того, що первісно дикі кози мешкали в горах, а назва такої місцевості в індоевропейців мала в собі корінь **k^wa*, можна допустити, що наймення кози зародилося із **k^wa* з первинним значенням ‘гірська (тварина)’. Про давнину зародження цього поняття свідчить також редуплікація кореня ріє. **k^wa*, оскільки такий спосіб словотвору був первинним.

Підтвердження зазначеної реконструкції **k^wa-* зі значенням ‘коза’ знаходимо в германському матеріалі, який засвідчує такі його рефлекси: дісл. *hōkina* ‘козлик’, с.гол. *hækijn*, гот. *hakuls* ‘пальто (із козиного хутра)’, що дає герм. **hōkina* ‘козлик’ [208, с. 85]. У зазначеній реконструкції форма **-kina* представляє собою зменшувальний суфікс, корінь **hō-* вийшов із ріє. **k^wa* ‘коза, козел’ (згідно з законом Грімма герм. **h-* походить із іє. **k-*, а губний [-

ô-] свідчить про лабіальний характер попереднього зімкненого). Демінутивний суфікс **-kina* генетично представляє форму **k^wina* ‘один’ [144], що дозволяє в герм. **hōkina* передбачити семантичну деривацію: ‘одна із гірських тварин, коза’ > ‘козлик’.

До семантичного гнізда ‘коза’ відноситься лексема алб. *keth, kedhi* ‘козлик’, де початкове *ke-*, вважаємо, є результатом розвитку ріє. **k^wa*, а форманти *-th, -dhi* споріднені з числом ‘2’ (алб. *dii*). Албанська словоформа свідчить про ‘двоїстість’ початкової кореневої форманти, яка в давнину мала також значення цілісності. ‘Двоїстість’ у мовах, як нами раніше зазначалося [192], виражалася різним способом, зокрема шляхом редуплікації, додаванням форманти зі значенням ‘2’. Останній спосіб представлений саме в албанській лексемі. Фонетично можна допустити розвиток алб. *ke-* із ріє. **k^wa-* ‘коза’.

До цього ж гнізда слів необхідно віднести лит. *ožkà*, ср.перс. *azak*, в яких зник початковий **k^w-*, він міг артикуляторно ослабнути до *ch-*, як маємо в дінд. *chágas* ‘козел’. Про сліди індоєвропейського лабіального призвуку в корені ріє. **k^wa* свідчить також прус. *wosse* ‘коза’. Давній лабіовелярний ріє. **k^w-*, як відомо, в грецькій і деяких інших мовах представлений приголосним [t] (субституція зімкнених). Саме такий розвиток має місце в лексемі гр. *diza* ‘коза’, в дангл. *tiscen* ‘молода коза’ (поряд з дангл. *hæsen* ‘козлик’), у двн. *ziga*, свн. *zige* ‘коза’, двн. *zikkîn* ‘молода коза’ (в двн. мові *z(zz)-* вийшло із герм. **t-* згідно другому пересуви приголосних) [257]. Цікаво зазначити, що в германських мовах мають місце інновації двох генетично споріднених коренів зі значенням ‘коза’ – герм. **hō-(kina)* та герм. **tiga*.

Таким чином, матеріал індоєвропейських мов свідчить про редуплікацію та інші шляхи творення похідних слів від єдиного кореня ріє. **k^wa* зі значенням ‘гірська (тварина)’. Розвиток відповідної протоформи в окремих індоєвропейських мовах можна показати схематично. Див. рис. 4.

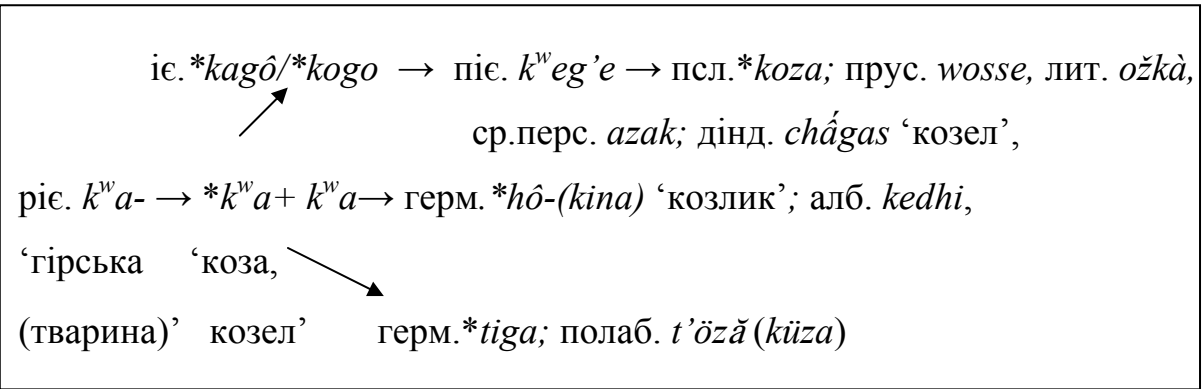

Рис. 4. Розвиток словоформ ‘коза/козел’
в індоєвропейських мовах

Загальноприйнятим є факт, що до найбільш давніх домашніх тварин відносяться також *вівці*. Розгляд вченими етимології слова ‘вівця’ в індоєвропейських мовах не дає загальноприйнятого варіанту форми його походження та первісної мотивації. Основа іє. **ouis-* порівнюється з близьким за формою **eu-* ‘одягатися’, що асоціюється з розумінням одягненої в шубу тварини. Труднощі існують і при розгляді слов’янської назви самця вівці – *барана*. Аналіз вчених свідчить про вторинність слова *баран* по відношенню до лексеми самки. Більшість дослідників, як зазначає О.М.Трубачов, вважають імовірним зв’язок *baran*, *beran* із співзвучними назвами вівці та барана. Розглядаючи назву цих тварин у романських мовах і діалектах, О.М.Трубачов, наводячи, наприклад, форму позначення самця **uers-* і звідси лат. *vervex* ‘баран’, далі фр. *brebis* ‘вівця’, а також фр. *berri* ‘баран’, іт. діал. *bero* ‘баран’, *bera* ‘вівця’, зазначає, що всі вони відображають “широко відому в романських діалектах тенденцію переходу *v > b*” [208, с. 75]. Зазначений матеріал свідчить про семантичний синкретизм назв вівці та барана.

Виходячи із синкретичності давнього імені, можна припустити, що спочатку один корінь позначав ‘барана’ і ‘вівцю’. Щодо смислу ‘баран’, то в слов’янських мовах засвідчені такі форми: укр., р., бр. *барáн*, др. *баранъ*,

боранъ, п., слц., нл. *baran*, ч. *beran*, *baran*, вл. *boran*, схв. *bàran*; походження слов'янського кореня “загальноприйнятого пояснення” немає [60, с.138]. У словнику наводяться різні точки зору, серед яких необхідно виділити такі: зв'язок з гр. βάριον ‘вівця’, βάριχος ‘вівці, барани’, алб. *berr* ‘вівця, дрібний скот’, *bari* ‘пастух’; як результат звуконаслідування комплексу *bar-* або походження псл. **bârânъ* від ір. **varan*, витвореного на основі дінд. *uranā-* ‘ягня, баран’, вірм. *gañ* ‘ягня’, гр. ῥάρην ‘вівця, баран’ [60, с.138-139].

Зіставлення слов'янських форм зі спорідненими в інших мовах дозволяє виділити в перших корінь псл. *bâr-*, походження якого по відношенню до анлаута передбачає два фонетично можливі варіанти: 1) початковий приголосний *b-* витворився із іє. **b-* або **bh-* [116, с. 19; 156, с. 79-80], можливо, з більш архаїчного іє. **p-*; 2) слов'янський *b-* виник із лабіовелярного іє. **k^w*- в результаті ряду фонетичних змін і субституції: **k^w* → **h^w* → **w* → *b* (пор. вище в романських підстановка *v* > *b*). Такі зміни є фонетично можливими і, як уже зазначалося, мають місце в індоєвропейських мовах (див. розділ 1).

Щоб зробити висновок на користь однієї із запропонованих гіпотез, необхідно мати додаткову інформацію. Такі дані можна отримати, виходячи з поняття синкретизму при розгляді походження імен ‘баран’ і ‘вівця’, згідно з яким в основі зародження зазначених назв знаходиться одинаковий корінь. У зв'язку з цим спершу розглянемо етимологію слова ‘вівця’ на слов'янському матеріалі.

У слов'янських мовах зі значенням ‘вівця’ представлені словоформи: укр. *вівця*, рос., болг. *овца́*, бр. *авэчка*, др. *овьца*, п. *owca*, ч. *ovce*, слц. *ovca*, вл. *wowca*, нл. *wejsa*, полаб. *viśa*, схв. *óvca*, слн. *óvca*, стсл. *овьца*, слнц. *vùofcā* ‘вівця’, каш. *wəvca*, з яких реконструюється псл. **ovьca* < **ovīka*, де *-ikā* – зменшувальний суфікс [60, с.389; 208, с. 69]. У реконструкції автори пропонують неприкритий корінь, ігноруючи при цьому наявність початкового *w-* в українській, нижньо- та верхньолужицькій, полабській,

кашубській, словінській мовах. Як уже вище відмічалось, у подібних випадках початковий *w-* є архаїчним приголосним, а не протетичним, як вважається в сучасній славистиці. З іншого боку, в протиположному твердженні, які продовжують поки що існувати в компаративістиці, в прамові міг існувати не один, а кілька варіантів кореневих структур, які логічно виводяться із наявного мовного матеріалу. Такі варіанти представляли відповідно діалекти в прамові. Таким чином, враховуючи аналіз слов'янських слів, можна реконструювати також праслов'янську лексему у вигляді **wovьsa*, в якій корінь **wovь-* 'вівця'. За формою цей корінь є більш архаїчним, ніж **ovьsa*.

Спорідненими до зазначеного вище зі значенням 'вівця' в інших мовах виступають слова: лит. *avis*, лтс. *ovs*, дінд. *aviká'* лат. *ovos*, ірл. *óí*, хет. *hauaš*, вірм. *hoviw* 'пастух' (<**hovi-pâ* 'овечий пастух') [60, с.389]. Наявність в хеттській та вірменській мовах початкового *h-* свідчить про можливість реконструювати індоєвропейський корінь у вигляді **hovi-*. Залишки початкового придихового [h] мають місце в давньогрецькій мові, пор.: гом. *ἄις* 'вівця'. Таким чином, матеріал слов'янських та інших індоєвропейських мов дозволяє реконструювати відповідно два варіанти кореня зі значенням 'вівця': **wovь-* та **hovi-*. Очевидною є спорідненість зазначених праформ, в яких початкові приголосні, як уже не раз зазначалося вище, могли вийти тільки із складного звуку **h^w-*. Рефлекси цього приголосного в різних мовах свідчать про його розщеплення в ході розвитку мов на прості складові та досить часто зникнення їх з подальшим впливом на наступний голосний в напрямку зміни останнього в лабіальний. Подібні зміни в розвитку звука розглядаються фонетистами як артикуляторне послаблення, що має місце по відношенню до **h^w-* в початковій позиції слова. Зазначену фонетичну тенденцію можна екстраполювати в протилежному напрямку на давніший час існування індоєвропейської прамови, коли початок слова мав сильнішу артикуляційну напруженість. Фонетично сильніший анлаут по відношенню до **h^w-* матиме вигляд іє. **k^w-*.

Таким чином, аналіз слівформ різних мов дозволяє реконструювати для протомови корінь ріє. $*k^wawi-$ (< ріє. $*k^wah^wa-$) зі значенням ‘вівця’, який представляє собою редуплікацію іє. $*k^wa$.

Зазначений корінь у вигляді рефлексу герм. $*wethruz$ міг вживатися також для позначення ‘барана’, як про це свідчить більшість германських мов. Наприклад: англ. *wether*, англосакс. *weder*, дсакс. *wethar*, ісл. *veðr*, дат. *væder*, *vædder*, шв. *vädur*, нім. *Widder*, днн. *widar*, в готській мові *withrus* зі значенням ‘вівця’ [295, с. 708; 258, с. 764]. У германських формах історично виділяються архаїчна початкова частина та граматичний формант $*we-thruz$. Кінцевий елемент необхідно віднести до іє. $*-tara$ зі значенням ‘двоїстості’ [192], а початкове $*we-$ фонетично виводиться із спорідненого кореня $*k^wa-$. Дослідження германістів свідчать про розвиток індоєвропейського лабіовелярного у напрямку: іє. $*k^w \rightarrow$ герм. $*h^w \rightarrow hw \rightarrow w$ [293]. Факти германських мов також показують, що реконструйований корінь ріє. $*k^wa$ мав значення ‘вівця, баран’.

Повертаючись до слов’янського матеріалу і розгляду поняття синкретизму назв ‘баран’ та ‘вівця’, необхідно прийняти, що реконструйовані форми псл. $bâr-$ ‘баран’ та іє. $*k^wa$ ‘вівця, баран’ є спорідненими. Як наслідок цього, початковий зімкнений у слов’янських мовах $b-$ вийшов із іє. $*g^w-$ (< ріє. $*k^w-$). Проте слов’янський корінь $bâr$ свідчить про походження його із розширеної форми ріє. $*k^wara$. Очевидно, що протоіндоєвропейські корені $*k^wa$ та $*k^wara$ вживалися первісно для позначення як овець, так і баранів. Синкретизм цих смислів зустрічаємо у давньогрецькій мові, де має місце словоформа $*\alpha\rho\eta\nu$ зі значенням ‘вівця, баран’ [60, с. 139].

Таким чином, в індоєвропейській протомові існували синонімічно корінь $*k^wa$ та його розширений варіант $*k^wara$. Від кожного із них розвинулися самостійні рефлекси, які послуговували в слов’янських мовах відповідно позначенню псл. $*wovьsa/*ovьsa$ ‘вівця’ та псл. $*bârânъ$ ‘баран’. Цей складний процес можна показати у вигляді рисунка. Див. рис. 5.

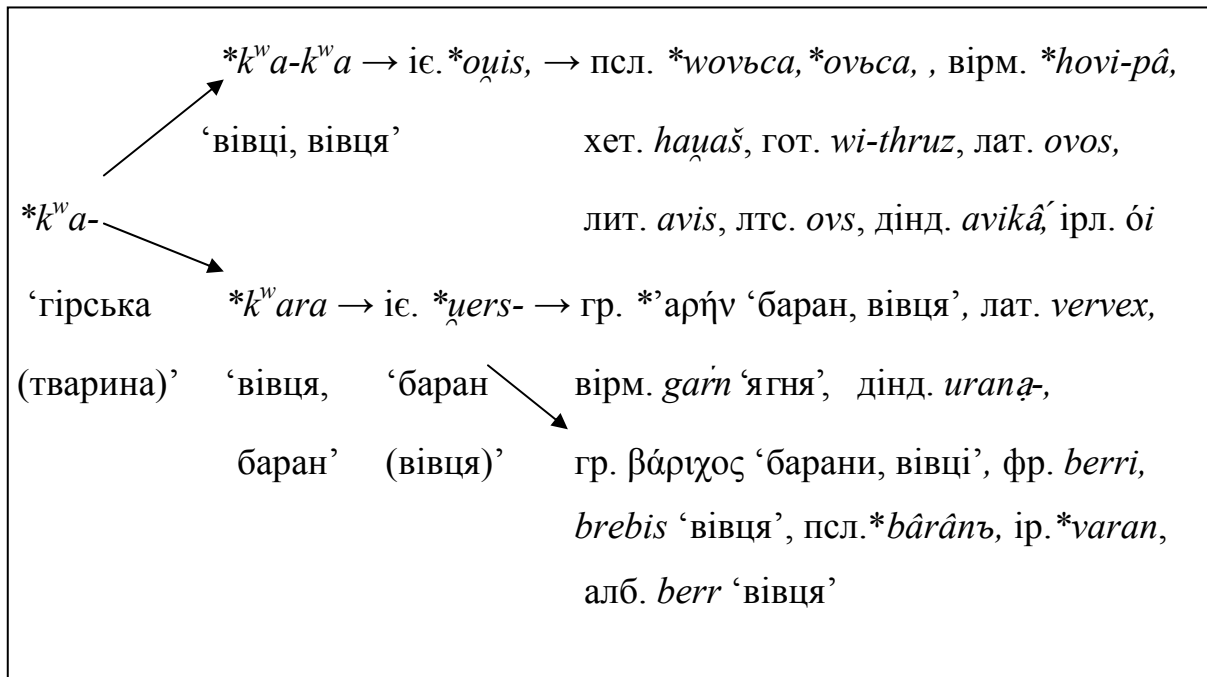

Рис. 5. Семантична деривація слів 'вівця, баран'
в індоєвропейських мовах

До одних із давніх тварин, відомих у ролі почесних жертв у індоєвропейських народів, відносяться *корова* або *бик*. Найдавніші найменування цих тварин – свідчення глибокого архаїзму цих слів, які сягають “праіндоєвропейської давнини” [208, с. 10].

У наукових дослідженнях, за деяким винятком, вважається, що назви великої рогатої худоби походять від наймення дикого *тура*, який був поширений ще за кілька тисячоліть на території Європи, Азії та Африки [159, с. 480]. Приручення тура (іє. $*touro-$) у вигляді бика почалося близько 8 тис. років тому. Ці тварини, як правило, добре пристосовані до різних природних умов. Окрім використання м'яса для харчування, бики здавна застосовувалися і як тяглова сила. В противагу коням, вони здавна запрягались в ярма і використовувалися для транспортування людей та їх збіжжя. Про це свідчить етимологія слова *ярмо*, яке має загальноіндоєвропейський характер (іє. $*jugom$). У міграціях індоєвропейців у 3 тис. до н.е., як зазначає О.М.Трубачов, “основною тягловою силою в їх

здійсненні були бики, а не коні” [208, с. 15]. Оскільки в грецькій мові представлена форма ταυρος ‘бик, тур’ замість очікуваної *δουρος, О.М.Трубачов передбачає запозичення іє. *touro від ілірійських індоєвропейців [208, с. 7]. З іншого боку, грецьке τ- походить із індоєвропейського лабіовелярного *k^w-, і значить можна передбачити походження початкового зімкненого t- в іє. *touro із *k^w- (субституція звуків). Разом з тим, сліди цього звука мають місце в лабіальному -ou-, як це не раз відмічалось нами раніше в розвитку іє. *k^w. У засвідчених формах, які представлені в різних мовах, майже завжди реалізується губний голосний – монофтонг або дифтонг. Наприклад: укр., рос. тур, др. туръ, стсл. тоуръ, вл., нл., ч., п., tur, полаб. tāur ‘тур’, лит. taūras ‘буйвол, тур’, дпрус. trauris ‘зубр’, лат. taurus ‘бик’, ірл. tarb, авест. staô ‘велика рогата худоба’, гот. stiur ‘бик, теля’ [224, с. 122]. При такому підході можна реконструювати протоформу ріє. *k^wara зі значенням ‘тур, бик’. Таким чином, допускаємо, що зазначена лексема є не запозиченням, а результатом фонетичного розвитку типу: *k^wara → *touro, в якому представлена семантична інновація вигляду: ‘гірська тварина’ → ‘тур, бик’. Очевидно, що ця фонетична зміна припадає на надзвичайно далекий час існування індоєвропейської протомови. Викладена тут гіпотеза знаходить підтвердження в найменнях давніх приручених тварин, етимології котрих зводяться до єдиного кореня ріє. *k^wa ‘гірська (тварина)’. Розглянемо етимологію ще деяких давніх тварин, існування яких припадає на час існування індоєвропейської мовної спільноти.

Як зазначає О.М.Трубачов, спільною для слов’ян назвою великої рогатої худоби є слово *govędo*, властиве всім слов’янським мовам (стсл. говеждь, др. говядо ‘бик’, рос. говядина, бр. гавяда ‘рогата худоба’, ч. hovado, нл. gońado, gońeż ‘рогата худоба’, вл. howjado ‘тс.’, схв. гòведо ‘бик’ [208, с. 35-36]. Зазначені словоформи вийшли із кореня іє. *g^wou- ‘велика рогата худоба’, який у багатьох індоєвропейських мовах дав назву

корови. В слов'янських мовах *govědo* поступово вийшло із ужитку, на місці його стало вживатися слово **korva* переважно, на думку О.М.Трубачова, як “термін молочного господарства”. Все це свідчить про те, що коров'яче молоко індоєвропейці вживали не зразу, первинним було використання великої рогатої худоби з метою одержання м'яса. Цю думку неодноразово висловлював О.М.Трубачов, спираючись на лінгвістичний матеріал. Глибоке й переконливе дослідження вченого слов'янських форм дозволяє прийняти реконструкцію псл. **gu-/gov-* із загальним значенням ‘бик, корова’. Походження цієї праформи не вияснене, хоча існує багато думок щодо її природи. “Труднощі полягають у тому, - зазначає вчений, - що питання походження іє. **g^wou-* виходить за рамки лінгвістики” [208, с.38]. На нашу думку, відповісти на поставлене питання можна лише при виконанні більш глибокої реконструкції форм і при розгляді цього кореня в загальному контексті ранньоіндоєвропейських термінів тварин.

Повертаючись до псл. **govědo*, можна стверджувати, що збірне значення виражалось кінцевим *-do* (із **d̥wa* ‘два; багато’), серединна морфема *-vk-* вийшла із іє. **k^wen-* ‘один із...’, початковий корінь **go-* походить із піє. **g^we-* (< ріє. **k^wa* ‘гора, гірський’). Таким чином, **govědo* ‘велика рогата худоба’ має в собі давню мотивацію ‘одні із гірських (тварин)’, куди входили бики та корови.

Досить просту і правдоподібну етимологію іє. **g^wous* ‘велика рогата худоба’ вбачає О.М.Трубачов у спорідненості грецьких форм *βοῦς* ‘бик, корова’ і *βοῦσκω* ‘пасу’, які продовжують індоєвропейський корінь **g^we-/g^wo-* і т.п. [208, с. 39]. Виходячи із такого порівняння, вчений визначає іє. **g^wous* як архаїчну назву скоту, який переганяли з одного місця на інше. З такою етимологією можна погодитися, проте вона не відображає первинну мотивацію. Корені іє. **g^we-/g^wo-*, в яких представлений дзвінкий зімкнений, є результат розвитку більш давньої праформи ріє. **k^wa*, яка мала значення ‘гора, гірський’. По відношенню до великої рогатої худоби це значить ‘гірська (худоба)’. Інновацією **k^wa* з цією семантикою є лексеми *пастити*,

пастух (в анлауті – субституція звуків). Розглядаючи походження останнього, Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Іванов наводять два давні споріднені корені іє. $*\text{ues-}t^{h\text{u}}er-$ ‘пастух’ та $*p^{h\text{u}}aH-/p^{h\text{u}}oH(i)-$ ‘оберігати стадо’, ‘пасти’ (і звідси ‘пастух’) [34, с. 695], з яких останній є найбільш поширений і представлений у всіх індоєвропейських мовах, окрім хеттської та давньоіранської. Незважаючи на таку географію реалізації зазначеного кореня, вчені все ж вважають більш архаїчною основу $*\text{ues-}t^{h\text{u}}er-$ ‘пастух’. До цієї ж основи необхідно віднести, на наш погляд, також корінь іє. $*k^{h\text{u}}el-$ ‘пастух’, який представлений в небагатьох мовах, пор. гр. βοῦκόλος ‘пастух коров’ (мік. *qo-u-ko-ro-jo*), ср. ірл. *búachaill*, вал. *bugail* ‘пастух’ (там само, с. 695). Саме ці два найбільш архаїчні корені зі значенням ‘пастух’ – $*\text{ues-}t^{h\text{u}}er-$ та $*k^{h\text{u}}el-$ – розглядаємо як інновацію вихідної праформи з початковим $*k^w el-$ (пор. також: вірм. *hoviw* ‘пастух’, гр. гом. ποιμήν ‘пастух’, де гр. *p-* вийшло із іє. $*k^w-$). Очевидно, що в результаті фонетичної субституції початкового лабіовелярного зімкненням $*p-$ витворилася інша основа $*p^{h\text{u}}aH-/p^{h\text{u}}oH(i)-$, яка поширена у більшості давніх індоєвропейських діалектів. Факти свідчать про досить архаїчне явище фонетичної субституції звуків, яка мала місце на зорі існування індоєвропейської протомови.

До розглянутого кореня, як уже було вище зазначено, зводиться назва предка великої рогатої худоби – *тура*. Одержаний висновок підтверджується матеріалом інших індоєвропейських мов, на яких зупинимосся нижче.

Показовими у цьому відношенні є форми в германських мовах: днн., свн. *kuo*, гол. *koe*, англ. *cow*, шв. *ko*, які вийшли із іє. $*g\text{u}ôus$ ‘бик, віл, корова’ [258, с.375]. Про смислову самостійність кореня герм. *ko-* свідчать германські форми, у яких післякоренева частина виконувала граматичні функції, пор.: дісл. *kúr* ‘корова’ і *kú* (дав., зн. в. одн.), англосакс. *суна* (род. в. мн.). Виходячи із германських форм, В.Скіт реконструює герм. $*kô$ [295, с.140]. Отже, германський матеріал свідчить про початковий зімкнений

приголосний та наступний за ним губний голосний, що в цілому дозволяє реконструювати більш ранню форму герм. $*k^w e < *k^w a$. Згідно з законом Грімма цей корінь вийшов із піс. $*g^w a$. Спорідненими словами в інших індоєвропейських мовах виступають: дірл. *bó* ‘корова’, гал. *bo*, вал. *biuw*, лат. *bōs* ‘віл, бик’, гр. *βοῦς* ‘т.с.’, перс. *gāw*, скр. *gô-*, рос. *goviado* ‘воли’, які дають основи іє. $*g(w)ôu-$, $*g(w)ow-$ [295, с.140]. Наявність у споріднених словах у дірл., гал., вал., лат. та гр. мовах початкового *b-* свідчить про його походження від зазначеного вище індоєвропейського кореня із лабіовелярним $*g^w-$. Фонетичні ознаки цього складного приголосного “зімкненість” та “огубленість” перейшли до більш простого *b*, також зімкненого та огубленого. Подібна фонетична закономірність - субституція - відмічалася раніше нами при розгляді романських слів зі значенням ‘вівця, баран’. Таким чином, індоєвропейські мови свідчать про наявність в мові-основі кореня $*g^w a$, який вийшов із більш давнього ріс. $*k^w a$ зі значенням ‘корова, бик (худоба)’. Цей висновок підтверджує також матеріал слов’янських мов.

У слов’янських мовах зустрічаються такі словоформи: укр., рос. *корова*, бр. *карова*, др. *корова*, п., нл. *krowa*, каш. заст. *karwa*, ч., слн. *kráva*, слц. *krava*, вл. *kruwa*, полаб. *korvo*, болг., м. *крава*, схв. *крѣва*, стсл. *крава*, що зводяться до псл. $*korva$ ‘корова’ (первісно ‘рогата тварина’) [62, с.34]. У зазначеній реконструкції має місце складоподіл $*kor-va$, згідно якому виділяється останній елемент $*-va$, що виражав граматичне значення.

Автори зазначеного вище словника наводять також псл. $*korvъ$ ‘віл’, реконструйоване із п.заст. *karw* ‘старий лінивий віл’ [62, с.34]. Таким чином, кінцеві $-va$ та $-vъ$ розрізняли рід двох тварин. Порівняння цих форм показує, що $-vъ$ є редукованою формою, а значить і вторинною по відношенню до $-va$. Зазначені форманти, що показують різний граматичний рід, дозволяють передбачити зародження спершу назви псл. $*korva$ ‘корова’, а назва псл. $*korvъ$ ‘віл’ є вторинною. Подальший аналіз покаже, що слов’янська лексема зі значенням ‘віл’ отримала фонетичне вираження у вигляді псл. $*volъ$.

Незважаючи на давність цього слова, воно є “слов’янською лексичною інновацією”, - зазначає О.М.Трубачов, - і “шукати пояснення слову *volъ* можна тільки в слов’янському словнику” [208, с. 44].

Повертаючись до кореня **kor-* в лексемах псл. **korva* ‘корова’ та псл. **korvъ* ‘віл’, відмічаємо, що початковий губний голосний в ньому свідчить про лабіальний характер попереднього приголосного. Останнє дозволяє реконструювати більш давню форму іє. **k^wer-* із ріє. **k^war-* з первісним значенням ‘корова, віл’. До цього ж кореня можна віднести споріднену лексему в західногерманських мовах, яка отримала вигляд: дангл. *hrider*, двн. *hrind*, свн. *rind*, нім. *Rind* ‘бик, корова; велика рогата худоба’ [258, с. 570]. З часом, як показали вищенаведені приклади, зазначений індоєвропейський корінь закріпився в слов’янських мовах за смислом ‘корова’, а для позначення ‘вола’ розвинулася форма псл. **volъ*. Родова для них назва у вигляді **govędo*, яка до речі є також етимологічно спорідненою до найменш ‘корова’ та ‘віл’, поступово вийшла з ужитку в слов’янських мовах для позначення цього поняття.

Наявність в індоєвропейській протомові єдиної фонемі **r/l* і розщеплення потім її на дві самостійні дозволяють передбачити, що існуванню зазначеного вище псл. **volъ* передував корінь ріє. **k^wal-*. Очевидно, що до цього варіанта необхідно віднести пізніші слов’янські словоформи, що позначають ‘віл, воли’. У корені **k^wal-* початковий лабіовелярний пройшов розвиток у слов’янських мовах у напрямку **k^w → *hw → w → v*. Про це свідчать сучасні мови, а саме: укр. *віл*, рос., бр., болг., м. *вол*, др. *воль*, п. *wól*, ч. *vůl*, слц. *vòl*, стсл. *воль*, що дає псл. **volъ* [60, с.399]. Вчені наводять різні точки зору щодо походження слова псл. **volъ*, зокрема, вважається спорідненим його смисл з поняттям *великий* у зіставленні ‘велика/мала рогата худоба’, передбачається зв’язок з п. *woias* ‘звати’ або пов’язується його значення з нім. *schwellen* ‘набухати’ і також з нім. *Bulle* ‘бик, віл’ та ін. [221, с.335-336]. Єдиної точки зору не існує, і переваги однієї над іншою із існуючих також не видно. Автори зазначеного словника

виводять слов'янські форми із псл. *valjati* 'каструвати' [пор.: 208, с. 44], з чим не можна погодитися. На наш погляд, оскільки псл. **volъ* вийшло із іє. **k^wal-*, що відноситься до семантичного гнізда 'земля, землеробство', а з іншого боку, *воли* використовувалися в першу чергу як тяглова сила при обробітку ґрунту з допомогою плуга, то мотивація псл. **volъ* полягає в значенні 'велика рогата худоба, що використовується при обробітку землі'. При такому підході псл. *valjati* 'каструвати' розглядається нами як вторинне. Техніка холощення биків викликана перш за все необхідністю ефективного використання їх у різних господарських роботах, де вони вже використовувалися. Такі тварини стають спокійними, за ними легше доглядати в домашньому господарстві, збільшується віддача м'яса, яке стає більш ніжним, у цілому покращується експлуатація кастрованих тварин [159, с. 1149]. Отже, первинність назви *воли* щодо слова *каструвати* пояснюється генетично і засвідчується розвитком іє. **k^wal-* → псл. **volъ*, з якого потім розвинулося псл. **valjati*. Приведена реконструкція іє. **k^wal-* підтверджується анлаутним *h-* у німецькому антропонімі *Heiler* з давньою мотивацією 'кастратор худоби' [38, с. 80]. Подібний розвиток має деномінативна за походженням словоформа **skopiti* 'каструвати, скопити' (пор.: **skep-* 'різати, розколювати' та, наприклад, вл. *skop* 'чищений баран, валух') [208, с. 79].

Вище було зазначено, що лексема *віл* є "слов'янською інновацією" і похідною від неї є слово псл. *valjati* 'каструвати'. Саме від цього останнього передбачаємо запозичення в нім. *Wallachen* 'холощення (жеребця)'. У цей же час, на наш погляд, відбулося запозичення псл. **volъ* у німецьку у вигляді *Bulle* 'бик'. Нагадаємо, що псл. **volъ* вийшло із іє. **k^wal-*. У принципі німецька лексема могла походити з праїндоевропейського кореня, але тоді був би розвиток іє. **k^w-* > герм. **h^w-* (за законом Грімма). Очевидно, що правильною залишається гіпотеза походження нім. *Bulle* із слов'янських мов, в результаті чого псл. **w-* > герм. **b-* (фонетична субституція). Саме такий вигляд має *Bulle*, запозичене із слов'янського **volъ*, про що свідчить також нижченаведений матеріал.

У словниках вважається, що *Bulle* перейшло в 17 столітті із нижньонімецької мови в інші діалекти німецької мови зі значенням ‘(приручений) бик’, в інших германських мовах представлена лексема у вигляді: англ. *bull*, дісл. *boli*, гол. *bul* [258, с. 89]. Відомо, що представники нижньонімецьких діалектів мали найтісніший контакт зі слов’янськими венетами. Але рефлекс цього слов’янського кореня відсутній у готській мові. Можливо, що запозичення відбулося після міграції готів з півночі в Причорномор’я, тобто на початку нашої ери.

Таким чином, псл. **volъ* та похідне від нього псл. *valjati* ‘каструвати’ запозичені в північні діалекти германських мов. Останній термін у германців застосовувався перш за все для назв коней (пор.: нім., австр. *Wallach* ‘мерин’). Все це свідчить про переважне використання слов’янами в господарстві *волів*, а германцями, в першу чергу, *німців* – *коней*. Ці виробничі відносини знайшли вияв і в мові слов’ян та німців. У слов’янських приказках та фразеологічних зворотах часто зустрічається слово *віл*. Наприклад: рос. *кормят вола, чтобы кожа была гладка*; укр. *волам хвоста крутити* “виконувати примітивну (нерідко брудну) низькооплачувану роботу”, *вола правити* “продавати що-небудь дуже дорого” [220]. Відповідник слова *Bulle* відсутній у застиглих лексичних німецьких виразах, зате в них досить широко представлена лексема нім. *Pferd* ‘кінь’. Пор., наприклад: укр. *працювати як віл* – нім. *wie ein Pferd arbeiten* (досл. ‘працювати як кінь’). У фразеологічних зворотах у цілому в зазначеному нижче німецькому словнику зі словом *Pferd* представлено 25 виразів, серед них: *das beste Pferd im Stall* “найкращий працівник”, *kein Pferd* розм. фам. “ніхто, жодна людина”, *keine zehn Pferde* розм. “ніяка сила, ніякою силою”, *j-d ist das andere Pferd am selben Wagen* розм. “хто-н. іде в одній запряжці з ким-н.”, *das Pferd vor den falschen Wagen (Karren) spannen* розм. “прийняти помилкове рішення”, *auf das richtige Pferd setzen* розм. “зробити правильну ставку” і т.д. [138, с. 103-104]. У німецьких приказках часто вживається *Pferd*: нім. *goldener Zaum macht das Pferd nicht besser* = рос. *свинья в золотом*

ошейнике все же свинья, нім. *vom Pferde auf den Esel kommen* = рос. *из попов да в дяконы*, нім. *Pferd und Esel lassen sich nicht vor einen Pflug spannen* = рос. *сапог лантю не брѧт* [265, с. 235]. Велика частота вжитку в німецькому мовленні слова *Pferd* ‘кінь’, а в слов’янському – *віл* свідчить про перевагу однієї із домашніх тварин в господарстві німців та слов’ян. У останніх, де переважало землеробство, більше використовувалися на просторних полях воли як тяглова сила при обробці землі, часто по кілька пар; у німецьких селян господарство було різнобічним, польові ділянки невеликі, і в них коні були найбільш зручною робочою силою. Останні характеризуються швидкістю руху і використовуються як робоча тварина для різноманітної праці. Проте у тих випадках, коли потрібен “плавний і рівний хід”, ми б сказали, на обширних полях при оранці, кінь поступається більш “флегматичному мулу і волу” [244, с. 45].

Нижче див. узагальнену схему розвитку первісних форм з розглянутими вище значеннями в окремих мовах (рис. 6).

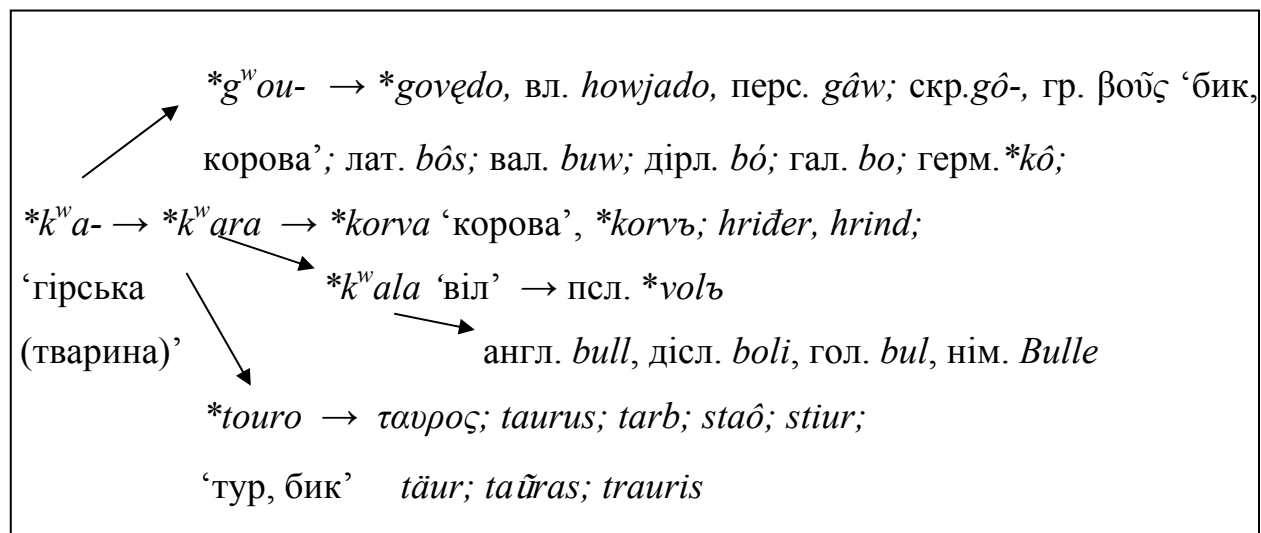

Рис. 6. Семантичний розвиток лексем зі значеннями ‘бик, корова’ в індоевропейських мовах

Таким чином, смислова та фонетична спорідненість слів ‘корова’ та ‘віл’, показана вище, свідчить про походження їх від одного

індоєвропейського кореня ріє. $*k^w a-$. У слов'янських мовах поширилися різні варіанти цього кореня у вигляді іє. $*k^w ara-/ *k^w ala-$. В цілому смислова деривація на слов'янському матеріалі виглядає таким чином: ріє. $*k^w a-$ ‘худо́ба (гірська)’ → псл. $*k^w ar-$ ‘корова’ → псл. $*k^w al-$ ‘віл’.

Серед давніх домашніх тварин добре відомою є *свиня*, яка була приручена людиною в епоху неоліту (5-3 тис. до н.е.). Вона поширилася в різних географічних широтах Східної Азії та Європи [160, с. 590]. Свиня, найбільш плодovита серед усіх сільськогосподарських тварин, населяла вологі ліси в гористій місцевості та в долинах, переважно в болотистих хашах. Свиня дає 9/10 від живої ваги корисного м'яса та сала (пор.: у великої рогатої худоби цей показник знаходиться між 2/3 та 1/2) [245, с. 147]. На природі свиня в основному травоядна, звикає до любого клімату. Домашня свиня походить від підвиду кабана – європейського і азіатського. Очевидно, що давнє приручення свиней для використання харчового м'яса припадає на час первісного проживання індоєвропейців на гористій місцевості. Про це свідчить також етимологія семантичного мікрогнізда слів *кабан*, *свиня* та *порося*.

До давніх назв необхідно віднести псл. $*veprь$, що позначає в основному дикий кабан. В слов'янських мовах мають місце варіанти: стсл. *вьпрь*, др. *вепрь*, рос. *вепрь*, укр. *вепер* ‘вепер, дикий кабан, кастрований кабан’, нл. *wjapś* ‘боров, кабан’, вл. *wjapŕ*, полаб. *víper*, ч. *vepř* ‘свиня, боров’, слц. *vepor* ‘тс.’, болг. *вѣйпър* ‘вепер, кабан’ [208, с.66; 60, с.349]. Розвиток форми псл. $*veprь$ “затемнений”, відмічає О.М.Трубачов [208, с. 66]. Спорідненими до слов'янських є словоформи лтс. *vepris* ‘боров’, лат. *aper*, дvn. *ebur*, нім. *Eber* ‘вепер, кабан’. Для розгляду походження фонетично близьких словоформ зі значенням ‘вепер, кабан’ звернемося до порівняння слов'янських і германських лексем.

У германських мовах реалізуються такі рефлекси індоєвропейського кореня: дvn. *ebur*, свн. *eber*, гол. *ever*, дангл. *eofor*, дісл. *jōfurr* [258, с. 126], що

дозволяє реконструювати герм. **ēburaz* ‘вепр, кабан’. “У давніх германців, - зазначає В.В.Левицький, - дикий кабан (вепр) вважався тотемною твариною”, він міг позначати, наприклад, князя (дісл. *jofurr*) [101, с. 144]. При етимологічному аналізі важливо зазначити, що в давньоверхньонімецьких текстах зустрічаються форми *eber*, *ebur* і *heber* [292, с. 37]. Сильний початковий наголос в германських мовах і особливо в німецькій призвів до артикуляційного підсилення анлаута в слові. Таке зростання напруги розподілилося в межах початкового складу компенсаторно, що привело до підсилення голосного і послаблення анлаутного приголосного. По відношенню до наведених вище прикладів це значить, що більш архаїчною є форма з початковим приголосним, тобто *heber*. Отже, реконструкція германського кореня матиме вигляд **hebur-*. Зіставляючи цей корінь з псл. **veprь*, відмітимо їх семантичну і фонетичну спорідненість. Із компаративістики відомо, що іє. **p* згідно з законом Вернера представляє герм. **b*. Очевидно, що початкові **h-* та **v-* вийшли із піє. **h^w-*, якому передував іє. **k^w-*. У результаті реконструйована форма матиме вигляд іє. **k^weper-* зі значенням ‘вепр, кабан’.

Вище було відмічено, що праіндоєвропейські корені мали первинну структуру CV- та CVC-. Структура типу CVCVC-, що має місце в іє. **k^weper-*, виглядає як похідна, що розпадається на **k^we-per-*. Кінцевий склад можна розглядати за аналогією як рефлекс індоєвропейського **k^wer-* (в анлауті має місце субституція приголосних), що в цілому представляє собою структуру піє. **k^we-k^wer-* з редуплікованим коренем **k^wer-* (із ріє. **k^wara*). Очевидно, цей корінь походить від первинного типу ріє. **k^wa* зі значенням ‘гірська (тварина)’.

Семантично споріднені словоформи з рефлексом ріє. **k^wa* представлені також у слов'янських мовах у вигляді: укр., рос., бр. *кабан*, п. *kaban*, які в славістиці вважаються запозиченими із тюркських мов **kaban* ‘вепр, дика свиня’ [208, с. 69; 61, с. 330]. Дуже близькою до праіндоєвропейського

кореня є лексема монг. *qaban* зі значенням ‘кнур, дикий кабан’. В останній початкове *k^wa-* прямо співвідноситься із отриманим вище ріє. **k^wa* ‘гірська (тварина)’. На перший погляд, можна погодитися з думкою вищезазначених праць про запозичення псл. **kaban* із неіндоєвропейських мов. Але важко уявити собі мовну ситуацію, коли поряд з існуючою індоєвропейською формою, характерною для домашніх приручених тварин, вживається споріднена лексема *kaban* із інших мов. Це можливо лише для випадку запозичення речі, яка до цього була невідома у індоєвропейців. Проте відомо, що дикі кабани водилися на обширній території Азії та Європи і були також у місцях проживання наших предків. Тому вважаємо, що форма *kaban* витворилася на індоєвропейській мовній основі. Так, слов’янські синонімічні реалізації псл. **veprь* та псл. **kaban* є дуже близькими за формою, вони представляють собою гетерогенну відміну іменників на *-r/-n*. В обох формах структурно виділяються дві частини: початкові **ve-* та **ka-* і кінцеві **-prь* та **-ban*. Початкові форми вийшли із єдиного кореня піє. **k^we-*. Формальна подібність та семантична спорідненість розглядуваних лексем дозволяє допустити і їх повну кореневу ідентичність. Звідси логічно витікає генетична спорідненість також і кінцевої форми в обох лексемах **-prь* та **-ban*, що походять відповідно із іє. **-k^wer* та **-k^wen* зі значенням ‘один (одні) із ...’ [190]. Прадавня реконструкція має вигляд ріє. **k^wa-k^wara/-k^wana* з первинною мотивацією ‘одна із гірських (тварин)’. Розрізнення гетерогенних форм на *-r/-n* спричинило поступове закріплення в індоєвропейських мовах рефлексів праформи **k^wak^wara* зі значенням ‘дикий кабан, вепр’, а праформи **k^wak^wana* зі значенням ‘свиня, свиноматка’. Велика смислова та фонетична близькість останньої до тюркських лексем, наведених вище, може лише свідчити про їх спорідненість у межах ностратичної спільноти.

Протоформу ріє. **k^wak^wana* необхідно розглядати як редуплікацію кореня, в якій складові значать ‘гірська (тварина) + ‘одна із них’. Остання прямо співвідноситься з **k^wana* ‘свиня’. Розвиток зазначеної форми має складне фонетичне відображення в індоєвропейських мовах. Нетиповість

форми виявляється в тому, що в більшості мов представлені рефлекс лексеми з початковим *sw-.

У слов'янських мовах засвідчені такі словоформи: стсл. *свинѣа*, др. *свиния*, укр. *свиня*, рос. *свинья*, бр. *свіння*, болг. *свиня*, слн. *svínja*, ч. *svině*, слщ. *sviña*, п. *świnia*, вл. *swinja*, нл. *swica*, які зводяться до псл. *svono ж.р. із *svinъ, що є прямим рефлексом іє. *k^wen- [223, с. 579]. З тим же значенням 'свиня' реалізується індоєвропейський корінь у германських мовах у вигляді: гот. *swein*, двн. *swîn*, нім. *Schwein*, англ. *swine*, шв. *swîn*, а також споріднена лексема зі значенням 'свиноматка': двн., свн. *sû*, англ. *sû*, дісл. *sûr* [258, с. 589], які зводяться до іє. *sû-s 'свиня'. Ця праформа, як зазначає О.М.Трубачов, "важко піддається етимологізації" [208, с. 62]. Вона має рефлекс також в інших мовах, зокрема: лат. *sûs* 'свиня', дінд. *sûkarás* 'тс.', лтс. *svė̃ns* 'порося', хет. *suwna*, тох. В *suwo* 'свиня', гр. *χοῖρος* [208, с.61; 223, с. 578]. Вчені, як правило, вбачають виникнення індоєвропейського кореня в результаті звуконаслідування. На противагу цій думці вище було викладено наше розуміння походження наймень 'кабан' та 'свиня' в індоєвропейських мовах, згідно з яким остання походить із ріє. *k^wana. Проте в цьому випадку має місце деяка фонетична невідповідність щодо мов групи кентум. У сатемних мовах лабіовелярний іє. *k^w- закономірно відповідає сполученню *sw-, проте таке ж сполучення реалізоване, як показано вище, і в мовах кентум: герм, лат., хет., тох., де повинно було б бути відповідно *h^w- та *k^w-. Але інші індоєвропейські мови все ж таки свідчать про первинний іє. *k^w- на початку словоформи зі значенням 'свиня', наприклад: гр. *χοῖρος* 'порося, (молода) свиня' [251, с. 853], алб. *thi* 'свиня'. Албанська мова, яка належить до групи сатем, засвідчує вихідний іє. *k-, який у результаті субституції зімкнених дав алб. *th-. Всі рефлекс ріє. *k^wana можуть бути узгоджені в своїй першооснові за умови, що вони походять із ріє. *(s)k^wana, в корені якого має місце індоєвропейське 'бігле-s'. Такі форми за своєю семантикою омонімічні, в них 'бігле-s', можливо, виникло під впливом тих

індоєвропейських діалектів, з яких утворилася група сатемних мов. Взагалі-то, походження ‘біглого-s’ у лінгвістиці є спірним [119].

Розглянута вище етимологія свідчить також про давнє діалектне розшарування мови-основи. Як свідчать дослідження, це не єдиний випадок розвитку індоєвропейських словоформ у напрямках: 1) ріє. $*(s)k^w-$ > $*kw-$ > $*k^w-$ > $sw-$, яке має місце в сатемних мовах, та 2) ріє. $*(s)k^w-$ > $*skw-$ > $*s(k)w$ > $sw-$, остання закріплюється в більшості діалектів кентум. Аналогічно ріє. $*k^wara$ зі значенням ‘ворона’ і подальшою смисловою деривацію в напрямку ‘чорний’ має місце в германських мовах у вигляді $*swarto$ ‘чорний’, тобто в мові групи кентум [91], що можна передбачити розвиток із ріє. $*(s)k^wara$. З іншого боку, необхідно припустити також вплив діалектів останніх на групу сатемних мов. Про це свідчать випадки, коли в окремих лексемах сатемних мов функціонують давні зімкнені, не змінившись в палаталізовані [239]. Очевидно, що тісні контакти між носіями індоєвропейських діалектів в давнину мали вплив на певні тенденції розвитку майбутніх мовних сімей, які тільки зароджувалися.

До давніх протиставлень належить розрізнення в індоєвропейській мові-основі домашніх тварин за їх віком, як наприклад, ‘свиня/порося’. Розглянемо рефлексі відповідного кореня зі значенням ‘порося’ в окремих мовах.

Позначення малят у свиней реконструюється в прамові у вигляді іє. $*porkos$ ‘порося’. Споріднені ізоглови представлені в багатьох індоєвропейських мовах. Зокрема, в слов’янських має місце розвиток у вигляді: укр., бр. *порося*, рос. *поросенок*, др. *порося*, болг. *прасе́*, схв. *прáсе*, ч. *prace*, п. *prosię*, вл. *proso*, нл. *prose*, полаб. *porsq*, які зводяться до псл. $*prosię$ [223, с. 332]. Подібні рефлексі має індоєвропейський корінь у інших мовах з тим же значенням ‘порося’: лит. *paĩšas*, дпрус. *parstian*, лат. *porcus*, гр. *πόρκος*, двн. *far(a)h*, курд. *purs*, с.ірл. *orc* [208, с. 62; 223, с. 332]. Узагальнивши всі ізоглови у вигляді реконструйованого кореня іє. $*porkos$,

необхідно відмітити в ньому дві складові фонетичні частини **por-ḱos*, які представляли в давнину окремі морфемні одиниці. Допускаємо, що основна сема належить початковому **por-*, яка дозволяє реконструювати вихідну протоформу ріє. **k^wara* зі значенням ‘дикий (кабан, вепр)’ (анлаутна субституція). Це підтверджує також грецька форма *ρῆσκντ*, в якій, як відомо, початкове *p-* походить із іє. **k^w-*. Кінцеве **-ḱos* (із ріє. **k^wa-*) має посесивне значення ‘один із ...’, а також може виступати у вигляді демінутивного суфікса [144]. Тобто, **por-ḱos* походить із **k^wara-k^wa*, що значить ‘один із кабанів’, ‘молодий кабан’. Протиставлення ‘дика свиня (доросла)’/‘молода свиня’ є більш давнім, ніж родо-статева диференціація в індоєвропейських назвах домашніх тварин. “Всюди на індоєвропейській території **s^wys*, **porkos* виступали назвами диких свиней взагалі” [208, с. 63], лише з часом стали відрізняти молодих свиней від інших. Із попереднього відомо, що розвиток ріє. **k^w* в напрямку іє. **p* відноситься до дуже давнього часу існування мови-основи, коли діалектна диференціація в межах протомови була мінімальною. Це підтверджується ідентичним розвитком (субституцією) **k^w > *p* практично в усіх індоєвропейських мовах. Відносно більше діалектне розходження представлене в гетеронімі пари ‘кабан/свиня’, що свідчить про пізній розвиток в індоєвропейській прамові найменш, що торкаються статевого розрізнення домашніх тварин.

Розвиток протоформ зі значеннями ‘кабан’ – ‘порося’ та ‘кабан – свиня’ в окремих індоєвропейських мовах можна продемонструвати узагальнено у вигляді рисунка. Див. рис. 7.

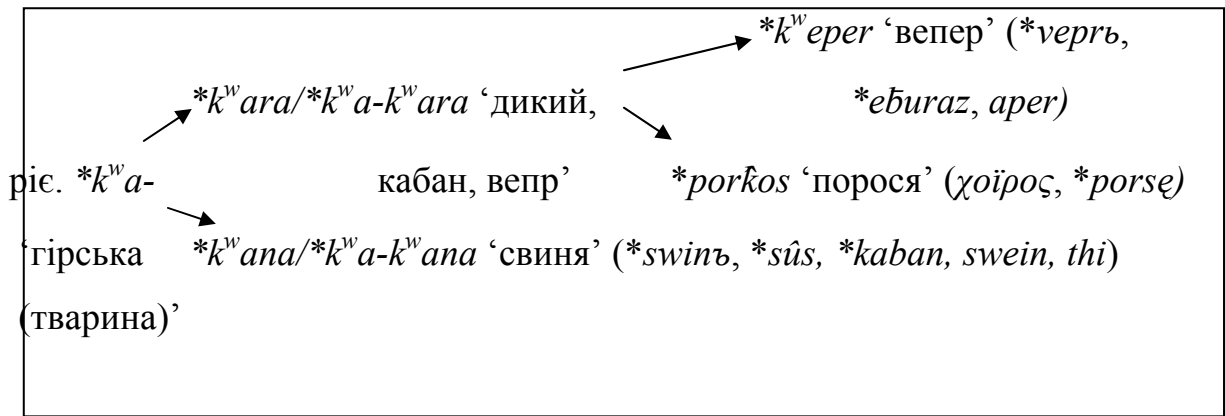

Рис. 7. Зародження та розвиток лексем зі значеннями
'кабан/свиня/поросся'

До давніх одомашнених тварин належить також *кінь* (3-2 тис. до н.е.), назва якого має різні корені в індоєвропейських мовах. Мабуть, це пояснюється тим, що приручення коня припало на період розпаду індоєвропейської мовної спільноти, який, як вважається, приходить на 4 тис. до н.е. У більшості індоєвропейських мов представлені рефлексі кореня іє. **ek̑nos* 'кінь', зокрема: лит. стар. *ašvā* 'кобила', дінд. *ášva* 'кінь', ав. *aspa-*, тох. А *yuk*, В *yakwe*, лат. *equus*, гр. *ἵππος*, гот. *aīhatundi*, дсакс. *ehu*, дірл. *ech-* 'лоша'. Індоєвропейський корінь був типовим загальним терміном, який позначав чоловічі і жіночі особини коней [208, с. 48-49]. У той же час праформа іє. **ek̑nos* 'кінь', яка фонетично розпадається на дві частини **e-* *k̑nos*, має в собі, на наш погляд, редуплікацію **k^w a*. Про це свідчить кінцеве **-k̑nos*, а також початкове **e-*, яке раніше представляло собою **he-* (пор. гр. *ἵππος*).

Таким чином, матеріал індоєвропейських мов засвідчує первісну протоформу вигляду **k^w a-* 'гірська (тварина), кінь', яка має в собі розвиток у вигляді редуплікації кореня в більшості мов.

У слов'янських мовах відсутній вищерозглянутий корінь, хоча, як зазначає О.М.Трубаčov, можливо, він колись і був. Тут наявна праформа псл. **konь*, яка в окремих мовах має таку реалізацію: стсл. *конь*, др. *конь*, рос.

конь, укр. кінь, бр. конь, болг. кон, ч. kònj, слц. kǐľ, діал. kôť, kóľа ‘кобила’, вл., нл. kón ‘кінь’, п. koń, слнц. kón, діал. k^wón ‘кінь’ [248, с. 197]. Автори зазначеного словника вважають, що праслов’янський корінь запозичений із кельтських мов, в яких представлені праформи **konko-/kanko*, з чим ми не можемо погодитися. Розглянемо детальніше вищенаведені слов’янські реалізації.

Етимологічні словники засвідчують, що в усіх літературних і діалектних формах слов’янських мов у першому кореневому складі реалізується один із губних голосних [o], [u] або гомогенний їм дифтонг. Очевидно, що в праформі, з якої розвинулися слов’янські рефлексі, попередній приголосний мав лабільну ознаку і значить був лабіовелярним [k^w]. Цікаво зазначити, що такий приголосний представлений у одній із діалектних форм слнц. k^wón ‘кінь’. Виконаний аналіз дозволяє реконструювати псл. **konь* із піс. **k^wenь* < ріс. **k^wana*, де кінцеве **-na* має значення ‘один із ...’. У цій же функції виступає також **-ton* у словоформі псл. **kotonь* ‘кінь’, яку можна вважати пізнішим синонімом до псл. **konь*. О.М.Трубачов допускає, що ці дві форми розрізнялися своєю семантикою: псл. **konь* має загальне значення ‘кінь’, а також ‘кінь-самець’, ‘кастрований самець’, а псл. **kotonь* “ніколи не вживається як статеві характеристика, взагалі виступає в іншому значенні, пор. др. *комонь* ‘бойовий кінь’” [208, с. 50-51]. Отримана етимологія **k^wana* мала первісний смисл ‘одна із гірських тварин, кінь’.

Спорідненою до псл. **konь* вважаємо герм. **hangista* (**hantista*), яка представлена в окремих мовах у вигляді: двн. *hengist* ‘валлах’, дангл. *hengest* ‘жеребець’, дісл. *hestr* ‘жеребець’ [258, с. 261]. Походження германського кореня автори зазначеного словника вважають не певним. Приведена праформа розпадається фонетично на частини **han-gista*. Початкове **han-* походить із іє. **kon-* (закон Грімма), яке, в свою чергу, вийшло із ріс. **k^wana* ‘кінь’. Германський матеріал давніх текстів свідчить, що форма **hangista*

отримала наймення самця - 'жеребець'. Таким чином, слов'янський та германський матеріал дозволяє впевнено говорити про первісну етимологію **k^wana* зі значенням 'кінь'.

З часу праслов'янської епохи існують родові назви псл. **konь* і псл. **kobyła*. Існуючі етимології названих словоформ, як і вищезазначених, досить спірні. В зв'язку з цим нам хотілось би висловити своє бачення проблеми етимології цих лексем. У слов'янських назвах *konь* і *kobyła* спільне початкове *ko-* є похідним для родового терміну цих двох домашніх тварин. Глибша реконструкція псл. **ko-* дозволяє в цьому випадку отримати праформу піс. **k^we-*, яка співвідноситься з протоформою ріс. **k^wa-* зі значенням 'гірська (тварина)'. Із попереднього відомо, що родо-статеві відмінності появилися пізніше, і їм передував синкретизм, наприклад, у вигляді єдиного поняття 'кінь', що не розрізняв словесно 'кінь/кобила'. Вважаємо, що первісним терміном була лексема **k^wana*, що представляла складне поняття 'кінь (кобила)', яке з часом розщепилося на два поняття: з'явилося наймення у вигляді псл. **kobyła*, а **konь*, крім родової назви, набуло також нового значення і стало позначати коня-самця. Подібний розвиток первісного синкретичного поняття має місце в індоєвропейській прамові [100; 191].

Про структурне виділення **k^wa-* із різних словоформ зі значенням 'кінь' свідчить ще одна давня ізогласа, представлена найбільш повно в германських та слов'янських мовах. Це – корені герм. **horsa* та псл. **orь* зі значенням 'кінь'. Розглянемо реалізації цих коренів у зазначених сім'ях мов з позиції їх походження.

У германських мовах мають місце рефлекси **horsa* у вигляді: днн. *(h)ros*, свн. *rus*, гол. *ros*, англ. *horse*, дісл. *hross*, дфриз. *hors* [101, с. 238]. В.В.Левицький подає також більш давню прагерманську форму **hursa* і співвідносить її з іє. **kers-* зі значенням 'бігти'. Не заперечуючи цій етимології, представимо реконструкцію з іншого боку. Германський корінь фонетично розпадається на два склади і відповідно на дві давні морфеми **hur-sa*, з яких перша є кореневою. Наявність в корені губного голосного

дозволяє за законом Грімма реконструювати піє. $*k^w er-$ із більш давньої форми піє. $*k^w ara$. Спорідненим до германського є корінь псл. $*orь$ ‘кінь’. У слов’янських мовах мають місце реалізації: др. $orь$ ‘жеребець’, ч. $oř$ ‘кінь’, п. orz , $horz$, ст.рос. $orь$ ‘кінь’, укр. $вір$ ‘жеребець’, діал. укр. (гуцульск.) $wór$ ‘жеребець’ [208, с. 54-55; 223, с. 155; 60, с. 402]. Наявність в окремих слов’янських словоформах в анлауті приголосного h - та w - дозволяє реконструювати більш архаїчну форму псл. $*h^w er-$. Очевидно, що цій праформі передував корінь піє. $*k^w er-$ (із $*k^w ara$).

Спорідненими до розглянутого кореня В.М.Топоров вважає словоформи дінд. $árvan$ ‘кінь’ (‘бігун, скакун’), прус. $arwaykis$ ‘лоша’, в яких початкове $ar-$ автор співвідносить із стсл. $orь$ [202, с. 109].

Таким чином, мовні факти засвідчують наявність піє. $*k^w ara$ зі значенням ‘кінь’, а також, як було показано вище, піє. $*k^w ana$ ‘кінь’. Остання, як відомо із попереднього, була родовою назвою. Якщо розглянути семантику піє. $*k^w ara$, то в германських мовах зустрічаємо загальне родове наймення ‘кінь’, а також реалізацію зі смислом ‘бойовий кінь’ в лексемі нім. **Streitroß**, антропонімі **Reismann** ‘воїн’ [38, с. 82]. У слов’янських мовах зазначений корінь, крім загальної назви, має також значення ‘жеребець’. Остання найшла реалізацію у відповідному найменні псл. $*čerbę$ ‘лоша’ (пор: рос. ‘жеребенок’) [208, с. 53]. Можна допустити, що в ранньоіндоєвропейській мові відбулося родо-статеве розмежування між $*k^w ana$ та $*k^w ara$: перший корінь мав значення, окрім загального, ‘кінь-самка’, ‘кобила’, а другий – ‘кінь-самець’, ‘жеребець’, який використовувався перш за все воїнами в бойових походах і у військовій справі взагалі.

Зародження та розвиток семантики із загальною назвою ‘кінь’ в індоєвропейських мовах можна показати схематично. Див. рис. 8.

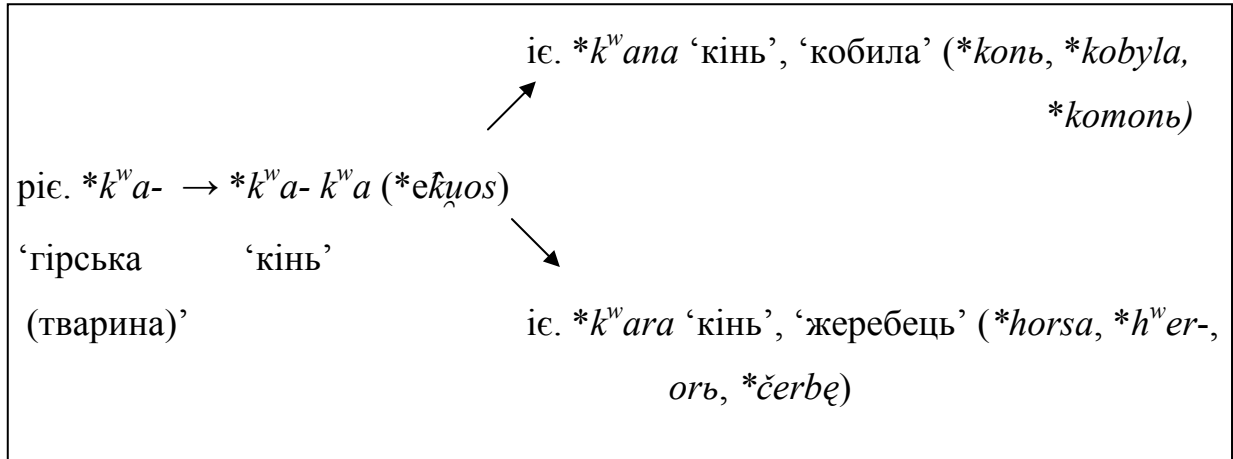

Рис. 8. Зародження та розвиток лексем зі значеннями
'кінь', 'кобила', 'жеребець'

Розгляд етимології давніх одомашнених тварин дозволяє зробити висновок, що реконструйовані форми найменш 'коза, вівця, корова, бик, свиня, кінь' сходяться до єдиної протоформи *ріє. *k^wa* зі значенням 'гірська (тварина)'. Цей висновок узгоджується також з праностратичним, яке виводить Ю.Л.Мосенкіс у вигляді "первісного *кл* (нерідко *клr*) зі значенням 'чотиринога тварина, звір' [125, с. 147]. Розвиток кореня **k^wa* у вигляді редуплікації, а також коренескладання типу **k^wara, *k^wala, *k^wana* та ін. привів до родо-видової диференціації зазначених тварин. Велике поширення форми **k^wara*, яка була ідентична етимону 'арії', дозволяє передбачити розширення значення останнього, який став включати в себе також смисл 'арії-скотарі'.

2.4. Найдавніший обробіток землі, використання *сохи*

Землеробство, яке зароджувалося у індоєвропейців, було пов'язане з обробітком землі на високогір'ї, де спочатку використовувалася *соха*. Перш ніж розглянути це знаряддя праці, зупинимось на етимології слів, пов'язаних з цим знаряддям: *пасовище*, *орання*, або *оранка*.

В індоєвропейській прамові виділяється корінь **Heḱ'ro* зі значенням 'необроблене поле для випасу домашньої худоби'. Цей корінь фіксується у багатьох мовах: дінд. *ájra* 'пасовище', гр.гом. *ἄγρός* 'поле, пасовище', лат. *agrestis* 'польовий, дикий', гот. *akrs* 'поле' [34, с. 694]. Очевидним є в наведеній формі редупліковане **He-* щодо первісного кореня **-ḱ'ro*. Для уточнення особливостей приголосних у зазначеному корені і його більш глибокої реконструкції розглянемо споріднені форми в окремих індоєвропейських мовах.

У германських мовах вживаються зі значенням 'поле, рілля' такі словоформи: двн. *ackar*, свн. *acker*, гот. *akrs*, англ. *acre*, шв. *åker*, дсакс. *accar*, дсканд. *akr*, дат. *ager*, які разом зі спорідненими словами в інших мовах відносяться до кореня іє. **aĝro-s* 'поле, земля під оранку' [258, с.11-12]. Автори словника відзначають, що в індоєвропейській прамові цей корінь раніше позначав землю за межами поселення, куди відганяли худобу на пасовисько або з метою удобрювання землі. Вважається, що первинним було все ж значення 'земля для пасовиська', яке позначається в нім. *Weideland* у протилежність до нім. *Ackerland* 'земля під оранку' [266, с.172]. Корінь подібно до нім. *Weide* 'пасовище, вигін' лежить в основі слова на позначення давнього заняття індоєвропейцями скотарством. Допускається, що у індоєвропейців переважало "архаїчне відгінне скотарство" [69, с. 253]. Зупинимось на цьому слові детальніше.

У германських мовах *Weide* має два значення: 1) назва дерева 'верба' і 2) 'пасовище, вигін'. В останньому випадку слово засвідчене в двн. *weida*, свн. *weide*, гол. *weide*, дангл. *wûd*, дісл. *veidr* зі значеннями: 'охота,

рибальство, добування їжі; корм (для худоби, птиці), їжа; пасовисько, вигін; поїздка, дорога', що дало можливість дослідникам реконструювати іє. **uei*, **ueið-* зі значенням 'в пошуках корму іти на полювання, прямувати до чогось' [258, с.758]. Проте така праформа є лише проміжним варіантом у розвитку мови-основи. Початковий нескладовий лабіальний голосний дозволяє передбачити більш давній гомогенний йому лабіовелярний приголосний *i*, значить, корінь матиме вигляд іє. **k^we-*, а для протомови ріє. **k^wa-*. У структурі наведених вище германських слів можна виділити дві частини типу *wei-da*, *vei-dr*, в яких кінцеві складові є варіантами граматичної суфіксальної морфеми, що в давнину позначала двоїну (множинність) [192]. З розвитком окремих германських мов морфемна межа змістилася в напрямку суфікса, який розщепився, і корінь змінився до вигляду *weid-*.

До семантичного поля, представленого нім. *Weide* 'дикий степ', відносимо також лексему нім. *Heide* 'верескове пустище'. Необхідно відмітити, що в германських мовах представлені дві омонімічні лексеми, пор.: нім. *die Heide* і *der Heide* 'язичник'. Оскільки остання вважається калькою лат. *Paganus* і є вторинною [287, с. 282], у подальшому розглянемо словоформу *die Heide*.

Зазначена лексема є загальногерманською і представлена в окремих мовах у вигляді: днн. *heida*, свн. *heide*, англ. *heath*, гол. *heida*, дсакс. *heiða*, *hêða*, шв. *hed*, дісл. *heiðr* 'рівнинне плоскогір'я', гот. *haiþi* 'поле, вигін, степ', які зводяться до герм. **haiþ-i* 'верескове пустище, вигін' [258, с. 256; 101, с. 209]. Походження цього слова є спірним. Автори словника Дуден вважають за можливе запозичення готами цього слова із гр. *éthnos*, яке потім поширилося серед інших германських племен у вигляді **þaiþiô* 'необроблена земля; пустинна земля; лісиста місцевість' і звідси розширилося значення до вигляду 'ті, що живуть у лісі, темні; язичники' в протилежність до 'християни' [258, с. 256]. В.В.Левицький порівнює германські форми зі

спорідненими в інших мовах: вал. *coit* ‘ліс’, лат. *bû-cêtum* ‘пасовисько для великої рогатої худоби’ і звідси з іє. **koit* ‘лісиста місцевість’ [101, с. 210]. Остання точка зору збігається з нашим розумінням походження герм. **haiþ-*, проте нам хотілось би зупинитися детальніше на деяких особливостях розвитку зазначеної праформи.

Множинна форма нім. *Heiden* фонетично розпадається на *Hei-den*, де *-den* представляє собою давній граматичний формант двоїни вигляду іє. **-dana* ‘два-*na*’. Тобто, зазначена лексема за походженням зводиться до односкладового кореня. Про автономність початкового складу свідчить вживання його в дісл. *Heinir* ‘люди степу’ [261, с. 238]. Фонетично такі складові має споріднена форма нім. *Wei-den*. Семантична спорідненість *Hei-* і *Wei-* дозволяє реконструювати герм. **h^wei-*, а звідси за законом Грімма іє. **k^we-*, що вийшло із ріє. **k^wa* зі значенням ‘гориста місцевість’. Таким чином, герм. **haiþ-* ‘необроблена земля’ відноситься до часу існування індоєвропейської спільноти, що засвідчує існування зазначеного індоєвропейського кореня і в слов’янських мовах. Сатемний характер останніх дозволяє прогнозувати перехід початкового іє. **k^w-* > **k^j-* > **k’-* > псл. **s-*, а кінцевий у корені герм. **-þ-*, як відомо вийшов із іє. **-t*. Кореневі індоєвропейські **st-* зумовлюють семантично споріднене слово в слов’янських мовах у вигляді укр. *стен*, у якому має місце елізія міжконсонантного голосного. В етимологічних словниках *стен* розглядається неоднозначно і не знаходить задовільного трактування [223, с. 755]. Незважаючи на різні гіпотези, слово не має “твердо установленної етимології” [120, с. 87]. Виходячи з нашого розуміння, розглянуті слов’янська і германська форми є спорідненими і вийшли із кореня іє. **k^wet-* зі значенням ‘необроблена земля, лісиста місцевість’. Проте необхідно зазначити, що наявне в німецькій мові *Steppe* необхідно розглядати як запозичене із слов’янських мов.

Таким чином, для часу існування індоєвропейської прамови необхідно реконструювати кореневу частину у вигляді $*k^w a$ зі значеннями, названими вище. Очевидно, що $*k^w a$ відноситься до того первісного стану суспільного життя індоєвропейців, коли головним було полювання, рибальство, збирання. Землеробство тільки зароджувалося, і на цей час припадає застосування *сохи*. Схематичне зображення розвитку лексем див. на рис. 9.

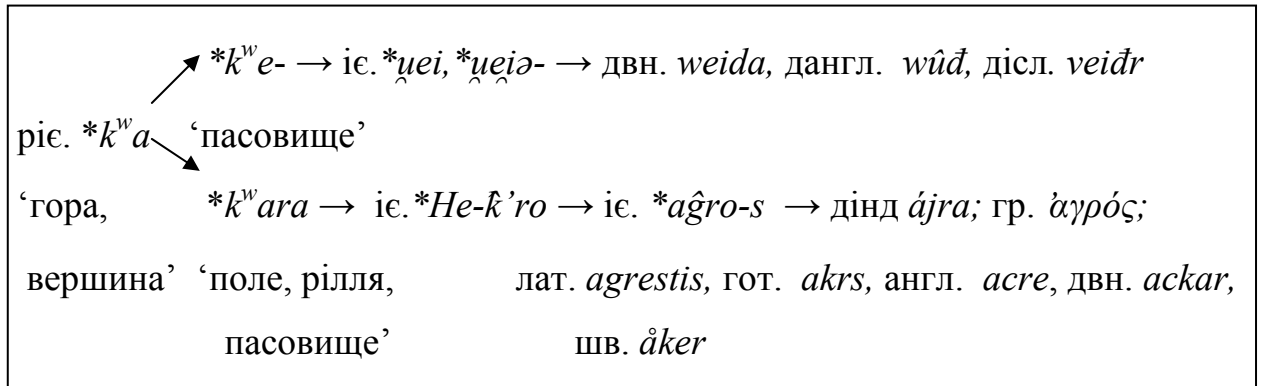

Рис. 9. Розвиток словоформ зі значеннями ‘пасовище, рілля’
в окремих індоєвропейських мовах

Соха – найпримітивніше знаряддя при обробці землі. Спочатку слово мало на позначення сохи значення ‘жердина, тичка’ і використовувалося як знаряддя з роздвоєнням на кінці при будівництві навісу, повітки, у вигляді журавля біля колодязя. “Мабуть, така соха, - пише В.Даль, - повернута верхом вперед і з відрубаним крюком була першим ралом при оранці землі” [51, с. 283-284]. Соха відрізняється від плуга тим, що вона “розриває, боронить землю, а плуг піднімає і перевертає пласт”. При проходженні коріння дерев, які попадалися при оранці, сошники ставилися на соху плоско. Із-за труднощів при такій оранці “пускали соху в соху”, тобто “проходили кожну борозну по два рази” [51, с.283]. Наявність у російській мові великої кількості приказок, стійких зворотів зі словом *соха* та його похідними формами свідчить про глибоку давнину існування цього знаряддя праці.

В інших слов’янських мовах мають місце споріднені за значенням форми: укр. *соха* ‘підпірка’, др. *соха* ‘кіл, підпірка’, болг. *соха́* ‘палиця з

розсохою', слн. *sóh* 'стовп з перекладкою', п. *socha* 'розвилка', вл., нл. *socha* 'кіл з розсохою' та ін. "Різні значення, - пише М.Фасмер,- об'єднуються загальним 'кіл, дерево з розвилкою'" [223, с.729].

У германських мовах представлені з тим же значенням слова: гот. *hōha* 'плуг', у двн. демінутивна форма *huohili*, які дають герм. **huoho* 'плуг' [261, с.266]. У нім. *Haken* 'соха', - попередниці плуга, немає коліс і зустрічається вона при обробці землі на невеликих ділянках землі (в гористій місцевості) або просто як данина традиції [267, с. 178].

Споріднені форми мають місце в інших індоєвропейських мовах: лит. *šakà* 'гілка, сук, розвилаина', лтс. *saka* 'розгалуження дерева', дінд. *sākhā* 'гілка, сук', вірм. *сах* 'гілка' [223, с. 729]. У сатемних мовах на початку слова виступає щілинний приголосний. У цих мовах *s*- виник із іє. **k-*, який має місце, наприклад, у гот. *hōha* 'плуг'. Очевидно, що в словах типу *soxa* та *hōha* представлена редуплікація кореня *hō-*, який вийшов із **h^wa-*. У свою чергу за законом Грімма герм. **h^wa* походить із іє. **k^wa*. Така ж природа і слов'янського **h^wa-*, яке представляється дослідниками як редупліковане у вигляді іє. **kakhā* [261, с. 266]. Підтверджується це також запозиченням у фінській мові *kuokka* 'соха'. Дери́вація лексем зі значенням 'соха' показана нижче на прикладі окремих мов.

Таким чином, назва 'соха' має в собі редуплікацію кореня **k^wa*. Як було показано вище, цей же корінь мав у мові-основі значення 'гора, вершина, високий'. У цілому матеріал свідчить, що індоєвропейці з давніх-давен проживали в гористій місцевості, займалися полюванням, збиранням, приручали гірських тварин, на цей час припадає також зародження землеробства. Первісний корінь ріє. **k^wa* утворював значення: 'гора, вершина, високий'; 'полювання'; 'соха'. В дослідженнях з індоєвропейської прамови вважається, що в давній час існування мови мала місце "множинна етимологія" (за Топоровим). Слова-омоніми розрізнялися при спілкуванні

ситуативно. В сучасних мовах такі слова також функціонують рівноправно з іншими словами і не виступають якоюсь перешкодою для взаєморозуміння.

Розвиток словоформ із значенням ‘соха’ представлено на рис. 10. Див. рис. 10.

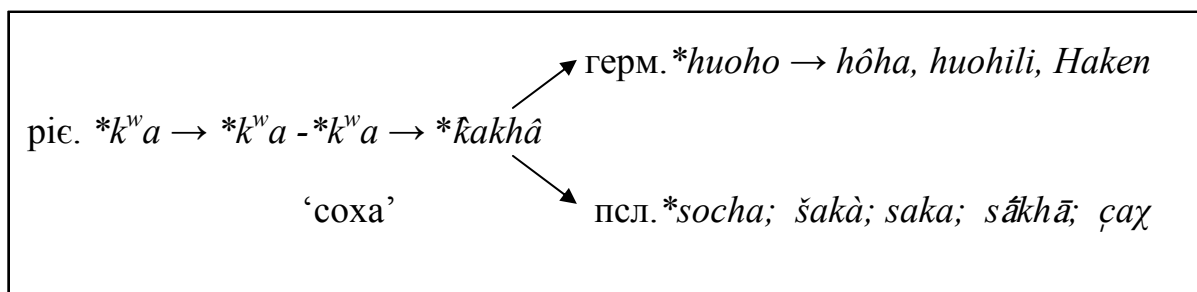

Рис. 10. Розвиток споріднених словоформ зі значенням
‘соха’ в індоєвропейських мовах

Аналіз споріднених індоєвропейських словоформ дозволяє виділити в їх системі парадигму з кореневим елементом $*k^w a$. Редуплікація цього кореня приводить до словесних новоутворень, розглянутих вище, зі значеннями ‘гора, вершина, високий’, ‘полювання’, ‘соха’, а також споріднених утворень, що позначали в давнину гірських одомашнених тварин.

2.5. Розширення землеробства, використання *рала*

Перехід від полювання і збирання до більш об’ємного та вигідного землеробства сприяв зародженню інших словоформ для знарядь праці і збагачував давній лексикон. Серед цих слів необхідно назвати іє. $*aĝro-s$ зі значенням ‘поле, земля під оранку’. Спорідненим до нього виступає також іє. $*Har-$ ‘обробляти землю, орати’, ізоглоси якого в індоєвропейських мовах мають вигляд: хет. $ḫarš$ ‘обробляти землю під сівбу’, тох. А, В $āre$ ‘плуг’, гр.гом. $ἀρόω$ ‘орю’, лат. $arō$ ‘орю, обробляю землю’; зі значенням ‘орати’: гот. $arjan$, дісл. $erja$, двн. $erran$, лит. $árti$, лтс. $ar̃t$, прус. $artoys$ ‘орач’, хет. $ḫarš$ ‘орати’ [34, с.687-688; 202, с. 107]. До цього ж семантичного поля необхідно

віднести споріднені форми, що мали значення ‘рілля’: гр.гом. *’φρουρα*, мік. *a-ro-u-ra*, лат. *aruum*, вірм. *haravunk*. У слов’янських мовах відмічені такі варіанти: укр. *opati*, др., стсл. *opati*, болг. *opá*, схв. *ópati*, ч. *orati*, слц. *orat’*, вл. *worać*, нл. *woraś* [223, с.148], у яких на початку словоформ представлений губний голосний або лабіальний приголосний. Зазначені слов’янські форми свідчать про лабіальну ознаку початкового приголосного, який можна позначити через [w]. В українських діалектах у тому ж значенні зустрічаються форми *gorati*, *vorati*, де початковими є приголосні [h] і [w]. Як уже відмічалось, так звані “протетичні” приголосні, які допускаються вченими в подібних словах, є насправді прадавніми звуками, що збереглися в українській та деяких інших слов’янських мовах. Отже, слов’янський матеріал засвідчує більш давній приголосний типу $*h^w$ -. Це підтверджують і факти інших мов, згаданих вище. На початку слова має місце в окремих мовах приголосний [h] або його придиховий варіант, за ним слідує голосний [a], який в деяких мовах, наприклад, готській, литовській, свідчить про своє походження із іє. [o] [156, с.86-87]. Звідси $*ho$ - являє собою слабкий ступінь іє. $*h^w$ -. У цілому в розглянутих лексемах слов’янських та інших мов необхідно виділити прадавню форму іє. $*h^wara$, якій передувала з більш сильним анлаутом ріє. $*k^wara$ зі значенням ‘земля під оранку, рілля, орати’. Іноді цей корінь уживався у редуплікації, як, наприклад, у дінд. *urvara* ‘поле під рілля’, вірм. *haravunk* ‘рілля’ [281, с.110]. Ці слова структурно і фонетично розпадаються на *ur-vara* та *hara-vunk*, в яких друга частина починається з білабіального [w]. Зазначений приголосний разом з початковим [h] в одному із наведених прикладів також свідчить, що слово починалося з лабіовелярного звука. Здійснена реконструкція показана на рис. 11, сюди ж відносимо й інші споріднені форми, про які буде йти мова нижче.

В усіх без винятку словах, розглянутих вище, складовою кореня є форма $*-ra$ -. Якщо повернутися до ріє. $*k^wa$, яке засвідчено в прадавніх словах зі значеннями ‘гора, вершина, високий’; ‘полювання’; ‘соха’, то $*-ra$ в

зазначених вище лексемах логічно пов'язується своїм змістом із семою 'земля під ріллю, орати'. Про це свідчать також давні арійські пам'ятки, в яких досить варіативно виступає корінь *ara*, хоча семантично він зводиться до поняття 'плуг' [140]. Очевидно, що звідси беруть свій початок слова др. *рало*, *ратай*. Розглянемо слово др. *рало* на слов'янському матеріалі і його споріднені форми в інших мовах. Схематично цей процес представлено на рис. 11. Див. рис. 11.

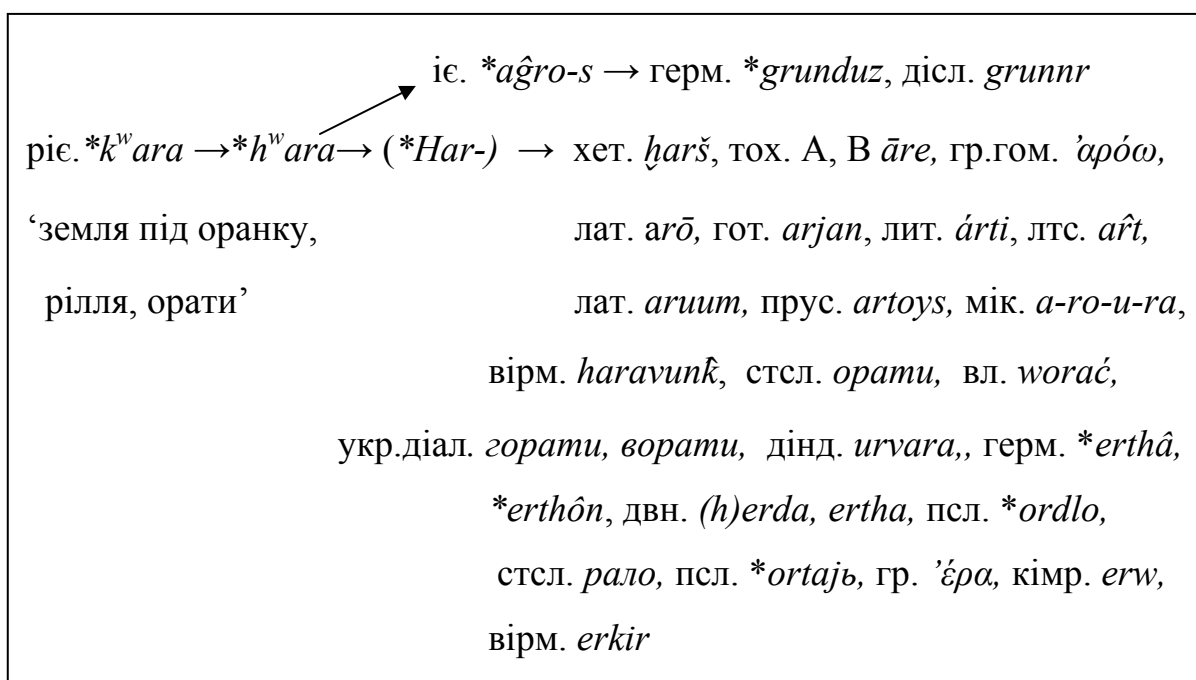

Рис. 11. Розвиток семантики і форми ріє. **k^w ara* 'земля під оранку, рілля, орати' в індоєвропейських мовах

Рало належить до землеробських знарядь, що застосовувалися при оранці в Давній Русі [166, с. 638]. У пізніші часи його повністю витіснив залізний плуг, але рало ще використовувалося у вигляді лемеша чи сошника для розрихлення землі; з цією метою в південних районах Росії використовувалася також колода з 3-4 зубцями для боронування ріллі і т.ін. [51, с. 57]. Очевидно, що в час свого зародження рало було більш досконалим знаряддям праці, ніж соха, і застосовувалося спеціально для обробки землі. Про це свідчить порівняльний аналіз семантичного поля вжитку слів *соха* та

рало в слов'янських мовах. Реалізації слова *соха*, наведені вище, показали різне його значення в слов'янських мовах, все ж застосування сохи як знаряддя праці при обробці землі було первинним. Більш досконало це знаряддя у вигляді плуга з'явилося під назвою др. *рало*, призначення якого було виключно землеробське. В окремих слов'янських мовах зустрічаються такі його форми: укр., рос. *рало*, др., стсл. *рало*, болг. *ра̀ло*, схв. *ра̀ло*, слн. *rálo* 'маленький плуг без коліс', ч. *rádlo* 'соха', слц. *radlo* 'т.с.', п., вл., нл. *radlo*, полаб. *radlŭ*, з яких реконструюють псл. **ordlo* [223, с.439]. Розглянута слов'янська словоформа має чіткі відповідники в інших індоєвропейських мовах зі значенням 'плуг': лат. *arātrum*, ірл. *arathar*, гр. ἄροτρον, кріт. ἄρατρον.

Праслов'янська основа слова розпадається структурно на дві частини **or-dlo*. Такий же поділ дає в слові фонетична межа, яка в давнину, як уже вище говорилося, збігалася з морфологічним розподілом. Окремі морфеми утворювали в той час самостійні фонетичні одиниці у вигляді складу. У зазначеному слові історично більш стійким виступає **or-*, що є носієм семи 'земля', друга частина **-dlo* виконує граматичну функцію. Про це свідчать споріднені з псл. **-dlo* кінцеві форми в наведених вище словах інших мов як *-trum*, *-thar*, *-τρον*, поскільки в них [r] і [l] походять від однієї фонемі, а дзвінкий та глухий проривні є рефлексамі одного типу приголосного іє.*[t]. Таким чином, зазначені реалізації кінцевої частини слова можуть бути зведені до однієї більш давньої форми іє.*-*tara* 'два-*ra*, два'. Ця морфема виконувала в індоєвропейській прамові функцію 'цілісності' та 'множинності', з якої пізніше витворилася граматична категорія числа [192]. Таким чином, *рало* в своєму первісному тлумаченні мало смисл 'знаряддя праці для обробітку землі (плуг)'. Безперечно слово *рало* споріднене зі словом *орать*, звідси не випадковим є вживання в діалектах *орáло* поряд з *рало* [223, с.439]. Близькими за формою є утворення *рамай* 'плугатар, орач': в стсл. *рамаи* із псл. **ortajь*, споріднені форми в лит. *artójas*, дпрус. *artoys*

[223, с.447]. Очевидно, що псл. **or-* має в своїй основі індоєвропейський протокорінь **k^wara-*, реконструйований раніше для слова *орати*.

Вище було зазначено, що в час переважаючого у індоєвропейців землеробства в нових словоформах цього семантичного поля вживається в коренях як обов'язковий елемент іє. **ra*. На прикладах слов'янських мов це слова: *рало*, *ратай*, *рілля*, *орати* та інші, про які ще буде йти мова далі. Досить наглядно про це свідчать латинські словоформи, зокрема: *arâtrum* 'соха, плуг', *arâtro* 'повторно орати, переорювати', *arâtio* 'рілля, орне поле, нива', *arâtor* 'плугатар, орач', *arvum* 'поле під рілля, рілля, поле' [52, с. 70, 79]. Очевидно, що з коренем **ra* вживаються різні слова, які мають відношення до землеробства, зокрема: це - знаряддя праці (*рало*), працюючий на землі (*ратай*, *орач*), сам процес (*орати*), земля, що оброблялася (*рілля*, *царина*, *пар*). Всі ці і подібні їм слова утворюють єдине семантичне поле, що допомагає нам при розгляді етимології слів цієї мікросистеми і виявленні їх первинної мотивації. Розглянемо ще деякі слова зазначеної семантики.

У германських мовах загальноновживаною є словоформа зі значенням 'земля': днн. *erda*, свн. *erde*, гот. *airþa*, англ. *earth*, дат., шв. *jord*, с.англ. *eorþe*, *erþe*, англ.сакс. *eorðe*, гол. *aarde*, дісл. *jörð*, з яких реконструюється герм. **erthâ*, **erthôn* [295, с.187]. Спочатку це слово позначало землю як ґрунт, і звідси походять вживання нім. *auf der Erde liegen*, *Erdgeschoß*, а також вирази: *nasse*, *schwarze*, *gebrannte Erde*, з часом значення слова розширилось, і воно стало вживатися як антипод до слова *небо*, а також як назва планети Земля [258, с.141]. Спорідненими в інших мовах виступають лексеми: гр. *ἔρα* 'земля', кимр. *erw* 'поле', вірм. *erkir* 'земля' (пор. вірм. *erkin* 'небо'), що в цілому сходяться до індоєвропейського кореня **er[t-, -u-]* 'земля'.

У давньонімецьких текстах зустрічається зазначений германський корінь у такому вигляді: *(h)erda*, *ertha*, *(h)erdha*, *aerda*, *(h)aerda* зі значеннями 'земля, ґрунт, країна, світ' [292, с. 43]. Очевидно, що у відмічених формах більш архаїчним виступає початковий звук *h-*. Цей же приголосний має місце

в спорідненому слові двн. *hurwîn* ‘болотний, зроблений із землі’, а також двн. *horo* ‘грязь, мул, земля’ [292, с.89, 86]. Наявність початкового *h-* в окремих формах, а також *j-* в подібних словах у дат., шв. та дісл. мовах, на жаль, лишилися поза увагою дослідників етимології цього слова, яке реконструюється, як показано вище, у вигляді герм.**erthâ*, **erthôn*. Не заперечуючи наявність подібних коренів зі значенням ‘земля’ в прагерманській мові, вважаємо, що в її діалектах існували форми з більш архаїчним індоєвропейським анлаутом. Початковий приголосний *h-* як артикуляторно слабкий звук зникає в процесі розвитку германських мов, як це мало місце у давньоверхньонімецькій мові (пор.: двн. *her*, *er* ‘він’ та нім. *er*, двн. *hêreste*, *hêrôsto*, (*h*)*êristo* ‘перший’ та нім. *erste*, або в сполуках *h-* з іншими приголосними: гот. *hlûtrs*, двн. *hlûtar* > *lûtar* ‘звук’, гот. *hrôpjan*, двн. *hruofen* > *ruofen* ‘звати’, двн. (*h*)*welîh*, *hwelîih*, *welîch*, *guelîh*, *gualîh* > *welch-* ‘котрий’). На початку IX ст. *h-* в сполуках *hl-*, *hn-*, *hr-*, *hw-* перестає вимовлятися [64, с. 139]. Щодо початкового *j-* (в шв. *jord*, дісл. *jörð*), то необхідно зазначити, що цей звук та початковий *h-* не є фонетично спорідненими і тому не можуть представляти собою перехід одного із них в інший. Приголосний *j-* має іншу природу походження, не випадковим є вживання цього приголосного в зазначених вище словах перед губним голосним (*jord*, *jörð*). Така артикуляторна ознака голосного свідчить про відповідну природу попереднього приголосного в цьому складі. Необхідно зазначити, що фонетичні зміни, які проходять у межах складу як єдиної артикуляторної одиниці, є синхронними та взаємопов’язаними. Для самого приголосного [j] лабіальна ознака є фонематично нейтральною. Аналіз цих фонетичних відносин у початковому складі слова дозволяє передбачити на місці *j-* інший приголосний, який задовольняв би зазначеним фонетичним умовам. Таким приголосним може бути губно-губний *w-*, який, як і *j-*, належав у прагерманській мові до напівголосних. Пам’ятки давньонімецьких діалектів свідчать, що *j-* і *w-* на початку складу могли переходити один в одний і навпаки. Наприклад: двн. *riu-wan* – *rui-je* (Тіроль), двн. *sâ-ien* – *sî-we*

(Тюрінгія) [63, с. 341]. У багатьох випадках при розгляді етимології простих чисел засвідчено перехід іє. $*w > j$ в герм., сл. мовах [190, с. 75-76].

Таким чином, у проаналізованих германських словах зі значенням ‘земля’ можна передбачити архаїчні початкові приголосні h - та w -, які, напевно, походять із більш складного герм. $*h^w$ -. Реконструйована прагерманська форма матиме вигляд $*h^wertha$ -. Сліди початкового h - мають місце також у гр. $ἔρα$ ‘земля’. Згідно з законом Грімма герм. $*h^w$ вийшло із іє. $*k^w$, а це в свою чергу дає право прагерманську форму розглядати як рефлекс іє. $*k^werta$ - зі значенням ‘земля, ґрунт’. Кінцеве $-ta$ показує множинність, смислова ж частина слова виявляється у корені іє. $*k^wer$ -. Про відокремленість останнього свідчить також вживання в давніх німецьких текстах поряд з *Eerd, Jerd* форм чисто кореневих *Eer, Jer* у значенні ‘земля’ [292, с. 59].

Зі значенням ‘поверхня землі, ґрунт’ існує в германських мовах ще одне слово, яке реконструюється у вигляді $*grunduz$. Його реалізація в мовах має такий вигляд: двн., свн. *grunt*, с.англ. *grund, ground*, гот. *grundu*- (в композиті), англ.сакс. *grund*, гол. *grond*, дісл. *grunnr* ‘морське дно’ [258, с. 239; 295t, с. 251]. Запозиченими вважаються ірл. *grunnt*, гал. *grund* зі значеннями ‘ґрунт, дно’, а також укр. *ґрунт* ‘верхній шар землі, тверде дно; гірська порода; основа’ та інші слов’янські реалізації: п. *grunt* ‘земля; дно; фундамент’, ч., слц., нл. *grunt* ‘фундамент; садиба’, слн. *grùnt* ‘земля, маєток’ [60, с. 606]. Щодо слов’янських форм, то можна з упевненістю говорити про запозичення їх із германських мов. Про це свідчить суфіксальна основа на *-nd*-, а також давній германський формант множинності $*-duz$ у герм. $*grunduz$. Фонетична межа в $*grun-duz$ свідчить про наявність у германських мовах форманта, що показував двоїстість та цілісність. Взагалі-то зазначений формант походить із протоформи іє. $*-tara$ і засвідчений в родинних іменах у всіх індоєвропейських мовах (пор.: іє. $*pə-tér$, $*mā-tar$) [192]. Судьба іє. $*-tara$ в мовах різна. Цей показник характерний також для інших імен множини германських мов і не має місця в слов’янських (окрім родинних імен). Пор.,

наприклад, споріднені слова: нім. *Fel-der* і укр. *пол-я*, нім. *Län-der* і укр. *лан-и*, нім. *Kin-der* і укр. *ча-да*. Редукція кінцевого ненаголошеного **-duz* призвела до реалізації фактично одного зімкненого приголосного в германських словах, який перейшов до кореневої морфеми, такий же приголосний має місце і в слов'янських мовах у слові *грунт*. Зазначена морфологічна риса в слові свідчить про запозичення цього слова із германських мов, ймовірно, в досить пізній час.

Про відокремленість кореня у герм. **grun-duz* свідчать ісландська форма *grunnr*, а також множина в нижньонімецьких діалектах *Grünnen* (при однині *Grund*) [270, с. 89]. Згідно з законом Грімма герм. **grun-* виводиться із іє. **ghren-*, хоча його етимологія вважається непевною [261, с. 222]. Індоевропейський корінь **ghren-* порівнюють за смислом зі словами 'розтирати, здрібнювати (в порошок), розмелювати', тобто герм. **grunduz* має смисл 'крупнозернистий пісок, піщаний ґрунт, земля' [258, с.239].

Індоевропейське слово **ghr-en-* необхідно співвіднести за формою з давнішою структурою кореня CVC-, в якій початковий приголосний представляє зімкнений звук з наступним голосним. Наявність у германських формах у корені голосного губного [u] (герм. **grun-duz*) свідчить про лабіальний характер початкового приголосного, що передував цій формі. Голосний того часу міг бути слабким вузьким типу [e], що з часом в германських словах редукувався, а це в свою чергу привело до утворення сполучення початкових приголосних **gr-*. Аналіз фонетичних змін у корені в цілому дозволяє реконструювати іє. **k^wer-en*. Основа **k^wer-* була багатозначною в прамові, про це вже йшла мова раніше. Кінцевий **-en* за своїм походженням відповідає більш давньому **-na* зі значенням 'один із...' [190]. Тобто, іє. **k^wer-en* можна тлумачити як 'земля + одна із (різновидностей)', або, виходячи із германських форм, як 'крупнозерниста земля'. Такий смисл передбачається і у вищеназваних словниках, зокрема 'крупнозернистий пісок', 'піщаний ґрунт' [258, с. 239]. Назва вказаного різновиду ґрунту виникла у германців під впливом тих місцевостей, де

проживали ці племена. Оскільки йдеться про час після розпаду індоєвропейського етносу і міграції племен, то місцем проживання германців могло бути побережжя Північного моря. Саме у цих місцях знаходять найдавніші згадки про проживання германців. У цей час і були запозичені словоформи від герм. **grunduz* в сусідні мови – слов'янські та кельтські.

У германських мовах є ще одне досить поширене слово зі значенням 'земля, країна', яке має такий вигляд: днв., свн. *lant*, гот. *land*, с.англ. *land*, *lond*, шв., гол., ісл., дат. *land*, які зводяться до герм. **landom* [258, с. 385; 295, с. 328]. Давня форма *Lande* може вживатися у вузькому множинному значенні, як, наприклад: *in deutschen Landen* 'в німецьких землях' в протилежність множині *viele Länder* 'багато країн'. Форма *Lande* має місце в назвах одиничних як *Niederlande*, *Rheinlande* [287, с. 358-359]. Споріднена форма шв. *linda* має значення 'пар', а шв. *lund* 'гай, лісок' [258, с. 385]. Велике дериваційне розгалуження у вигляді похідних слів та композитів свідчить про досить давню природу слова герм. **landom*. Так, у німецькій мові *Land* як 'суша' протиставляється 'воді', має значення 'сільський', 'мешканець села', позначає 'обмежену частину землі', 'країну' [287, с. 358-359]. У давньоверхньонімецьких текстах *land* виступає у значеннях 'земля, територія, область, поле, берег річки, Земля' [292, с.106]. Споріднений корінь засвідчений і в інших індоєвропейських мовах, зокрема, в кельт. **landâ*, ірл. *lann* 'земля, відкрите місце', вал. *llan* 'двір, цвинтар' [295, с. 328], дпрус. *lindan* (зн. в.) 'долина', рос. *ляда* 'пустир', п. *lād* 'суша, материк, континент'. Існує думка про доіндоєвропейське походження розглянутого кореня [222, с.549]. У нашій роботі ми дотримуємося точки зору В.В.Левицького, який реконструює праформу іє. **lendh-/londh-* зі значеннями 'пустир, земля, поле, долина' [102, с. 42]. Більш глибока реконструкція зазначеної основи дозволяє структурно виділити в ній дві частини **len-dh-/lon-dh-*, де власне кореневою є **len-/lon-*. Ця межа потенційно збігається з фонетичним поділом і відповідно з морфологічним. Про виділеність кореневої частини свідчать також споріднені слова в ірл., вал. мовах (див. вище). Словоформа у вигляді *lan*

поряд з *land* засвідчена в давньоверхньонімецьких текстах [292, с.106], *Lan-* представлено у множинній формі нижньонімецьких діалектів *Länner, Lannen* (при наявності форми однини *Land*) [270, с. 123]. До цього ряду, на нашу думку, необхідно віднести також українське слово *лан*, яке має значення ‘поле, нива’. Така ж форма реалізується в п. *lan* (міра площі), ‘поле, нива’, вл., нл. *lan* ‘наділ землі’ і в інших слов’янських мовах [62, с. 189-190]. Автори словника вважають зазначені слов’янські форми запозиченими із середньоверхньонімецької мови, посилаючись на свн. *lehen* (двн. *lēhan*) ‘відданий в оренду маєток’ і маючи на увазі також інший варіант цього слова свн. *lēn* [278, с. 123]. Проте *lēn* є стягнутою формою *lēhen*, подібний фонетичний процес характерний саме для середньоверхньонімецької мови (пор.: *sēhen* – *sēn*, *hāhen* – *hân*) [263, с. 235]. Етимологічно більш давньою є форма *lēhen* з архаїчним серединним приголосним [h], який не виявляється в жодній із слов’янських мов. В усіх слов’янських формах засвідчено голосний [a], який фонетично не відповідає німецькому [ē]. Останній є артикуляторно вузьким і довгим, йому подібним в слов’янських мовах можна назвати лише [ы] [194]. Саме так сприймається на слух свн. *lēn*. Відсутність в часи середньовіччя писемної традиції заміщались в іноземних словах іншими слуховими образами, що при запозиченні повинно б було дати *лын*. Разом з тим у російських діалектах В.Даль відмічає вживання форми *ланъ* в значенні ‘поле, нива, рілля’ [49, с. 236]. Таким чином, наведене вище спостереження свідчить про архаїчний характер слов’янських форм типу укр. *лан*, які можна віднести до часу існування індоєвропейської прамови, корінь якої мав вигляд **len-/lon-*. Слов’янський голосний [a] закономірно розвинувся із іє. **[ô]*, до короткого [o] можна віднести кореневий голосний у герм. **lan-dom* [156, с. 86-87]. Факти цих мов свідчать про перевагу форми іє. **lon-*. Наявність губного голосного засвідчує своє походження впливом лабіовелярного приголосного в більш давній формі ріс. **k^wala/*k^wara*, яка мала значення ‘земля’. Реалізація словесного наголосу на другому складі поступово вела до повної редукції початкового іє. **k^wa-*. Як раніше зазначалось, у корені іє. **ra/la*

реалізувалася сема ‘земля’. Вищенаведені факти мов свідчать про існування в індоєвропейській мові-основі словоформи **la-na*, в якій кінцевий **-na* виконував допоміжну смислову функцію і мав значення ‘один із...’. Таким чином, іє. **la-na* мало уточнюючий смисл ‘одна із земель’, або ‘обмежена земля’. Ця основа має різні рефлекси в окремих мовах. Так, наприклад, в герм. **lan-dom* кінцеве **-dom* виконує граматичну функцію множинності і походить від лексичної одиниці іє. **tama* ‘багато, тьма’ [190]. У слов’янських мовах, як, наприклад, в укр. *лани́* (мн.), множинність виражалась не окремим формантом, як у германських, а в результаті іншої якості закореневого голосного. Схематично розвиток протоформи ріє. **k^wala* зі значенням ‘земля’ представлено на рис. 12.

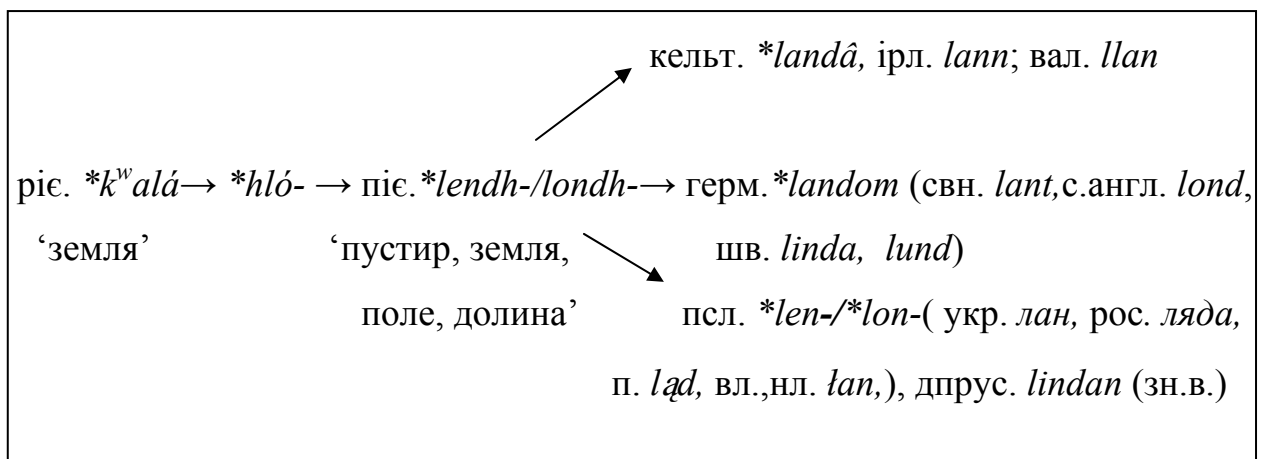

Рис. 12. Розвиток словоформи ріє. **k^wala* зі значенням ‘земля’
в індоєвропейських мовах

Реконструйований корінь **k^wara/*k^wala* зі значенням ‘земля під оранку, рілля, орати, рало’ має формальну та смислову подібність з **k^wara* ‘арії’, а це значить, що семантика **k^wara* розширилася з часом і стала включати в себе поняття ‘арії-землероби’.

2.6. Первісний етап життя індоєвропейців (інтерпретація етимологічного аналізу):

а) помешкання високо в горах

Аналіз розглянутих лексем праіндоєвропейської мови дозволяє висвітлити окремі сторони життя наших предків. До таких висновків приводить нас етимологічний аналіз прадавніх словоформ.

Проаналізований матеріал дозволяє висновувати, що найдавніший етап протомови має в своїй структурі лише **редупліковані** кореневі форми. У нашому аналізі однією із давніх парадигматичних одиниць, яка пронизує багато семантично споріднених слів, є корінь ріє. $*k^w a$. Редуплікація цього і, вважаємо, інших коренів, які тут не розглядаються, відноситься до найбільш давнього способу словотвору. В результаті цього фонетичного процесу в мовленні вживалися двоскладові форми [4], в яких, як засвідчує пізніший матеріал, наголошеним був анлаут або кінцева частина слова. Наступний етап прамови мав подібну фонетичну структуру, але остання представлена в словах із двох різних коренів. **Коренескладання** належить також до одного із давніх способів словотвору. Очевидно, що смисловиражальні можливості мови розширилися. На цей час припадає також метатеза коренів у межах слова [118]. Зазначений період у розвитку індоєвропейської прамови визначається як аглютинативний. В цілому, враховуючи історичні зміни структури слова, можна виділити словотвірні типи, які відображають відносну хронологію розвитку цих слів і одночасно визначають певні етапи розвитку всієї індоєвропейської прамови. До найбільш давніх, як відмічено вище, відносяться однокореневі редупліковані форми. З відзначених позицій розглянемо первісний етап існування мови-основи, зафіксований в реконструйованих етимологіях слів.

Матеріал індоєвропейських мов досить чітко свідчить про редуплікацію ріє. $*k^w a k^w a$ в формах: іє. $*keuk-$ ‘вигнути, округляти’, іє. $*up-so-$, герм. $*hauhoz$ ‘високий’, псл. $*vys-okъ$ ‘вись, високий’, гр. $\upsilon\psi o\varsigma$ ‘висота’, $\upsilon\psi \eta\lambda\acute{o}\varsigma$ ‘високий’. Очевидно, що ці лексеми відображають первісне

проживання індоєвропейців високо в горах. Місцем помешкання служили печери чи гроти, які захищали людей від холоду та звірів, що водилися в горах. На цей час звичайним було полювання на гірських тварин, в основі наймення яких також знаходиться формант ріє. **k^wa-*. Окремі із них отримали назви, представлені в редуплікованих словоформах: іє. **kagô/*kogo*, піє. *k^weg'e*, псл. **koza*, полаб. *t'özǎ (küza)*, прус. *wosse*, *герм. **tiga, *hō-(kina)*, алб. *kedhi*, лит. *ožkà*, с.перс. *azak*, дінд. *châgas* зі значенням 'коза, козлик'. До давніх необхідно віднести також загальну назву 'вівці, вівця', що має місце в мовах: іє. **ouis*, псл. **wovьsa, *ovьsa*, вірм. **hovi-pâ*, хет. *haṽaš*, лат. *ovos*, дінд. *avikâ'* лит. *avis*, лтс. *ovs*, ірл. *ói*, гот. *wi-thruz*. Очевидно, що вихідна сема 'вівці' представлена редуплікованою формою ріє. **k^wak^wa*.

До давніх термінів відноситься також наймення 'велика рогата худоба', яке представлене в індоєвропейських мовах коренем іє. **g^wou-* (із ріє. **k^wa-*): псл. **goveđo*, вл. *howjado*, перс. *gâw*, скр. *gô-*, гр. *βοῦς*, лат. *bōs*, вал. *biw*, дірл. *bó*, гал. *bo*, герм. **kô* зі значеннями 'бик, корова'. В розглядуваний нами час існувало лише загальне наймення худоби. Назви молодняка, а також статеве розрізнення тварин окремими словами простежується в мові індоєвропейців пізнішого періоду їх існування.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що наші предки досить рано розрізняли деяких диких тварин за різними ознаками і, очевидно, спочатку використовували їх тільки з метою отримання м'яса. Проаналізований лінгвістичний матеріал не дозволяє певно стверджувати, чи в цей давній час мало місце приручення якихось із цих тварин, чи ні. Проте передбачати зачатки приручення є підстави. До цього ж часу життя індоєвропейців відноситься індоєвропейський корінь **ǵei, *ǵeiǵ-* зі значенням 'земля для пасовища'. Очевидно, що люди тримали в загородках невеликі стада кіз, овець, череди худоби, яких випускали на огорожені пасовиська. Таке утримання тварин ще не свідчить про їх приручення в сьогоденному розумінні. Проте маючи їх в стійлах, людина створювала запас їжі на час

несприятливих погодних умов чи невдалого полювання у відкритому просторі. Звідси можна зробити висновок, що в цей давній час мають місце елементи відтворюваного господарства [79, с. 257].

Про нову галузь у господарюванні свідчить зародження землеробства. Індоевропейці не тільки збирали ягоди, насіння диких рослин, трав, але й пробували виростити зернові. В цей час застосовується *соха* як один із найпримітивніших інструментів обробітку землі. Реконструйована форма слова *соха*, виходячи із псл. **socha*, нім. *Haken*, герм. **huoho* та споріднених форм лит. *šakà*, лтс. *saka*, дінд. *sākhā*, вірм. *çaχ*, має вигляд ріє. **kakhâ* (із **k^wa* - **k^wa*). Незважаючи на примітивність цього знаряддя праці, давня людина могла під тиском своєї фізичної сили розпушувати землю і закладати в неї насіння рослин. Примітивне землеробське заняття індоевропейців також створювало деякий запас харчів на майбутнє.

У такому вигляді можна бачити життя наших предків - індоевропейців, які знаходилися високо в горах. Названі помешкання дозволяли дати їм наймення 'горяни'. Зароджувані форми ведення господарства були підготовчими до наступного етапу, який характеризувався вже розширенням форм домашнього скотарства та землеробства.

б) скотарсько-землеробське господарство

Наступний новий прошарок індоевропейської лексики включає в себе велику семантичну парадигму, яка має в основі коренеутворення **k^wara*. Новий формант **-ra* характеризує, як було зазначено раніше, розвиток землеробства в широкому смислі, включаючи сюди й ознаки скотарства. Рефлекси **k^wara* в індоевропейських мовах досить обширні, але ми зупинимося тут лише на окремих сторонах життя індоевропейців, які торкаються відповідних споріднених лексем.

Перш за все необхідно назвати словоформи, що позначали 'землю під оранку', а також 'поле, ріллю' і представляли собою розвиток ріє. **k^wara* у вигляді: іє. **agro-s*, дінд. *ājra*; гр. *ἀγρός*; лат. *agrestis*, гот. *akrs*, англ. *acre*,

двн. *askar*, шв. *åker*. Семантика праформи розширилася і згодом стала позначати *рілля, рало, ратая*, сам процес *орати*. Використовувалися примітивні знаряддя праці, але вони дали суттєвий поштовх на розширення орної землі і створення тим самим деяких запасів харчування. На цей час припадає поява нового, спорідненого вищезазначеним, кореня з редуплікованим початковим приголосним іє. **He-k'ro*, що мав значення 'необроблене поле для випасу домашньої худоби' і свідчить про розширення скотарства. Як відмічає Л.Залізняк, економіка у індоєвропейців була скотарсько-землеробська, у ній домінувало скотарство [69, с. 253].

Лінгвістичний матеріал засвідчує зародження у індоєвропейців досить сильного скотарсько-землеробського господарства. На нашу думку, саме в цей період їх життя відбувається приручення багатьох гірських тварин, серед яких, крім *кіз* та *овець*, необхідно назвати *бика, корову, свиню* та *коня*.

Вище було відзначено, що термін 'вівця' в мовах вийшов із кореня іє. **ouis*, що представляв собою редуплікований первісний корінь ріє. **k^wa*. Вторинною є назва 'баран', яка відноситься до кореня ріє. **k^wara*. Правда, в окремих мовах зустрічається з цією формою і наймення *вівці*, але в більшості мов ця словоформа позначає 'барана' (див. рис.5). Родо-статеве розрізнення і протиставлення слів 'вівця/баран' виникає із загального поняття слова 'вівці'. Семантична деривація зазначених форм має вигляд: ріє. **k^wa*- 'гірські тварини, вівці' → **k^wa-k^wa* 'вівця' → **k^wara* 'баран'. Спорідненість останньої форми з лексемами, що позначають 'поле, рілля', дозволяють припустити приручення овець і використання їх в господарстві індоєвропейців. Це припущення підтверджується також нижченазваними словоформами.

У період розширеного господарства в мові індоєвропейців існує протиставлення 'корова/бик', які вийшли із єдиного кореня ріє. **k^wara*. В попередній час у мові існував корінь ріє. **k^wa*- > іє. **g^wou-*, що позначав велику рогату худобу. Пізніше відзначене протиставлення вже позначає розрізнення статевих виглядів тварин і представлено формами **korva* 'корова' та **touro* 'тур, бик'. Очевидно, що **korva* позначала одомашнену

тварину, а **touro* – дикого звіра, бика. Саме останній корінь має місце, наприклад, в укр. *тварина*, рос. *зверь*, нім. *Tier* ‘звір’, які, як і **touro*, походять із *k^wara*.

Родо-статеве розрізнення тварин має місце вже і в назвах ‘кабан/свиня’, що представлене відповідно в словоформах: псл. **veprь* ‘вепер, дикий кабан’, ч. *vepř* ‘свиня, боров’, лтс. *vepris* ‘боров’, лат. *aper*, герм. **eþuraz* ‘вепр, кабан’ та псл. **svîni*, гот. *swein*, днн. *swîn*, нім. *Schwein*, англ. *swine*, шв. *swîn*, лат. *sûs* ‘свиня’, дінд. *sûkarás* ‘тс.’, хет. *suwna*, тох. В *suwo* ‘свиня’, гр. *χοῖρος*. Очевидно, що первинним є корінь ріє. **k^wara* зі значенням ‘вепр, дикий кабан, свиня’, а потім з виникненням статевого протиставлення з’являється форма **k^wana*, що позначає в основному ‘свиню’. Очевидно, що **k^wara* та **k^wana* мають спільну початкову частину **k^wa-*, що позначала будь-яку гірську тварину. Таким чином, спочатку індоєвропейці словесно не розрізняли тварин *кабан* та *свиня*. З часом появилися ці наймення, в яких за **-ra* закріпилося позначення чоловічої статі, за **-na* – жіночої. Ця особливість повинна розглядатися як типова для праіндоєвропейської спільноти, окрім якої в мовах можна зустріти деякі пізніші утворення (пор. *кабан*). Аналіз етимологій дозволяє прийняти тезу, що первинно існувало єдине поняття, що позначало диких кабанів та свиней, і мало формальний вигляд ріє. *k^wara*. З останньої розвинулася форма ріє. **k^wana* зі значенням ‘свиня’, а корінь **k^wara* звузив своє значення і став позначати лише чоловічу стать тварини – кабана. Сміслова деривація мала такий розвиток: ‘гірська тварина (кабан, свиня)’ → ‘свиня’ → ‘кабан’, що свідчить про первинність наймення жіночої статі в порівнянні до чоловічої.

Зроблені вище висновки знаходять підтвердження в етимології назв ‘кінь, кобила, жеребець’. Загальна назва має вираження в іє. **ek̑uos*, що являє собою редульовану форму ріє. **k^wa*. Корінь ріє. **k^wara* представлений зі значенням ‘кінь’, ‘жеребець’ і свідчить про родо-статеве розрізнення. Правда, в мовах його антипод **k^wana* вживається часто в широкому значенні ‘кінь’, лише в деяких випадках має смисл давній ‘кобила’. Мабуть,

використання коня індоєвропейцями перш за все в бойових ситуаціях сприяло розширенню значення і вжитку поняття ‘жеребець’. По це свідчить численність форм як **horsa*, **h^wer-*, *orь*, **čerbę*, **komonь*, **konь*, **hangista* (див. рис.8). Одомашнення коня, як уже вище зазначалося, припадає на період розпаду індоєвропейської прамови і час великих міграцій, пов’язаних, безперечно, з воєнними сутичками між сусідніми племенами.

Таким чином, етимологія слів, що позначають давніх тварин, свідчить про розрізнення останніх за статевою ознакою, що відбилося у коренях **k^wara* – чоловіча стать та **k^wana* – жіноча стать. Відхилення від цієї тенденції виявляються в мовах у пізніший час. Про це свідчить поява нових лексем, що розрізняли коней в залежності від їх використання в господарстві. Досить чітко це показано в словникові В. Даля на матеріалі російської мови: рос. *лошадь* ‘не жеребец и не кобыла, мерин’ [49, с.269], рос. *кобыла* ‘самка лошади, матка’ [49, с. 127], рос. *конь* ‘жеребец или мерин, не кобыла; верховая лошадь’, а також у приказці: “*Кляча воду возит, лошадь пашет, конь под седлом*” [49, с.155].

Зазначені вище словоформи **k^wara* та **k^wana*, як і відповідні поняття, синкретично були спочатку в єдиному корені **k^wa(-ra/-na)*, що позначав загальне поняття ‘гірські тварини’. Форма **k^wana* має в своїй структурі елемент **-na* зі значенням ‘один із ...’. Отже, із найбільш загального поняття витворилося розуміння ‘одна із тварин’, що призвело до протиставлення ‘дика тварина/жіноча стать (тварини)’. З часом у прамові закріпилося протиставлення двох родів – жіночого і чоловічого: **k^wana/ *k^wara*.

Узагальнюючи розглянуті вище етимології, можна допустити, що форма **k^wara* мала в собі первинно наймення, що позначали скотарство і землеробство, або в загальному вигляді – господарство. Тому ім’я аріїв **k^wara* включає в себе також розуміння ‘скотарі і землероби’. Хоча місце їх проживання помітно розширилося, можна прийняти, що наші предки в цей час перебували на гористій місцевості, а спільність етимологій свідчить про

єдину їхню мову. Етимології цих давніх слів охоплюють фактично всі індоєвропейські мови.

в) проживання на рівнинній місцевості

Розширення господарства, створення запасів харчування і відповідно кількісне зростання населення – все це спонукало індоєвропейців розширити свою територію проживання і поселятися біля підніжжя гір та в низинах. Активно стала обживатися рівнинна місцевість. Про це свідчить зародження нового семантичного протиставлення, представленого в коренях ріє. **k^wara/*k^wala*. Останній формально витворився із **k^wara*. На цій фонетичній зміні зупинимося детальніше.

Раніше було зазначено, що корінь **k^wara* позначав гористу місцевість. В ньому звук *r* мав великий спектр фонетичної реалізації, який перехреснувався з акустичним вираженням близькоспорідненого звука *l*. Про це свідчать численні факти чергування їх у словоформах та фонетичної заміни в різних мовах. Фонематично звуки *r* та *l* спочатку не розрізнялися, оскільки вони утворювали єдину фонему. Але з часом у результаті розвитку суспільно-господарських відносин людей з'являються нові поняття, які потребують відповідного вираження в мові. Як наслідок, фонема **r/l* розщепилася на дві, і в мові та мовленні стали розрізнятися форми ріє. **k^wara* та **k^wala*. Суттєвим у смисловому відношенні цих коренів вважаємо протиставлення 'гориста/рівнинна (місцевості)'. Про це свідчать рефлeksi ріє. **k^wala* в індоєвропейських мовах, зокрема піє. **lendh-/londh* зі значеннями 'пустир, земля, поле, долина', які засвідчені в окремих мовах. У слов'янських реконструюється псл. **len-/lon-*, виходячи із реалізацій в окремих мовах: укр. *лан* 'поле, нива', рос. *ляда* 'пустир', п. *lād* 'суша, материк, континент', вл., нл. *lan* 'наділ землі'. Прагерманський корінь **landom* представляє в мовах такі значення: двн. *land* 'земля, територія, область, поле, берег річки, Земля', свн. *lant* 'земля, країна', нім. *Land* 'суша, країна; житель села, сільський', англ. *land* 'земля, суша; країна; помістя', шв. *linda* 'пар', *lund* 'гай,

лісок'. Споріднені корені в кельт. **landâ*, зокрема: ірл. *lann* 'земля, відкрите місце', вал. *llan* 'двір, цвинтар'; в дпрус. *lindan* (зн.в.) 'долина'. До цього ж семантичного гнізда зі значенням 'долина' необхідно віднести також словоформи лит. *slėnys*, лтс. *ieleja*, лат. *vallis*. У литовській лексемі початкове *s-* свідчить про його походження із іє. **k-*, в спорідненій латинській формі в цій позиції знаходиться *v-*, яке вийшло із іє. **w-*, що в цілому дає реконструкцію початкового **k^w-*. У цілому можна допустити, що вищерозглянуті лексеми вийшли із ріє. **k^wala* зі значенням 'долина, рівнина'. Вказаний індоєвропейський корінь має місце перш за все у діалектах прамови північної та східної гілок. Зазначене протиставлення **k^wara/*k^wala* свідчить також про суттєве діалектне розмежування в мові-основі. Корінь **k^wala* можна вважати константою одного із відгалужень індоєвропейської прамови, носії якої проживали на рівнинній місцевості і, як буде показано далі, займалися переважно землеробством. Останнє знаходить підтвердження, наприклад, в утворенні і поширенні лексем зі значенням 'віл', про що йшла мова раніше.

Вищепроведений аналіз протиставлення ріє. **k^wara/*k^wala* в індоєвропейських мовах свідчить про суттєве розрізнення понять 'скотарство' та 'землеробство', що витворилися із загального розуміння 'господарство (скотарсько-землеробське)'. У парадигмі перших закріпився корінь **k^wara*, в других - *k^wala*. Як буде показано нижче, спосіб виробництва наклав відбиток на відносини в колективі і в цілому на житті наших предків. Вважаємо, що на цей час припадає розпад індоєвропейської прамови на окремі діалекти, серед яких нашу увагу приділяємо тим, для яких характерна семантична парадигма з **k^wala* як найбільш давня діахронічна константа. Очевидно, що розрізнення скотарів та землеробів не повинне розглядатися як абсолютне, бо кожна із цих типових форм господарства мала в собі також елементи іншої. Так, землеробство не обходилося без використання різних домашніх тварин при обробітку землі і отриманні продуктів від тваринництва, а скотарський тип господарства характеризувався перш за все

розведенням коней та різної худоби, хоча обробіток землі також не міг повністю виключатися, особливо в час тимчасового осілого проживання племен. У кожному із випадків мова може йти лише про переваги того чи іншого типу господарства.

Майнове розшарування скотарів та землеробів з часом стало суттєво різнитися. Це пояснюється тим, що отримання хліба та інших продуктів землеробства дуже залежало від багатьох причин – погодних умов, культури обробітку землі та від її родючості, затрачених хліборобами зусиль, у той же час скотарі могли випасати на великих просторах степів табуни коней, овець, кіз, стада великої рогатої худоби і отримувати в достатку м'яса та інших продуктів тваринництва, затрачуючи відносно менше зусиль. У цьому випадку створювалися запаси продуктів харчування, інтенсивно проводився їх обмін на інші товари, що тим самим сприяло накопиченню та створенню багатства. На початку зародження зазначених форм господарювання в межах одного колективу одноразово виникали специфічні відносини між людьми одного й другого типу ведення господарства. В основі цих відносин були нерівні економічні умови, а звідси й результати, що відбивалося на соціальній стороні життя людей. І чим далі розвивалися ці відносини, тим більший був контраст між багатими та заможними, з одного боку, та бідними і злидінними категоріями людей, з іншого. Загострення внутрішніх суперечностей, виснаження землі, зростання кількості населення і недостатній простір для проживання привели до міграцій індоєвропейських племен. Протиставлення двох основних типів господарювання знайшло відображення відповідно в коренях **k^wara* 'арії-скотарі' та **k^wala* 'арії-землероби' і, як буде показано далі, це стало основою зародження окремих індоєвропейських етносів. Мабуть, з цього часу йде семантика етноніма *арії* у вигляді 'шанобливий, шановний, величний' і звуження його значення до назви одного із індоєвропейських відгалужень.

Висновки до розділу

В результаті розглянутих етимологій слів, що позначали давнє помешкання індоєвропейців та зародження у них скотарсько-землеробського укладу, можна відмітити деякі із мовних особливостей життя аріїв цього часу:

1. Аналіз етноніма *арії* в семантичному гнізді найменш індоєвропейських етносів дозволив реконструювати його форму у вигляді **k^wara/*k^wala* з первинною мотивацією ‘горяни’, ‘скотарі-землероби’.

2. Вищезазначене підтверджується також існуванням у прадавній час життя індоєвропейців **мовних домінант**: кореня **k^wa* ‘гора, гірський’, його редуплікації зі значеннями ‘гірська тварина’, ‘коза’, ‘вівця’, ‘велика рогата худоба’, ‘земля для пасовища’, ‘соха’; коренескадання у вигляді **k^wara*, що послугувало зародженню словоформ зі значеннями ‘корова’, ‘тур’, ‘баран’, ‘вепр’, ‘жеребець’, ‘орати, рілля’, **k^wana* зі значеннями ‘кінь’, ‘свиня’ та **k^wala* - ‘поле, долина’, ‘віл’.

3. **Первинним** у мовному родо-статевому розрізненні було наймення **жіночої статі** у вигляді **k^wana*, наступним появилось ім’я **чоловічої статі** - **k^wara*.

4. Розширення землеробства у аріїв і відділення його від кочового скотарства привело до розрізнення лексичних парадигм **k^wara* та **k^wala* зі значеннями відповідно ‘скотарі’ і ‘землероби’. Це мало місце в час розпаду індоєвропейської спільноти, переходу до міграцій та проживання на рівнинній місцевості.

Спосіб виробництва наклав відбиток на відносини у колективі і в цілому позначився на всіх сторонах життя аріїв.

Розділ 3. Соціальна структура життя індоєвропейців

3.1. Соціальні відносини у праслов'ян

на фоні інших індоєвропейських племен

Учені відзначають, що індоєвропейські поселення становили собою “об’єднання домівок”, до якого входили також наймення: ав. *vís* ‘рід’, ‘об’єднання кількох сімейств’, дінд. *vís-páti* ‘хазяїн дому, племені’ (де дінд. *vís-* ‘житло’, ‘плем’я’, ‘рід’, ‘рід людський’), лит. *viēšpats* ‘господар’, ‘хазяїн’ [35, с. 742-743]. До цього типу словоутворень необхідно віднести і др. *господин*, де семантично виділяється *гос-* (споріднене з *vís-*, *viēš-*) і *-под-ин* (подібно до лат. *pat-er*), тобто ‘хазяїн дому’. Необхідно також зазначити, що початковий корінь у вигляді *гос-* та *vís-*, *viēš-* свідчить про походження анлаутних приголосних із $*h^w$ - (< іє. $*k^w$ -).

Поселення у індоєвропейців робилися укріпленими, обносилися огорожею і мали назву іє. $*g^{hl}(e)rd^{hl}$, що дало відповідні рефлексі: хет. *gurta* ‘фортеця’, гот. *gards* ‘будинок’, стсл. *gradŭ* ‘кріпость; город; сад’, ч. *hrád* ‘фортеця, палац’, гр.гом. *χόρτος* ‘огорожене місце’ [35, с. 744]. Ці вчені пишуть, що “звичайною формою укріплених поселень у давніх індоєвропейців були поселення на підвищеннях, скелях”. Такі наймення пов’язані з основами в значенні ‘високий’, ‘гора’, ‘скеля’ [35, с. 744]. До цього ж семантичного поля відносяться також прадавні корені іє. $*p^{hl}el$ - ‘фортеця’, ‘укріплене місце’ та іє. $*b^{hl}(e)rĝ^{hl}$ - ‘фортеця’, ‘укріплення’.

Основною ланкою, що пов’язувала сім’ю стародавньої людини в одну сукупність, була спорідненість усіх, хто проживав у цій сім’ї. Тобто, всі члени сім’ї належали до одного роду. Більше того, родину утворювали кілька сімей. Така сукупність відома в історії людства як *община*. Необхідність у давнину колективно добувати їжу і захищати свої оселі від ворожих нападів примушувала общини об’єднуватися, з часом ці колективи отримали назву *племени*. Виходячи з археологічних та етнографічних свідчень, такі суспільні угруповання допускаються для давніх жителів, що проживали на території

України в післяльодовиковий період [70, с. 70-78]. Дослідження свідчать, що “сім’я – община – плем’я” були характерними для індоєвропейців у давнину та у період після розпаду мови-основи. Очевидно, що для таких колективів людей властиві специфічні ознаки їх життя, що виявлялися в їх мові і, звичайно, відбивалися в певних лексичних одиницях. Розгляньмо деякі з цих давніх найменувань.

В індоєвропейському суспільстві існував корінь **tóm* зі значенням ‘дім’, ‘будівля’, характерний для всіх мов, за винятком хеттської та тохарської [35, с.741], і був типовим для сім’ї як елементарної соціальної одиниці. Наприклад, дірл. *dáta* ‘дім’, ‘житло’, вірм. *tun* ‘дім’, гр.гом. *δοφος* ‘дім’, ‘житло’, ‘оселя’, ‘притулок’. У слов’янських мовах мають місце серед інших такі словоформи та їх значення: стсл. *домъ* ‘дім’, болг. *дом* ‘дім, господарство’, ‘сім’я’, ‘рідний дім’, вл. *dom* ‘дім’, ‘батьківський дім’, ‘родина, рідний край’, нл. *dom* ‘дім як житло’, ‘родина’, полаб. *düm* ‘власність, дім’, ‘спадщина’, др., р.-цсл. *домъ* ‘житло, будинок’, ‘господарство, домашнє обладнання’, ‘сім’я, домашні’, ‘рід’, ‘маєток, майно’, ‘храм, церква’, рос. *дом* ‘будинок, будівля для житла’, ‘сім’я, люди, що проживають в одній сім’ї або в одному будинку’, укр. *дім*, бр. *дом* ‘дім’ [247, с. 72-73; 61, с. 91]. Автори словника ЭССЯ зазначають, що в останній час під впливом праць Е. Бенвеніста поширилася думка, що іє. **domos / *domus* позначало перш за все “суспільну організацію, сім’ю” [247, с. 73]. У підтримку зазначеної гіпотези, на нашу думку, свідчить також та значущість словотвірних одиниць з індоєвропейським коренем, яка має місце в мовах. Проілюструймо це положення на матеріалі української мови.

Згідно з даними словника ЕСУМ [61, с. 91] в українському вживанні трапляються словоформи: *домáр*, *доматар*, *доматор* зі значенням ‘хазяїн’; *домар’ята*, *домівці* ‘домашні (хатня челядь)’; *домовий*, *домовик*; *домонтар*, (заст.) *домотур* ‘домосід, хазяїн’, ‘бездомник, бездомний’ – всі названі лексеми пов’язані з особою чи людьми, що проживають в домі (будинку). Інші словотвірні одиниці як *домець* ‘палац’, *домівство* ‘дім’, *домарство*

‘сидіння вдома’; *домашність* ‘господарство’; ‘дім із садибою’ прямо чи посередньо також мають зв’язок з тими, хто тут проживає чи веде господарство. Особливо архаїчною є форма *доматар*, в якій виділяється індоєвропейський суфікс *-tar* зі значенням ‘цілісності’ та ‘двоїстості’. Як уже вище зазначалося, суфікс *-tar* вживався при утворенні іменників і позначав діяча, як, наприклад, укр. *плугатар*, скр. *dâtar* ‘жнець, косар’. З часом у давніх словах відбувся морфемний перерозподіл, в результаті чого суфікс *-tar* розщепився: приголосний *-t-* відійшло до кореня, а колишній суфікс отримав вигляд *-ar* (явище фонетичної атракції) (пор.: укр. *плугар*, нім. *Pflüger*). Зазначена вище лексема *доматар* має в собі зміст ‘хазяїн (дому)’, тобто ‘старший в домі (в сім’ї)’. Очевидно, в названих вище словоформах з коренем псл. **domъ* наявна сема ‘людина/люди’. Такий смисл узгоджується також з індоєвропейським коренем, про що йтиметься нижче.

Відзначений вище корінь іє. **domos/*domus* у давніший час, коли ще не було в словах фонематичного протиставлення ‘глухий/дзвінкий’, мав вигляд **tama*. Виходячи із наших спостережень, корінь іє. **tama* виступав у значенні множинності [190]. Досить чітко таке значення представлене в формі скр. *katamá* ‘хто?, котрий (із багатьох)?’ (пор.: скр. *katará* ‘хто?, котрий із двох’) [96, с. 147]. Нумеративне значення цього кореня має місце в спорідненій слов’янській формі **tima* (пор.: др. *тъма* ‘10000’, ‘багато’, а також стсл. *тъма* ‘морок, туман’) [224, с. 133-134]. Подібні структурно-сміслові зв’язки відображені в давньоіндійських формах *dâma* ‘дім’ та *dâmû-nâ* ‘хазяїн дому’, ‘глава дому, господар’ [247, с.73]. Форманта *-nâ* має давнє значення ‘один із...’, тобто в зазначеній формі представлено значення ‘один із мешканців дому’. Подібні відношення можна передбачити в давньогрецькому слові (дорійський діалект) *Damater/Demeter* зі значенням ‘земля-мати’, де *da-* ‘земля’. Ця лексема пов’язана з іменем грецької богині *Деметри*, яка вважається “першоосновою життя, матір’ю всього суцього” [121, с. 80]. Якщо в зазначених формах виділити давній суфікс *-ter* та кореневу частину *dama-/deme-*, то в цілому можна інтерпретувати в цьому слові семантику ‘хазяйка в

домі' (пор. вище: укр. *доматар* зі смислом 'хазяїн дому'). Суфікс *-tar* мав значення 'цілісності' та 'двоїстості', тому словоформа іє. **damater* генетично включала в себе поняття 'хазяїн/хазяйка дому'.

Аналіз давніх германських форм, закріплених за одним із родичів по чоловічій чи жіночій лінії [45, с. 101, 104], дозволяє припустити у стародавніх індоєвропейських коренях **da/*di* наявність значень 'жінка/чоловік', давніших порівняно до відповідних імен богів [190, с. 39].

Таким чином, можна прийняти, що іє. **dom-* мало значення 'сім'я', в якій основну функцію виконувала жінка. Більше того, розвиток слова зі значенням 'мати' передбачається у напрямку: іє. **dama-ter* 'одна в сім'ї, старша в сім'ї' → **mâtar* 'мати'.

До досить поширених у слов'янських мовах належить слово *рід*. Про давнину поняття *роду* свідчать багатозначність цього слова та його велика словотвірна дія. Рід – це "основна виробнича ланка первісного суспільства" [166, с. 722]. Серед споріднених слову *рід* можна назвати, наприклад, в українській мові, такі словоформи: *рідня, рідний, родити, родич, родичатися, роді́на*, в російській мові: *род, родить, рожать, родной, рождение, родня, Родина, родовитый, родственник, родители*, в окремих областях Росії: тамб. *рожань* 'уродженець, земляк, земець', твр. *рожоха, родиха*, нвг. сиб. *рожénка*, пск. твр. *рóда* 'рідня, родич, рідний, кровний' [51, с. 9-12].

Серед різних значень слова *рід* В.Даль називає, на наш погляд, якнайдавніші: 1) "зв'язок членів сім'ї, обидві статі, від спільного родоначальника, хоча не одного прозвання"; 2) "плем'я, коліно, покоління, потомство, рід сімейний" [51, с. 10].

Слово *рід* є спільнослов'янським і представлене в цих мовах у таких формах: др., стсл. *rodъ*, болг. *rod*, схв. *rôd*, слн. *rôd*, ч., слц. *rod*, п. *ród*, вл. *ród*, нл. *rod* [223, с. 490-491]. М.Фасмер називає слова, споріднені слов'янським, в інших мовах: лтс. *rad*s, 'родич, рід', ав. *vərəðaiti* 'росте', дінд. *várdhati* та ін. 'росте, множитья, набирає силу'. До них О.М.Трубачов

додає ще такі слова, як вірм. *ordi* ‘син’, хет. *hartu* ‘правнук, праправнук’, які разом зі стсл. *rodъ*, як зазначає автор, становлять собою вторинний розвиток. Первинна інновація передбачається в словах зі значеннями ‘рости’, ‘високий’, ‘верх’, ‘дерево’, що в цілому уможлиблює реконструкцію іє. **ǵordh-* з розвитком “рости/родити > родити” [206, с. 88]. Таким чином, відмічає О.М.Трубачов, “ст.-слов. *rodъ*, *родити* являє собою результат вторинного розвитку значення і фонетичної форми (**ordъ*, **orditi*)” [206, с. 88].

Оскільки в іє. **ǵordh-* на початку кореня передбачається ларингальний *h* (див. вище хет. *hartu*), а з іншого боку, в наведених вище лексемах зі значенням ‘рости’ має місце приголосний *v-* [w], необхідно передбачити для давнього періоду праслов’янської мови початковий **h^w-*. Про це свідчить також початковий губний голосний в псл. **ordъ*. Як уже не раз вище зазначалося, голосний [o] міг виникнути лише під впливом попереднього лабіального приголосного, в нашому випадку – лабіовелярного іє. **k^w-*, до якого зводиться **h^w-*. Таким чином, слов’янський матеріал дає підстави передбачити праформу у вигляді іє. **k^werdi*. Кінцевий формант *-di* виконував граматичну функцію множинності /двоїни/, корінь мав форму **k^wer-*. До такого висновку можна також прийти, розглядаючи слов’янські форми (стсл. *rodъ* і ін.), в яких початкове *ro-* свідчить про наявність ще одного приголосного в анлауті слова, який привів до виникнення губного голосного [o]. Очевидно, що такий приголосний мав якість лабіального звуку. В цьому руслі знаходиться також реконструйована форма **ordъ*, подана в етимологічних словниках. Таке розуміння підтвердили вказані вище факти інших індоєвропейських мов, що і дозволяє нам реконструювати давню праіндоєвропейську форму у вигляді **k^wer-* (із ріє. **k^wara*) зі значенням ‘рости’ > ‘родити; рід’. Похідний від нього корінь *ara* зустрічається в Рігведі та інших давніх пам’ятках, в яких відповідна лексема має значення ‘розвиток’, ‘примноження’ [140, с. 133].

Реконструйована форма **k^wer-* за формою і за значенням споріднена з іє. **k^wer-* ‘людина’, що дозволяє передбачити семантичний розвиток ‘родина; рід’ → ‘людина’. Аналогічні інновації становлять в індоєвропейських мовах праформи **g^wâ-*, **g^wem-* ‘родити(ся)’ та **g^wēnā* ‘жінка’ [288, с. 463, 273], які в смисловому відношенні дають розвиток ‘родити’ → ‘жінка’. Із зазначених споріднених коренів більш давній матиме вигляд **k^wen-* (із ріє. **k^wana*). В іншому місці нами була показана синонімічність форм *k^wara* та *k^wana* та синкретизм їх смислових значень [191, с. 87]. У значенні ‘родити, рід’ в індоєвропейських мовах обидві форми отримали специфічний розвиток: ширше представлені рефлекси **k^wana* і рідше поширена **k^wara*. Остання характеризує давньоєвропейську мовну спільність. У германських, наприклад, можна назвати лексему свн. *art* ‘походження, рід’, нім. *Art* ‘вигляд, спосіб’, походження якої вважається невизначеним [258, с. 34]. З іншого боку, формально тотожним виглядає днн. *art* зі значенням ‘оранка, землеробство’ [275, с. 18]. І це не випадково, оскільки словоформи цього мікрополя мають також праформу **k^wer-* (із ріє. **k^wara*).

До того самого семантичного поля, що й псл. **ordъ*, належить нім. *gebären* ‘родити’, в якому представлено старий префікс днн. *gi-*. У давньоверхньонімецькій мові вживалися дві форми інфінітиву, одна з них з префіксом *gi-* виражала перфектну дію. Форма днн. *beran* (в сучасній німецькій мові відсутня) мала значення ‘нести; приносити; родити’ [258, с. 200]. Цей корінь наявний і в інших германських мовах, де, окрім інших, є значення ‘носити; родити’: гот. *baíran*, англ. *bear*, шв. *bära*, дісл. *bera*, дангл. *beran*, дфриз. *bera* [303, с. 75]. Вважається, що цей загальногерманський корінь споріднений з іє. **bher[ə]-* ‘піднімати, рухатися, ворухитися’, семантика якого розширилася і отримала, поряд з іншими, значення ‘родити’ [258, с. 200]. В інших мовах з цим коренем представлені форми: лат. *ferre*, гр. *φέρειν*, скр. *bhr* ‘родити’, дірл. *ber-in* ‘(я) рожу’ [295, с.52]. У нашому спостереженні схилиємося до думки, що в розглянутому семантичному

мікрополі мало місце в давній час існування індоєвропейської прамови фонетичне перетворення іє. **bh-* із колишнього ріє. **k^w-*. Як було вище зазначено, в багатьох індоєвропейських діалектах мав місце подібний розвиток губного придихового **bh-* (явище субституції). На нашу думку, цей початковий приголосний вийшов із іє. **k^w-*, який має місце в слові **k^wer-*. Саме значущість **k^wer-* ‘людина’ має семантичний зв’язок (і також формальний) з коренем **k^wer-* ‘родити’.

У германських мовах можна назвати інші слова, які пов’язані зі значенням ‘родити’, але щодо тварин. Зокрема, в німецькій мові слово *werfen* має одне із значень ‘родити’ і вживається в сполученнях: *ein Lamm werfen* ‘родити ягня’, в тому ж значенні *lammen* ‘окотитися’, *ein Kalb werfen* ‘родити теля’, або *kalben* ‘(о)телитися’, *ein Füllen (Fohlen) werfen* ‘родити лоша’, або *fohlen* ‘жеребитися’. Очевидно, що дієслово *werfen* має в зазначених сполученнях значення ‘родити’, а кожне із дієслів *lammen*, *kalben*, *fohlen* включає в себе дві семи ‘родити’+ ‘ягня’ (‘теля’; ‘лоша’). В інших германських мовах, також і в німецькій, *werfen* уживається в значенні ‘кидати’. Загальногерманська форма реконструюється у вигляді **warpom-* [295, с.702] або **werpan-* ‘кидати’ [102, с. 240]. Реконструйований індоєвропейський корінь має форму **uerb-* зі значенням ‘вертїти, повертати’. Незважаючи на поширеність цього кореня в германських мовах, етимологія його вважається “затемненою” [261, с. 545-546]. Все ж, на наш погляд, причетність слова нім. *werfen* до семантичного мікрополя ‘родити (у тварин)’, а також такі свідчення в інших германських мовах, як шв. *värpa* ‘відкладати яйця’, одне із значень англ. *warp* ‘викидень у тварин’ [102, с. 240], дозволяють допустити, що одним із давніх значень аналізованого кореня було ‘родити’. Про це свідчить також і реконструйована давня праформа кореня, яку можна подати у вигляді **k^wer-* зі значенням ‘родити’.

Вище було зазначено, що в слов’янських, германських і частково в балтійських мовах реконструйовано корінь іє. **k^wer-*, із якого в цих мовах розвинулися словоформи зі значенням ‘рід, родити’. В усіх розглянутих вище

лексемах реалізується плавний *r*, що свідчить про його сильну фонетичну позицію в слові (в порівнянні зі спорідненим *l*). Таку позицію міг мати приголосний у наголошеному складі, який, очевидно, був другим від початку в наведеному вище корені. Початковий же склад залишався ненаголошеним і тому підлягав постійному артикуляторному послабленню та редукції. Такий фонетико-енергетичний розподіл у межах двоскладового індоєвропейського кореня свідчить про відповідну варіативну смислову реалізацію. Найбільше семантичне підсилення припадає на другий склад від початку слова, і отже, саме тут знаходилася сема 'родити'. Про мовну самостійність **-ra*, який вийшов із **k^wer-* (< ріє. **k^wara*), свідчить функціонування, наприклад, форм типу: укр. *родити* – *рожу*, *народження*, рос. *родить* – *рожатъ*, *рождение*, в яких початкове *ro-* структурно відділяється від наступних морфемних одиниць. Взагалі-то велике поле функціонального виявлення **ra* привело в окремих випадках у мовах до його часткової делексикалізації і до перетворення в формальний граматичний елемент. Про це свідчать прадавні терміни родинності в індоєвропейській прамові як **pātér*, **māter* і под., в яких представлена суфіксальна морфема **-tara* зі значенням двоїни ('два-*ra*'). Як зазначає В.А.Кочергіна, скр. **pitar* 'батько' і **mâtár* 'мати' можуть виступати у формі двоїни, і в цьому випадку лексеми мають смисл 'батьки' [96, с. 393, 507]. У германських мовах морфема **-tara* реалізувалася у двох варіантах: **-þara*/**-ðara* в залежності від місця словесного наголосу. Якщо склад, що передував суфіксу, був ненаголошеним, то згідно з законом Вернера відбувалися зміни іє. **-tara* > **-ðara*, в іншому випадку в германській прамові реалізувався варіант **-þara* (за законом Грімма). Зазначені суфікси утворюють типологічну рису германських мов у цілому, і в цьому відношенні вони відрізняються від слов'янських, де мають місце суфікси *-tar*, *-ar* лише в словах, що відносяться до праіндоєвропейської епохи. В подальшому розвитку окремих германських мов суфіксальна морфема підлягала фонетичним змінам у межах слова, перш за все в його кінці. В німецькій, наприклад, на початку морфем розвинулися зімкнені

відповідно *d-/t-*. Як зазначалося вище, цей приголосний у результаті структурного перерозподілу в слові відійшов до кореня, а в ауслауті, згідно з “законом кінця слова” (морфологічним і відповідно фонетичним послабленням), утворилися редуковані омонімічні варіанти, які отримали в сучасній мові вигляд *-er/-r*. Відносна самостійність цієї морфеми дозволила їй уживатися досить широко порівняно з давніми формами **-tara > *-đara/*-para*. Останні виявляються лише в формах, в яких вони позначають множину (як уже зазначалося вище: *Fel-der, Kin-der, Wäl-der*). У сучасній німецькій мові *-er* виконує активну словотвірну дію, а також виступає в ролі суфікса множини. Наприклад: *Fischer* ‘рибак/рибаки’, *Hörer* ‘слухач/слухачі’, *Pflüger* ‘плугатар/плугатарі’, утворені відповідно від *Fisch, hören, pflügen*, а також: мн. *Feld-er* ‘поля’, *Kind-er* ‘діти’ (одн.: *das Feld, das Kind*). Суфікс *-er* вживається з іменниками чол. та сер. роду. Цікаво підкреслити, що з іменами жін. роду в давнину вживався інший суфікс, в сучасній німецькій мові, це, як правило, суфікс *-in, -n* (двн. *-ina, -inna*). Наприклад: двн. ж.р. *firina* ‘злочин’, *kunigin, -inna* ‘королева’, *magedin* ‘дівчина-служниця’; в сучасній мові: *die Lehrerin* ‘вчителька’, *die Studentin* ‘студентка’, *die Freundin* ‘подруга’, в множині відповідно: *Lehrerinnen, Studentinnen, Freundinnen*. Пор. також: лат. *rêx* ‘цар’/*rêgî-na* ‘цариця’, дірл. *rí* ‘цар’, род.в. *ríg/rîgain* ‘цариця’, укр. діал. *вуй-ко/вуй-на, дядь-ко/дяди-на*.

У більшості слов’янських мов відмічається продуктивністю вживання моціонного суфікса *-ka*, який витіснив суфікси *-ina, -in’a* в етнонімії і в цілому класі слів, що позначають жінок; він став поширюватися також на предмети, процеси і т. ін. [87, с. 106]. Це знаходить підтвердження і в дослідженнях А.К.Смольської [174].

Очевидно, що суфікси *-er, -in* виступають як синонімічні варіанти для імен різного роду. Нижче природа цих суфіксів буде розглянута детальніше.

Один із давніх коренів зі значенням ‘община’ представлений в давньоруській мові у вигляді: *вьрвь, вервь, врьвь* [176, с. 461]. Спорідненими вважаються форми: дісл. *hvérfi* ‘круг, коло, округа’, дсканд. *hverfi* ‘село’ [221,

с. 294]. Мовний матеріал обмежений, проте можна реконструювати корінь псл. **ver-*, герм. **h^wer-*, що дають піс. **k^wer-*. Порівнюючи з вищенаведеною формою, можна твердити, що ‘рід’ і ‘община’ вийшли із одного кореня піс. **k^wer-*. Факти свідчать, що первісним необхідно вважати поняття роду, яке з часом розвинулося і стало представляти більш розширену кровну спільноту у вигляді общини. Об’єднання родових общин поступово сприяло утворенню нової спільноти - *племені*.

До давніх слов’янських родинних термінів необхідно віднести також слово *плем’я*, яке в окремих мовах має вигляд: рос. *племя*, стсл. *плѣмѧ*, схв. *плѣме*, слн. *pléme*, слц. *plemā*, ч. *plémě*, п. *plemię*, з них реконструюється псл. **plemę* [223, с.278; 229, с. 40]. Існують різні точки зору про походження цього загальнослов’янського слова. Досить поширеною є думка про те, що ця словоформа походить із іє. **pled-men-*, яке споріднене з *plod* ‘плід’. Інше розуміння пов’язує зазначену слов’янську форму з лат. *plēbēs* ‘натовп’, *pleō-* ‘наповняти’, порівнюють з гр. *πληυος* ‘множинність’ [223, с. 278]. Деякі лінгвісти вбачають спорідненість з іє. **pel-:pələ-,plē-* ‘наповнювати; наливати’ [229, с. 43]. “В етимологічному відношенні, - відмічає П.Я.Черних, - слово неясне” [229, с. 43]. Найбільш переконливо звучить гіпотеза О.М.Трубачова, який вважає, що слов’янські форми походять із **pel-* зі значенням ‘виробляти, родити’ [206]. Проте, на нашу думку, зазначена індоєвропейська форма не є первинною, і в зв’язку з цим зупинимося на питанні етимології псл. **plemę* детальніше.

У словниках різних слов’янських мов засвідчені форми, в яких повністю відображається реконструйована форма псл. *plemę*. У старослов’янській мові *плѣмѧ* вживається зі значенням ‘плем’я, рід; потомство’ [179, с. 449]. У давньоруській словоформа *плѣмѧ* розширила свою семантику і отримала значення, окрім зазначених, ‘сім’я; ‘родич’, ‘коліно’, ‘народ’, ‘послідовники’ [177, с. 959; 165, с. 83-84]. Сюди відносяться також імена укр. *племінник*, *племінниця*, рос. *соплеменный*, *племечко* і т. ін. У словах

племінни-к,(-ця) в словниках відмічається одне із значень як ‘людина одного племені’, а також ‘родич’, син брата або сестри’. До сьогодні в селах України збереглося звертання дітей до старших у вигляді “дядьку! тітко!”, хоча останні не є родичами, а лише проживають в одному селі. Звідси очевидним є свідчення родинності всіх, хто проживає в одній місцевості, і в давнину це були люди одного племені. Давні значення зафіксовані і в “Словнику староукраїнської мови XIV-XVст.” [170, с. 152-153]. В останньому джерелі представлені варіанти давньоруської форми слова, в яких могло випадати серединне *-ме-*, іноді початкове *н-*, наприклад: род. в. *пл<εμε>на*, *пле<ме>на*, дав. в. *<н>леме<н>ю*. До зазначених можна віднести також значення ‘порода’, ‘приплід’ (напр., ‘племінний скот’, ‘залишити скотину на плем’я (приплод)’ [50, с. 124]. Очевидно, що основною в **pleme* є сема ‘родити’ (**ple-*), яка знаходить своє відображення по відношенню і до тварин і до людей.

У всіх розглянутих вище значеннях **pleme* виступає, як правило, у вигляді збірного іменника. Лише в деяких випадках, як зазначає Б. Д. Грінченко, це слово позначає одну особу в значенні ‘родича’ [42, с. 193; див. також: 170, с. 152-153]. Помітно, що в усіх лексемах міститься значення збірності (множинність та одиничність). Очевидно, що сема ‘родити’ включає в себе логічно як результат ‘кількість’, тобто ‘множинність’, і являє собою суть початкового кореня **ple-*. Порівняння дослідниками цього кореня з іє. **pel-* зі значенням ‘багато; наповнювати’ (пор.: в германських мовах нім. *viel* ‘багато’, *voll* ‘повний’) є не випадковим. Обидва рефлексі індоєвропейського кореня об’єднує кількісний показник. Безсумнівно, генетично поняття ‘родинності’ та ‘множинності’ синкретично сходилися в одній кореневій формі в мові-основі. В ході розвитку корінь **pel-* дав один рефлекс зі значенням ‘кількості’, а інший – ‘родинності’. Останній і представлений в розглянутих вище слов’янських словоформах, зокрема в псл. **pleme*. Поняття множинності не зникло, а постало в другій складовій слов’янського кореня. Кінцеве **-me*, на нашу думку, передає ‘множинність’ і

є спорідненим з індоєвропейськими коренями: **tēn-*, який має значення ‘великий, видний, крупний; міряти’ та **ten-* зі значеннями ‘малий, зменшити; окремий’ [258, с. 432; 288, с. 728]. Очевидно, що в ранньому ріс. **ta-* синкретично сходилося протиставлення ‘множинність/ одиничність’ [190, с. 44]. Таким чином, початкове **ple-* є основною семою в слов’янському слові зі значенням ‘родити’. Двоконсонантна сполука на початку слова свідчить, що вона є вторинною, а більш ранньою є форма з голосним між зазначеними приголосними. В цьому місці наше спостереження збігається з реконструкцією О.М.Трубачова іє.**pel-*, подану вище зі значенням ‘виробляти, родити’. Проте **pel-* вважаємо все ж не первинною, а формою, яка являє собою один із пізньоіндоєвропейських діалектів. Про пізній характер зародження псл. **plemę* ‘плем’я’ свідчить те, що цей корінь засвідчений не в усіх слов’янських мовах, він відсутній, наприклад, в серболужицькій мові. Проте і в цій мові існувало поняття, що позначало об’єднання родів, і мало вигляд у вл. *splah* ‘рід, плем’я’, яке раніше, як зазначає Х. Шустер-Шевц, позначало тільки ‘рід’. У слов’янських мовах первісними для псл. **plemę* були значення ‘рід, покоління, потомки’ [241, с. 225]. Очевидно, що словоформи зі значенням ‘плем’я’ з’явилися у час розпаду слов’янського етносу і відповідно мови. Діалектне вичленування із єдиної мови проходило одноразово з утворенням окремих родових об’єднань у вигляді племен.

Спорідненою до розглянутої вище форми псл. **plemę* вважаємо лексему, яка представлена в германських мовах у такому вигляді: днн. *folc* ‘товпа, загін воїнів; народ’, свн. *volc* ‘люди, народ; військовий загін’, гол. *volk* ‘народ’, дангл. *folc* ‘загін, військо’, англ. *folk* ‘люди, родичі’, дсканд. *folk*, дісл., шв. *folk* ‘народ’ [258, с. 746-747; 101, с. 158]. У готській мові зазначений корінь відсутній. Походження цього іменника “пояснюється невпенено” [258, с. 746]. В окремих випадках порівнюється це слово з рос. *полк* [295t, с. 220] або зводиться до іє. *pelu-* зі значенням *viel* ‘багато’ [258, с. 746]. Г.Пауль передбачає спорідненість з алб. *plogu* ‘товпа’ [287, с. 700].

Якщо говорити про значення германських споріднених словоформ, то вони мають досить широке семантичне поле. Як уже вище зазначалося, з цим коренем пов'язані значення 'товпа', 'військовий загін', 'народ', 'люди', 'родичі'. До цього необхідно додати швейц. *volk* 'прислуга', 'челядь', архаїчне значення в слові нім. *Fußvolk* 'піхота' [287, с. 700]. Німецьке слово *Volk*, як зазначає Г.Пауль, може вживатися по відношенню до тварин, наприклад: *ein Volk Rebhühner* 'стая куропаток', *Kaninchen, ein schwach Volk* 'кролики, слабе стадо'. До цього необхідно додати *Bienenvolk* 'бджолина сім'я'. У словнику [19, с. 546] наводяться значення нім. *das Volk* у сучасній мові: 1) 'народ; нація; народність; населення (країни)', 2) зб. 'люди; 3) 'стая (птих); стадо (тварин), рій (бджіл)'. У цілому в германських мовах слова зі спорідненим коренем *folk* мають значення 'група споріднених людей (тварин)' і тим самим сходяться зі значущістю псл. **plemę*. Розгляньмо в деталях фонетичну сторону германського кореня.

В.Скіт реконструює прагерманську форму у вигляді **folkom*, В.В.Левицький - **fulka* [295, с. 220; 101, с. 158]. Кожна із словоформ розпадається на два склади, з яких перший має вигляд **fol-/ful-*. Згідно з законом Грімма герм. **f-* вийшло із іє. **p-*, тобто, у зазначеному випадку праіндоевропейська форма матиме вигляд **pul-*. Очевидно, що за формою і за значенням германська та слов'янська форми споріднені (пор.: герм. **ful-* та псл. **pel-*). Існування цих форм припадає на період мовної спільності слов'ян і германців, а форми є варіантами давньоєвропейського діалекту. Більш глибока реконструкція веде до необхідності передбачити корінь іє. **k^wel-* зі значенням 'родити; група людей'. Про початкове **k^w-* свідчать такі давні форми споріднених слів у балтійських мовах: лтс. *cilts* 'плем'я', також лтс. *vaislos* і лит. *veislinis* зі значенням 'племінний (скот)' [154, с. 212; 105, с. 333], в яких початкові *k-* і *v-* засвідчують більш давній лабіовелярний **k^w-*. Те ж саме спостерігається в споріднених формах у фінській мові, яка мала в давнину досить тісні контакти з розглядуваною нами мовною спільнотою. У фінській мові мають місце слова: *heimo* 'плем'я'; *veljenpoika* 'племінник' (де -

poika ‘син’) та *veljentytär* ‘племінниця’ (тут *-tytär* ‘дочка’), в яких початкове *veljen-* містить в собі сему ‘плем’я’ [130, с. 261]. Початкові *h-* та *v-* є реліктами більш раннього **h^w-* (із **k^w-*), що має місце в запозичених словах із названих вище мов індоєвропейського діалекту.

Таким чином, аналіз показує єдину природу псл. **plemę* та герм. **fulka*, які вийшли із піє. **pel-/pol-* зі значенням ‘родити; об’єднання родів (плем’я)’. Останні представляють собою один із пізніх індоєвропейських діалектів. Досить часто, як відзначалося вище, в цих мовах індоєвропейський лабіовелярний переходив у білабіальний, механізм такого переходу було розглянуто вище (явище субституції). Тому більш ранньою формою вважаємо іє. **k^wel-*, яка в свою чергу є спорідненою з **k^wer-* ‘родити’. Очевидно, що ранньоіндоєвропейською виступає протоформа **k^wara* (**k^wala*). Реконструйований корінь знаходився в основі зародження понять соціального життя, які розвивалися у такому напрямку: ‘сім’я’ → ‘рід’ → ‘община’ → ‘плем’я’, ‘народ’.

Як уже вище відзначалося, перехід до переважно відтворюючих форм господарювання привело у індоєвропейців до створення деяких запасів продуктів харчування, а різна за інтенсивністю участь дорослого населення в добуванні харчів як засобу існування породила отримання окремими членами колективу більшої чи меншої частки в залежності від результатів їх трудової діяльності. Як наслідок з’явився нерівномірний розподіл продуктів, який став причиною накопичення надлишку у окремих членів колективу. З цього часу зароджується приватна власність на засоби виробництва та його продукти, що спричинило розподіл членів колективу на дві протилежні групи – імущих, тобто багатих, і неімущих, бідних. Назва останніх знайшла в мові цього часу проявлення в корені іє. **orb^{|h}o-* ‘знедолений’, ‘позбавлений майна’ [35, с. 747]. Цей корінь реалізується у різних мовах у вигляді таких словоформ: гр. гом. *’ορφανός* ‘осиротілий’, ‘сирота’, вірм. *orb* ‘сирота’, лат. *orbis* ‘сирота’, дінд. *árbha-* ‘малий, слабкий, дитина’, двн. *arabeit* ‘робота’, стсл. *rabъ* [35, с. 747-748].

Розгляньмо розвиток зазначеного індоєвропейського кореня $*orb^{[h]}o-$ в окремих мовах більш детально. Початковому голосному передував у грецькій мові придиховий приголосний, що походить від $*h-$, який в той же час утворився із іє. $*k-$. Проте наявність в $*orb^{[h]}o-$ на початку губного голосного свідчить, що попередній приголосний мав ще й лабіальну ознаку. Таке свідчення дозволяє передбачити, що таким приголосним був $*k^w-$, який вплинув на попередній голосний і змінив його в губний. Артикуляційно спорідненим для [o] є голосний того ж рівня піднесення язика, але неогублений звук [e] (див. рис.1). Таким чином, більш раннім необхідно вважати корінь іє. $*k^wer-$, кінцеве $-b^{[h]}o-$ в $*orb^{[h]}o-$ є граматичним показником і виступає в зазначеній основі генетично вторинним. Згадаймо, що прадавні корені мали вигляд типу CV-, CVC-, ускладнена його структура свідчить про подальший розвиток словоформи і є пізнішим утворенням.

До вищерозглянутого кореня відноситься також його рефлекс у вигляді нім. *Arbeit* ‘робота’, що в давній час знайшло своє виявлення у варіантах: двн. *harbeit, arbeit, arbeid, arabeit, aribeit, arabeit* зі значенням ‘нужда, лихо’, ‘праця, зусилля’, ‘тягар’, ‘напруження’, ‘робота’, ‘справа’ [292, с. 10]. У порівняно з іншими словоформами зазначена основа має досить високу частоту реалізації, в двн. текстах вона зустрілася в 162 ситуаціях [275, с. 16]. Структурно давньонімецькі форми розпадаються на дві частини типу *har-beit*, де корінь слова припадає на початок. Серед вищезазначених до архаїчніших необхідно віднести форму з початковим приголосним, тобто *har-*. Згідно з законом Грімма герм. $*h-$ вийшло із іє. $*k-$, а германський голосний [a] відповідає індоєвропейському [o]. Таким чином, у час розпаду індоєвропейської прамови в ній уже існував корінь піє. $*kor-$, про який уже йшла мова вище. Цій формі передував ранній $*k^wer-$, який зводиться до ріє. $*k^wara$.

Проаналізована словоформа має відповідники і в інших германських мовах: гот. *arbaips*, дангл. *earfoðe*, дісл. *erfiði*, які автори словника Дуден виводять із іє. $*orbho-$ з вищеподаним значенням [258, с. 31]. В.В.Левицький

зводить ці форми до герм. **arβêjîðiz* ‘мука, страждання, біда, горе’. Автор словника вважає, що поняття ‘мука’ у германців не пов’язане зі значенням ‘рабська праця’ і виводить його із значення ‘бути сиротою’ чи ‘іти в неволю’ [101, с. 84]. На нашу думку, все ж германський корінь пов’язаний з прадавнім значенням ‘тяжка праця’, а зазначені семи є вторинними. Саме такою була праця у землероба, назва якого у прадавній час мала вигляд **k^wara* (**k^wala*). Тобто, в той далекий час за смислом і за формою були спорідненими поняття ‘землероб’ і ‘тяжка праця’, ‘робота’. Раніше нами було зазначено, що парадигма слів, що позначала ‘землеробство’, пов’язана у індоєвропейських мовах з коренем **ra*. У цьому місці наша думка знаходить підтвердження у В.В.Левицького. Вчений пише, що, виходячи із спостережень в 60 мовах, відзначається зв’язок значень ‘мука’ і ‘праця’, семантичний розвиток яких ішов у напрямку ‘мука’ → ‘біда, горе’ → ‘зусилля, напруження’ → ‘труд’ [104]. У звуковому вигляді в словоформах різних мов звук *R* реалізується в сполученні зі зімкненим приголосним [104, с. 63], тобто *tr-* (*труд*), *pr-* (*праця*), *kr-* (**k^wr-* ‘робота’).

Безсумнівно, що тяжка праця, виражена в іє. **k^wara*, збіглася за формою з **k^wara* ‘землероб’, вірогідніше за все остання і дала поштовх найменню цього виснажливого заняття індоєвропейців, спричиненого умовами природи і потребою виживання. Мабуть, на той час, коли поняття *робота* закріпилося в окремих індоєвропейських діалектах, припадає зародження в слов’янських мовах словоформи *раб*, яка в ранніх писемних свідченнях має вигляд стсл. *рабъ*, давня форма рос. *робъ* [223, с. 427]. Очевидно, що форма *рабъ* є результатом редукції початкового ненаголошеного складу іє. **k^wara*, а кінцеве *-бъ* бере свій початок від множинної форми *-бі*, що мала значення множинності і виконувала функцію граматичного показника. Все це свідчить про вторинність поняття, вираженого словом *рабъ* у слов’янських мовах.

В.Даль дає різні тлумачення слова *раб* в російській мові, серед яких необхідно виділити такі: 1) ‘невільний, кріпосний’ і, більш узагальнене, 2)

Раб Божий ‘всяка, кожна людина’ [51, с. 5]. Саме останнє, що стосувалося кожної людини, необхідно вважати первинним, яке мало відношення до всіх слов’ян-землеробів. З часом при соціальному розшаруванні в поселеннях цю тяжку фізичну працю виконували перш за все ‘позбавлені майна’, ‘знедолені люди’. Їх число поповнювалося також полоненими, які у слов’ян особливо не відрізнялися від інших працюючих на землі людей. І вже пізніше за цими підневільними закріпилося слово *раб* ‘невільний’. Поняття *раб* в цілому розділилося і, як говорить В.Даль, появилися різні ступені рабів: *холоп*, *смерд*, *кабальний* і т. п. [51, с. 5]. Продовжуючи цю тему, необхідно зазначити, що в ту далеку давнину слово *раб* мало значення ‘людина, яка виконувала тяжку (землеробську) роботу’. Як зазначає Е.Бенвеніст, раб знаходився в давніх цивілізаціях за межами суспільства, сприймався членами колективу як чужа, безправна людина, що попала в таку ситуацію в ході війни. В цих умовах “раб прирівнювався до чужого, захоженого і отримував як ім’я назву місцевості або племені” [11, с. 364]. Наприклад, англ. *wealth* ‘раб’ “позначає власне ‘кельт’” [11, с. 368]. За аналогією слов’яни могли отримати в мові іноземців це наймення при позначенні поняття *раб*, коли вони були захоплені в полон під час воєнних сутичок. Саме так сталося, наприклад, в німецькій мові. В сучасній мові нім. *Sklave* позначає ‘раб’, а *Slave* – ‘слов’янин’. Хоча, як буде показано нижче, *склавіни* і *слов’яни* – це форми одного слова-поняття в минулому. В сучасних нижньонімецьких діалектах і сьогодні *Slaav* (мн. *Slaven*) вживається в значенні ‘раб’ [270, с. 184].

Спорідненими до іє. **orb^ho-* виступають рефлекси цієї основи в слов’янських мовах: укр. *робота*, рос. *работа*, др. *робота* ‘робота, рабство, неволя’, стсл. *работа*, болг. *ра́бота* ‘робота’, схв. *ра́бота* ‘панщина’, слн. *rabôta*, ч., слц. *robota* ‘панщина’, п., вл., нл. *robota* [223, с. 427]. Очевидно, що наведені слов’янські форми *робота*, *раб* відносяться до іє. кореня **k^wer-* (із ріє. **k^wara*) в значенні ‘тяжка (хліборобська) праця’, ‘той, хто виконує тяжку роботу’, в якому початковий склад повністю редукувався. На наш погляд, з цим же коренем виступають у слов’янських мовах словоформи: стсл. *крѣль*

‘міцний’, др. *kr̥n̥n̥i* ‘тс.’ [62, с. 98] і звідси похідні слова типу укр. *кріпак*. Очевидно, що *кріпак* того ж семантичного поля, що і слова зі значенням ‘землероб’, ‘той, що виконує тяжку працю’, ‘раб’.

Повертаючись до словоформ *раб*, *робота* в слов’янських і інших мовах, відзначимо походження їх від спільного кореня іє. **k^wer-* зі значенням ‘тяжка праця’, ‘людина, що виконує тяжку працю’. Очевидно, що в ту далеку давнину **k^wer-* позначало людину-землероба і збігалося з цим же коренем в значенні ‘індоєвропеець’. Тобто, **k^wer-* отримало з часом загальне значення ‘людина’, що засвідчено досить чітко германським коренем **h^wer-*, на якому зупинимося детальніше.

У давніх германських мовах існували зі значенням ‘чоловік, людина’ словоформи: гот. *wair*, днн. *wer*, дангл. *ver*, дісл. *verr*, які поступово звузили своє значення і фактично вийшли із ужитку в сучасних мовах. У німецькій мові цей корінь має місце в слові *Welt* ‘світ’ (днн. *weralt*), а також у композитах *Werwolf* ‘перевертень’, *Wergeld* ‘вергельд, викуп (для сім’ї за вбиту людину)’. Виходячи із германських форм зі значенням ‘чоловік’, С.Файст реконструює корінь іє. **uiros*. Спорідненими виступають також слова в інших мовах: лат. *vir* ‘чоловік’, дінд. *virá-ḥ* ‘чоловік, герой’, дірл. *fer*, кімр. *gwr* ‘чоловік’, ав. *vīrō* ‘герой’, лит. *výras*, лтс. *vīrs*, дпрус. *wyrs* ‘чоловік’ [261, с. 544]. Наявність у кімрській мові початкового зімкненого приголосного дозволяє реконструювати корінь іє. **g^wer-* зі значенням ‘чоловік, герой’, або більш ранню праформу іє. **k^wer-*. У підтвердження зазначеного припущення виступає в германських мовах корінь **halip-*, **halup-* ‘(вільний) чоловік, воїн, герой’, що, безсумнівно, входить разом із **g^wer-* в одну семантичну групу [258, с. 259]. Етимологія відміченого кореня не має задовільного тлумачення. Семантична і фонетична спорідненість германських коренів **hal-* і **wer-* дозволяє впевнено реконструювати вихідну праформу герм. **h^wer-/h^wel-* і відповідно, - згідно з законом Грімма іє. **k^wer-*. Вказані значення однакового семантичного мікрополя дозволяють

представити їх розвиток у напрямку: ‘чоловік, людина’ → ‘воїн’ → ‘герой’. Витоки цього деривату сягають кореня піє. $*k^wara$ > іє. $*k^wer-$ зі значенням ‘індоєвропейці, скотарі-землероби’.

Омонімічною до зазначеної є індоєвропейська праформа $*k^wel-$. У такому вигляді реконструюється велика кількість ізоглос у слов’янських мовах. Перетворення початкового лабіовелярного приголосного у задньоязиковий зімкнений, що постулюється традиційною компаративістикою [161, с. 74], не проходить безслідно. Факти мов свідчать про такі напрямки розвитку початкового приголосного: 1) губно-губний елемент [w] (із іє. $*k^w-$) впливає на наступний голосний, змінюючи його в лабіальний, в результаті чого має місце фонетичний процес: $*k^wel- > *kol-$. Саме такий рефлекс індоєвропейського кореня широко розповсюджений у слов’янських мовах. Пор., наприклад, в українській мові початкове $*kol-$, представлене в словах: *коло, колесо, коліно, покоління*, які зводяться до іє. $*k^wel-$ [163].

Проте розвиток іє. $*k^wel-$ міг проходити в іншому напрямку: 2) лабіальний призвук [w] початкового лабіовелярного змінювався в інший напівголосний [j], обидва ці сонанти існували в індоєвропейській прамові. В ході такої зміни звук [j] викликав пом’якшення початкового [k], в результаті чого відбувалася зміна типу: іє. $*k^wel- >$ піє. $*k'el-$. Остання знайшла виявлення у вигляді палаталізованого початкового приголосного в сатемних мовах, який, зокрема, має велике розмаїття рефлексів також у сучасних слов’янських словоформах. До вигляду $*k^wel-$, наприклад, зводяться в дослідженнях праслов’янські форми: $*čel'adъ$, $*čel'ustъ$, $*čelověkъ$ [163]. Утворені споріднені індоєвропейські праформи пізнього періоду $*kol-$ та $*k'el-$ мають у собі аблаутні голосні *e:o*, чергування яких було характерним для словоформ мови-основи.

У зв’язку з розглянутими вище рефlekсами іє. $*k^wer-$ зі значеннями ‘чоловік, людина’ представляє інтерес розвиток спорідненої форми $*k^wel-$ і її реалізація в слов’янському слові $*čelověkъ$. Зазначена праслов’янська форма

подана в окремих мовах у такому вигляді: укр. *чоловік* ‘особа чоловічої статі’, ‘одружена особа стосовно до своєї дружини’, ‘людина’, рос. *человек* ‘людина’, др. *человѣкъ* ‘людина, слуга’, стсл. *чловѣкъ*, болг. *чловѣк*, схв. **člověk*, слц. **človek*, п. *człowiek*, вл. **čłowjek*, нл. **cłowjek*, полаб. *cliuovak* [224, с. 328; 163]. Дослідники одностайно схиляються до думки, що слово **čelověkъ* слов’янського походження. Воно “не має відповідників навіть в балт.; лтс. *silvēks* запозич. із слов’ян.” [246, с. 49]. Про слов’янську природу цього слова свідчить перш за все асибіляція початкового приголосного. Ця ознака є типологічною рисою слов’янських мов, подібна риса відсутня в давньоєвропейській мовній спільності. Незважаючи на велику кількість досліджень про походження цього слова, до цього часу немає загальноприйнятої етимології [163; 98]. Ґрунтуючись на деяких спеціальних працях, зупинімся на нашому баченні проблеми походження праслов’янського слова **čelověkъ*.

Більшість вчених розглядає праслов’янську форму як двохосновну: **čelo-věkъ*. У світлі індоєвропейського контексту початкове **čelo-*, як вище уже зазначалося, вийшло із піє. **k’el-*, яке відноситься до іє. **k^wel-*, омонімічного **k^wer-*. Останнє містить в собі семантичні витоки, які зводяться до поняття ‘той, хто виконує тяжку (землеробську) працю’, ‘землероб’. Ця ж семантика допускається і для форми **k^wel-*. Оскільки таку роботу могли виконувати фізично сильні люди, то очевидним є зародження у цій формі поняття *чоловік* у протилежність *жінці*. Логічним доповненням до цього смислу виступає ознака ‘доросла людина’, чи ‘потенційно доросла людина’, а не людина дитячого віку. Саме така ознака і має місце в другій праслов’янській основі *-věkъ*. При такому розумінні ми схиляємося до точки зору О.О.Потебні, який вбачав у формі *-věkъ* значення ‘сила, вік’ [149, с. 79-80]. Хоча типологічно в мовах часто засвідчена морфема зі значенням ‘дитина’, ‘маленький’ [74, с. 20]. Все ж вважаємо, що з часом на цій основі розвинулося поняття ‘людина’. Таким чином, псл. **čelověkъ* являє собою семантичний розвиток: ‘землероб’ → ‘чоловік’ → ‘людина’.

Близькою до нашого розуміння є точка зору В.Г.Скляренка, який в результаті глибокого семантичного аналізу прийшов до висновку, що псл. **čelověkъ* букв. значить “ходяча дитина (хлопчик)” [163, с. 19]. Ми б уточнили, ‘хлопчик, який має силу разом з батьком (чи дядьком) орати землю’ (хоча б ‘... воли поганяти’). При такому підході наші етимології, отримані різними шляхами, збігаються.

У цьому зв’язку розглянемо псл. **l’udъ*, яке вважається “збірним іменником стосовно **čelověkъ*” (Скляренко, 1993, с.19).

У слов’янських мовах зазначена праформа реалізується в таких варіантах: укр. *люди*, др., стсл. *людиѡ*, болг. *люде*, слн. *ljudjê*, ч. *lidé*, д.ч. *l’udie*, слц. *l’udia*, п. *ludzie*, вл. *ludžo*, нл. *luže*, полаб. *l’äudé*, звідси др., стсл. *людинъ* ‘вільна людина’, укр. *людина* [222, с. 545]. Спорідненими є лит. *liáudis* ‘народ’, лтс. *làudis* ‘люди’, двн. *liut* ‘народ’, бургунд. *leudis* ‘вільний чоловік’, а також гр. *ἐλεύθερος* ‘вільна (людина)’, лат. *liber* ‘тс.’, *liberî* ‘діти’ [222, с. 545]. М.Фасмер та інші вчені розглядають зазначені форми як віддієслівні зі значенням ‘рости’, порівнюючи їх зі словами типу гот. *liudan*, дінд. *róðhati* ‘росте’. Факти свідчать про обмежений мовний ареал поширення розглядуваного кореня. В.В.Мартинів передбачає тіснішу взаємодію відповідних слів, що являють собою рефлекси псл. **l’udъ* і герм. **leuda* [113, с. 96]. У результаті аналізу вчений припускає малу міру вірогідності запозичення праслов’янської форми із германських, викликану відсутністю фонетичного критерію та труднощами встановити між слов’янськими і германськими мовами генетичну тотожність [113, с. 96-98].

Розглядаючи праформи псл. **l’udъ* і герм. **leuda* у загальному індоєвропейському контексті, можна допустити витоки цих споріднених коренів із іє. **k^wel-* в значенні ‘землероб, чоловік, людина’. Фактично всі мови засвідчили форми із редукованим початковим складом. Проте цей склад не зник повністю, лабіальний призвук [w] початкового зімкненого вплинув на наступний склад і викликав у слов’янських мовах пом’якшення [-l] та

реалізацію губного голосного [u] або спорідненого дифтонга. З іншого боку, грецька форма у вигляді *ἐλεύθερος* має придиховий початковий приголосний і підтверджує реконструкцію у вигляді **kel-* (<**k^wel-*). Давні форми пов'язані зі значенням 'вільна людина'.

Повертаючись до первісних форм іє. **k^wer-/k^wel-*, відмітимо, що в них синкретично наявні протилежні значення 'людина (вільна)' і 'раб'. Ці смисли вийшли із єдиного поняття 'землероб, чоловік', яке з часом розщепилося і предстало у такому вигляді в давніх індоєвропейських мовах. "У кожного із індоєвропейських суспільств панує протиставлення статусів вільної людини і раба. Людина народжується або вільною, або рабом" [11, с. 354]. Проте розуміння 'вільної людини', як зазначає Е.Бенвеніст, первісно пов'язане не з поняттям "вільний", а має значення "причетності до етнічної групи" [11, с. 356]. Такий висновок зробив вчений-етимолог, розглядаючи вихідний корінь іє. **leudh-* 'рости, розвиватися' і різні його рефлекси в мовах у вигляді стсл. *людь* 'народ', *людик* 'люди', двн. *liut*, дангл. *leod*, нім. *Leute* 'люди' [11, с. 355]. Ці результати дослідження збігаються з нашою мотивацією кореня іє. **k^wer-/k^wel-* 'землероб, чоловік, людина'. Саме людина-землероб, маючи свою ділянку землі, інвентар, будучи причетною до відповідного роду чи племені, сприймалася у давнину як 'вільна людина' в протилежність до всіх чужинців, в тому числі рабів, які не мали своєї землі і сприймалися як люди без роду-племені. Цей семантичний зв'язок відмічається також Вяч. Вс. Івановим. Реконструйоване ним на основі **leudho-* значення 'вільний землероб, який належить до своєї замкнутої соціальної групи' знаходить підтвердження в "землеробському характері архаїчних римських ритуалів типу *Liberalia* і слів інших індоєвропейських мов, споріднених лат. *liber* 'вільний' від **leudh-* 'рости'" [74, с. 18].

У зв'язку з таким підходом до розуміння наймення представників різних верств населення в давнину досить цікавим є аналіз Е.Бенвеністом понять 'раб' і 'чужий' на матеріалі різних індоєвропейських мов. Оскільки поняття раба з'являється з часом, воно не має "єдиного позначення ... ні в

індоєвропейській сім'ї в цілому, ні навіть у деяких діалектних групах" [11, с. 364]. Раб - за межами суспільства, він "чужий" і стає пізніше "предметом купівлі-продажу". Е.Бенвеніст розглядає два ряди позначень: ряд "полонений" і ряд "раб", які можуть іноді збігатися. Оскільки "раб" семантично тісно пов'язаний із поняттям "полонений", то вчений логічно і виводить із останнього поняття 'раб'. У той же час при розгляді індійського *dâsa*- 'варвар, раб', яке в індоіранському ареалі, передбачається, позначало лише "людину", "важко зрозуміти, яким чином відповідність цього останнього уже в старій грецькій набуло у формі **doselo*- значення 'раб'" [11, с. 366]. Можливо, як зазначає Е.Бенвініст, тут має місце вплив якоїсь неіндоєвропейської мови басейну Егейського моря. Це протиріччя логічно знімається, якщо виходити з розуміння, що поняття 'раб' у давнину позначало 'всяку людину, що виконувала тяжку землеробську працю'. Розщеплення первісного поняття кореня іє. **k^wer*- 'землероб, чоловік, людина, раб' приводить до протиставлення 'вільна людина' (власник землі, причетний до роду-племені) і 'чужоземець, військовополонений, раб' (народжений за межами зазначеного племені). Як зазначають етнологи, слов'яни не виділяли особливо своїх полонених, які так само тяжко працювали на землі, як і слов'яни. Лише з часом поняття 'раб' набуло сьогоденішнього смислу. Таким чином, розглянуте протиставлення лексем має в своїй первісній основі розуміння 'свій'/'чужий'. Таке розрізнення лежить в іншій площині в порівнянні до протиставлення 'бідний'/'багатий'. Саме останнє і послужило зародженню у межах свого роду та племені понять 'володар, цар' і под. Зупинімся також на етимології цих слів.

До зазначеного семантичного поля відноситься споріднений за формою корінь іє. **rek*'-, рефлeksi якого в окремих мовах мають вигляд: дінд. *rājan* 'цар, правитель', *rājñi* 'цариця', лат. *rex* 'цар', *regīna* 'цариця', гот. *reiki* 'царство', 'державка', нім. *Reich* 'державка' [35, с.751]. У наведених лексемах структурно виділяються дві складові: корінь **ra*- та граматичний формант, споріднений у мовах: дінд. *-jan*, гот. *-ki*, що дозволяє

реконструювати *-*gan/*-kan*. Враховуючи, що тут має місце іє. *-*k'* (із іє. **rek'*), можна припустити протоформу *-*k^wana* ‘один із...’. Синкретизм понять ‘багатий’/‘бідний’ дозволяє прийняти для них вихідний корінь іє. **k^wer-* ‘землероб’, який у ході розвитку поняття ‘багатий’ втратив початковий склад і прийняв вигляд **rek'-*. Таким чином, реконструйована форма **k^wer-* + **k^wana* буквально значила ‘один із землеробів’ (в значенні ‘особливий, вибраний’). Той же корінь у вигляді редуплікації **kek^wer-* має місце в слов'янських мовах. Прийняте припущення знаходить підтвердження в лексемах зі значенням ‘цар’: укр. *цар*, рос. *царь*, др. *цъсарь* як позначення візантійського імператора [224, с. 290]. У давньоруській вживається *царь* у значенні ‘володар, государ’, в болг. *цар* – титул староболгарських правителів, схв. *цър* [224, с. 290]. М.Фасмер вважає, що в основі зазначених лексем знаходиться форма **cēsarь* зі значенням ‘імператор’. На нашу думку, остання є редуплікованою формою від *цар*, яка походить із **k'e-k^wer-* і далі **k'e-k'er > ce-sarь* з первісним значенням ‘один (вибраний) із землеробів’.

Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Іванов відносять до кореня іє. **rek'-* також лексеми: тох. А *wāl*, тох. В *wālo* ‘цар’, той же корінь в гот. *waldan* ‘управлять’, двн. *walten* ‘правити, керувати’, прус. *wāldnikans* (зн.в. мн.) ‘королів’, стсл. *владѣти* ‘паную, владую’ [35, с. 752]. Зазначені споріднені словоформи являють собою розглянуту вище омонімічну для **k^wer-* форму **k^wel-* з тим же значенням ‘землероб (вибраний)’, про що свідчать нижченаведені словоформи.

Зазначений корінь представлений в укр. *влада*, бр. *uláda*, п. *władza*, ч., слц. *vlada* ‘влада, керівництво, уряд’, а також укр. *владика* ‘архієрей, володар’, як запозичене з стсл. *владыка* ‘володар, власник, керівник’, п. *władyka* ‘володар, керівник’, ч.ст. *vládyka* ‘представник нижчої верстви старочеської шляхти’, вл. *włodyka* ‘голова, керівник’, болг. *владѣка*, м. *владика*, схв. *владика*, слн. *vladika*, які походять із псл. **vold-* за аналогією з укр. *володіти* [60, с. 409]. Того ж кореня укр. *Володимир* (із псл. **Voldiměrь*),

а також стсл. *владѣти* і под. в інших слов'янських мовах, але скрізь з початковим [wl-], реконструюється псл. **volděti* 'володіти, правити, керувати' [60, с. 419]. Спорідненими виступають у інших мовах словоформи: лтс. *vàldīt* 'панувати, правити', прус. *walduns, weldûns* 'спадкоємець', гот. *waldan* 'правити', дірл. *flaith* 'панування', дкімр. *gualart* 'володар', лат. *valêre* 'бути сильним, мати силу', тох. А *wäl* 'король', тох. В *walo* 'тс.'. Очевидно, що 'землероб' і 'правитель' синкретично утворюють єдине прадавнє значення 'землероб', яке не розрізняло людей за їхнім соціальним станом. Первісно існувало це поняття у вигляді **k^wer-/ *k^wel-* із ріс. **k^wara*, що позначало 'індоєвропеець, скотар-землероб'.

Т.В.Гамкрелідзе і Вяч. Вс. Іванов зазначають, що на "ранніх етапах розвитку індоєвропейського суспільства дуальність поступово перетворилась в кілька функціонально різних соціальних груп" [35, с. 787]. Ці групи виділяються в залежності від їх господарської діяльності. Розвиток мислення і зародження понять у напрямку від бінарності до троїстості, а потім і більшої градації [190] дозволяє прийняти положення, що на зміну бінарній прийшла тернарна система. Якщо спочатку виділялися жреці і їм підлеглі, то при нових відносинах з'явився середній стан. Життя вимагало захисту отриманих багатств, а значить і необхідності тримати спеціально людей, які б ці багатства уміли захистити. Поступово в колективі з'явилися воїни, які були в тісному виробничому зв'язку з правлячою верхівкою. Історія давніх цивілізацій свідчить, що в давньохеттському колективі були жреці, воїни і землероби, в Древній Індії - жреці-брахмани, воїни-кшатрії і землероби, виділяються також ремісники. В Авестії розрізнялися жреці, воїни, землероби та скотарі, ремісники, у іранців – жреці, воїни та землероби, в давньому грецькому суспільстві – жреці, воїни, землероби і ремісники [35, с. 787-788]. Цікаво підкреслити, що існуючі соціальні групи мали відповідну символіку кольорів – жреці асоціювалися з білим кольором, воїни – з червоним і землероби, ремісники – з жовтим чи синім [35, с. 787-788]. Автори зазначеної праці вважають, що в дуальному колективі первісно

протиставлялися жреці і воїни як білий і червоний кольори, як генетично первісні кольоропозначення, а пізніше з'явилося ніби-то протиставлення інших кольорів, що представляло землеробів та ремісників. Відносно останнього у нас інша точка зору: первісно людьми розрізнялися світлий і темний кольори, що знайшло відображення в символіці, яка позначала жреців та землеробів, а пізніше їм став протиставлятися червоний колір [91], який уособлював воїнів. “Червона китайка” ритуально використовувалася на козацьких похоронах [43]. Очевидно, що воїни як окрема соціальна спільнота людей появляється пізніше перших двох. Це є і цілком логічно – наявність влади і відповідно цінностей потребує їх захисту, що і привело з часом до появи групи людей, які займалися тільки захистом багатства і відповідно своєї землі та людей, що проживали на цій території.

Окрім розглянутого вище кореня, в індоєвропейській прамові виділяється ще одна основа, з якої розвинулося з часом наймення зі значеннями ‘владар, володар’, ‘цар’. Це – іє. **k'en-*, що дало в окремих мовах рефлекси: хет. *ḫaššu-* ‘цар’, ієрогл. лув. *hasusara* ‘цариця’, ав. *ahū* ‘пан’, дісл. *áss* ‘бог’, дангл. *ós* ‘бог’ [35, с. 750].

Вищенаведені форми в індоєвропейських мовах зводяться до кореня іє. **g^wenâ* зі значенням ‘жінка’. Спорідненими за формами В.В.Левицький вважає іє. **ĝen(ə)-* ‘родити’ та іє. **ĝent-/gnt* ‘член роду’ [102, с. 16]. Наявність у германських мовах утворень, похідних від герм. **kun-ing(-ung)-az* (англ. *king* ‘король’, днн. *kuning*, дісл. *konungr*), в яких наявний патронімічний суфікс *-ing(-ung)*, свідчить, що вихідна коренева форма **kunja* ‘рід, плем’я’ була тісно пов’язана з поняттями часу матріархату ‘жінка, родити’, з яких пізніше розвинулися ‘рід; дитина; королева’. Таким чином, вважаємо, що в основі розглядуваного семантичного гнізда знаходиться форма іє. **g^wenâ* ‘жінка’. Похідним від нього є старе германське слово **kuninga-*, яке, як зазначають автори словника Дуден, позначало власне “чоловіка, що вийшов із благородного роду”, таким був, наприклад, *König* ‘король’, який

відзначався своїм походженням [258, с. 354]. Реконструйованому кореневі іє. **g^wenâ* передувала форма іє. **k^wen-*, що вийшла із ріє. **k^wana*. Це був час, коли рідня ґрунтувалася на гіноцентричному принципі і визначалася матріархальною лінією. Сім'я носила вигляд екзогамії, коли чоловік переходив у клан жінки [207, с. 88]. Це тип родичів-свояків, які протиставляються кровним родичам. Вчені, реконструюючи іє. **g^wenâ* ‘жінка’, вважають за первісну мотивацію цього слова значення ‘родити’. На нашу думку, тут мають місце більш складні відносини реконструйованих форми і змісту. Відповідь на поставлене питання дає нам прадавня реконструкція у вигляді ріє. **k^wana*.

Індоевропейська протоформа **k^wana* виявляється досить багатозначно в окремих мовах, проте одним із давніх необхідно вважати смисл ‘рука’, ‘частина’; ‘один’ [190]. Таке розуміння припадає на той час, коли вихідне загальне поняття ‘цілого’ у мисленні давньої людини розщепилося і виникло протиставлення ‘ціле/частина’. До цього моменту свідомістю людини не розрізнялися суб’єкт і об’єкт. Як свідчать дослідження, в первісний час для людини характерним було інкорпороване мислення, згідно з яким суть прямо ототожнювалась з явищем, ідея з матерією, поняття з річчю, предмет з його ознакою і т. ін., тобто людина сприймала світ за принципом “все в усьому” [див.: 85; 109, с. 256; 30, с. 115]. З цього кореня, як було показано вище, розвинулося поняття ‘жінка, родити’.

Хронологічно пізніше з’являється ріє. **k^wara*, що є результатом подальшого розвитку суспільного та господарського життя індоевропейців. Перехід до переважаючого скотарсько-землеробського заняття потребував більшої участі в роботі чоловіків. В основі *k^wara* знаходиться смисл ‘скотар-землероб’, ‘чоловік’, що вело до розвитку семантичного гнізда типу ‘худоба’, ‘земля’, ‘орати’, ‘плуг’, ‘цар’ і т.п. Очевидним є два напрямки родослівних: по жіночій лінії і по чоловічій. Останній відноситься до періоду патріархату. Особливістю цих напрямків є те, що в час матріархату старшинство чи володіння в колективі визначалося приналежністю до відповідного роду,

тобто чисто генетичними причинами і не залежало від матеріальних благ. Взагалі-то привласнювальний тип ведення господарства та його суспільний характер і рівномірний розподіл продуктів харчування та інших засобів існування і не могли створити багатства окремим людям чи їх групам. На цей час припадає колективне вирішення громадських питань та вибіркового принцип призначення вождів того чи іншого колективу. І лише перехід до відтворювального типу ведення господарства, перш за все до землеробства в широкому значенні цього слова, став причиною створення надлишку у виробництві та накопичення багатства окремими людьми. Влада почала успадковуватись. Виборча процедура вождя поступово змінюється на силовий характер отримання управлінських функцій. І хоча належність до того чи іншого роду залишалася також суттєвим для володарів та князів, але отримання такої зверхності і в цілому - влади визначалися матеріальними благами, якими володів претендент на керівну посаду. “На початкових етапах соціального розвитку суспільства окремі соціальні групи визначалися не своєю господарською діяльністю, а приналежністю до певної дуальної половини, роду або сім’ї, пізніше суспільне положення визначається їх соціальною функцією” [35, с. 787].

Таким чином, корені **k^wana* і **k^wara* та їх рефлексі в індоєвропейських мовах відображають родослівну лінію відповідно материнську та батьківську. Вони мають спільний елемент **k^wa-*, який містить у собі сему ‘людина’. Цікаво зазначити, що корінь **k^wa-* мав також самостійний розвиток і у випадку делексикалізації перетворювався в граматичний формант. У мовах зустрічаються словоформи з суфіксом **-k^wa* у вигляді різних його фонетичних варіантів, які в одних випадках позначають наймення жіночого роду, в інших – чоловічого (дінд. *dâra-ka* ‘хлопець, син’, *dara-ki* ‘дівчина, дочка’). Аналогічно і форманти **-na* і **-ra* можуть виступати у мовах у вигляді морфем. Оскільки корінь **k^wana* зустрічається у лексемах періоду матриархату, то можна зробити висновок, що суфікс **-na* має місце перш за все в іменах жіночого роду. Аналогічно більш пізні лексеми з суфіксом **-ra*

відображають час патріархату і позначають імена чоловічого роду. Звичайно, був час, коли не було чіткого розрізнення між обома формантами, в таку пору вони виступали граматичними синонімами і могли заміняти одна одну в словоформах. Саме на цей час припадає, на нашу думку, зародження давньої парадигми імені на *-n/-r*. Ця особливість чітко представлена в індоєвропейських мовах.

Таким чином, існування семантично споріднених ранньоіндоєвропейських коренів **k^wana* і **k^wara* становило в своїй основі протиставлення значень ‘жінка’/‘чоловік’. Спільним для обох коренів є початкове **k^wa-*, до якого синкретично сходяться обидва значення, представляючи в цілому поняття ‘людина’. У зв’язку з цим треба зазначити, що в ті давні часи поняття ‘людина’ не мало того узагальнюючого родового значення, як у сучасних мовах, а існувало в конкретних різновидах як людина-мати, людина-мисливець, людина-воїн і т. ін. Лише з часом наївне мислення давньої людини сприяло появі розрізнення предметів та явищ навколишнього світу, зародженню сучасних родових назв.

Розумове розщеплення поняття ‘людина’ передбачає зародження перш за все одного із членів бінарної опозиції. Спостереження лінгвістів показують, що в протиставленні ‘чоловік/жінка’ первинною була назва жінки як більш значущої для того часу людини в родовому колективі. В цьому зв’язку М.Д.Андреев, розглянувши прадавні корені в бореальній прамові, пише: “В той час як для “матері” і “дочки” в бореальній прамові існували самотійні кореневі назви, ні “батько”, ні “син” не мали власної прямої денотації: обидва ці означувані були номіновані значно пізніше, а саме РІС коренескладовими утвореннями” [4, с. 274]. В українських замовляннях чоловікові відводиться другорядна роль, а жінка постає могутнішою від чоловіка [139, с. 9]. Для праіндоєвропейського періоду Й.Покорний реконструює форму **g^wena* зі значенням “жінка” [288, с.473], яка у вигляді протоформи постає як **k^wana*. Саме остання збігається з ностратичним *kūni* ‘дружина, жінка’ [77, с. 178]. Словотворення **k^wa+na* має в собі первісний

смысл ‘людина’ + ‘одна із..’, у даному випадку ‘жінка’. І в цьому індоєвропейська протоформа споріднена зі структурою семіто-хамітського кореня *k(w)n/knw* ‘одна із дружин серед багатьох, жінка’ [77, с. 178]. Таке розуміння має також, наприклад, днн. *frouwen* ‘жінка’, ‘одна із двох (багатьох)’ (пор.: рос. *первая*, лат. *prima*). Згідно з законом Грімма герм. **fr-* вийшло із іє. **pr-* (< **per-* < ріє. **para*). Біблійна оповідь про зародження Єви із ребра Адама (д.євр. *Адам* ‘людина’) свідчить про те, що Єва першою отримала наймення по відношенню до чоловіка. Про це ми вже писали в іншому місці [191]. Аналогічно словоутворення **k^wara* значило ‘людина’ + ‘землероб’, тобто ‘той, що займався землеробством’, у нашому розумінні ‘чоловік’.

Розвиток рефлексів кореня **k^wara* ‘чоловік’ призвів у окремих мовах до повної редукції початкового складу і в той же час до виділення маркованого члена **-ra* як семантично протиставленого кореню **k^wana*. Раніше уже нами згадувалося, що **ra* вживалося автономно в парадигмі гнізда слів зі значеннями ‘землероб’. У індоєвропейських мовах зустрічаємо досить часто похідні слова з **-ra*, які позначають ‘володар, цар’ та інші наймення цього семантичного гнізда. Так, скр. *râjan* має смисл: 1) раджа, цар, 2) володар, пан, 3) член царської сім’ї, 4) член касты воїнів, кшатрій [96, с. 542]. У зазначеній формі виділяються дві складові *râ-jan*, остання походить із ріє. **k^wana*, тобто ‘один із...’; в цілому *râjan* значить букв. ‘один із роду (правителів)’ (в дінд. початкове *j-* походить із іє. **g^w-* < ріє. **k^w-*, напр., дінд. *jâni-* ‘жінка’ і іє. **g^wenâ* ‘жінка’) [60, с. 205-206]. До зазначеного типу необхідно віднести і слов’янське *гъина* (із **k^wara-na*) в *Ана гъина* (королева Франції Анна, дочка князя Ярослава Мудрого), пор.: *коро-ль* - *коро-ле-ва*, лат. *rêx* ‘цар’/*rêgî-na* ‘цариця’, дірл. *rí* ‘цар’, *rîgain* ‘цариця’.

Вище неодноразово відзначалась омонімічність реалізації кореневих форм ріє. **k^wara* та ріє. **k^wala*. Обидві форми були вихідними при утворенні в індоєвропейських мовах семантичного гнізда зі значеннями ‘володар, цар;

володіти'. Проте з часом, коли фонема ріє. **r* розщепилася на самостійні дві фонематичні одиниці іє. **r* та іє. **l*, за кожною із них закріпилися ті чи інші смислові значення. Розрізнення фонем і ґрунтується саме на їх різній ролі, яку вони виконують в процесі функціонування лексичних і граматичних одиниць в мові, починаючи від їх зародження. Щодо слов'янського матеріалу можна відмітити дві тенденції в розвитку іє. **k^wer-* та іє. **k^wel-*. Перша із них свідчить про закріплення за лексемами, що позначають індоєвропейський родовід, і звідси відмічається зв'язок з поняттями 'цар, володар; воїн', а інша - за родослівною інших прошарків населення, зокрема землеробів-працівників. З розвитком суспільства протиставлення цих двох категорій збільшувалося і призвело до появи нових слів і форм. Пор., наприклад, піє. **k^wer-*: *арій, цар, король, керувати, кермо, карати, рать, кріпкий* та піє. **k^wel-*: *люди, поле, селянин, славний, слава* і т.п. Оскільки **k^wel-* позначало землеробів як основну масу всієї слов'янської спільноти, то цей корінь послуговував і зародженню наймення зазначеного етносу, про що буде йти мова нижче.

3.2. Помешкання праслов'ян та інших індоєвропейських племен

Розглянутий нами матеріал свідчить, що поселення були тісно пов'язані з основним заняттям індоєвропейців і виникали спочатку в гірській місцевості, потім на розчищених ділянках від лісу і нарешті, - на обширних просторах – ланах і полях.

У житті праслов'ян особливе місце займають помешкання, назви яких пов'язані генетично з давніми поняттями. Серед них необхідно виділити псл. **vъsъ* зі значенням 'село'. В окремих слов'янських мовах представлені такі його варіанти: укр., рос. *весь*, бр. *вёска*, др. *вьсь*, п. *wieś*, ч., слц. *ves*, вл. *wjes*, нл. *wjas*, полаб. *vās*, болг. *вес*, слн. *vàs*, стел. *вьсь*; спорідненими до слов'янських виступають словоформи: лит. *viẽšpats* 'володар, пан', лтс. *viësis* 'захожий, чужинець', прус. *waispattin* (зн.в.) 'жінка, господарка', лат. *vīcus*

‘селище’, гот. *weihs* ‘село’, днн. *wich* ‘місце проживання’, алб. *vis* ‘місце, місцевість’, дінд. *veša*, *vís-* ‘будинок, житло’, *višpáti* ‘домовладика, старшина’, *viç* ‘селище’, ав. *vís-* ‘будинок’, д.перс. *viv* ‘тс.’, з яких реконструюється іє. **uik-*, **uoiko-* [60, с. 365; 221, с. 305]. Факти свідчать, що зазначений корінь досить поширений у різних мовах і відноситься до дуже давнього часу існування індоєвропейської прамови. Структурно реконструйована праформа складається із двох частин: кінцеве **-ko-* свідчить про більш давній лабіовелярний приголосний, який в цілому можна представити у вигляді **-k^wa*, а початковим є білабіальний [w], засвідчений фактично у всіх мовах. У споріднених лексемах у давньогрецькій мові гр. *oĩkaðe* (старий зн. в. одн.) ‘селище’, *oĩkia* ‘будинок’, ‘помістя’, ‘Батьківщина’ має місце придиховий приголосний [221, с. 305; 251, с. 549]. Це дозволяє реконструювати **h^w-*. До зазначених споріднених слів необхідно віднести також лексеми: лтс. *ciems* ‘село’, лит. *káimas* ‘село’ [154, с. 289; 105, с. 449]. Наявність зімкненого в литовській мові на початку слова, а також w- у інших мовах дозволяє прийняти більш давню форму іє. **k^w-*. У цілому можна реконструювати ранньоіндоєвропейський корінь у вигляді ріє. **k^wa*, який в редуплікації представляє собою слово зі значенням (стар.) ‘весь’.

Велика поширеність зазначеного кореня в індоєвропейських мовах свідчить про його існування в прадавні часи життя індоєвропейців. Раніше було показано, що корінь ріє. **k^wa* має також значення ‘висота, полювання, соха’. З цього можна зробити висновок, що поселення типу **k^wa+k^wa* відносяться до часу, коли індоєвропейці проживали високо в горах і займалися збиранням та полюванням.

Поряд із псл. **vьsь* у слов’янській прамові існувало з тим же значенням **selo* ‘село’. Існування цих слів у праслов’янський період свідчить, як відмічає В.В.Мартинів, про їх “принципову семантичну відмінність” [115, с.55]. Враховуючи етимологічний аналіз зазначених словоформ, вчений визначає їх різне семантичне наповнення: псл. **vьsь* мало первинне значення

‘родового поселення’, а псл. **selo* являло собою ‘огорожений дім, захисток’ [115, с. 55]. Проведений нами аналіз дозволяє прийняти, що хронологічно обидві лексеми з’явилися в різний час. Псл. **vьsь* і його індоєвропейський архетип існували на зорі фіксації нами їх мовної сукупності, а псл. **selo* - в часи формування й існування слов’янського етносу. Орієнтуючись на слов’янські форми останнього, В.В.Мартінов вважає можливою реконструкцію іє. **k’el-*, яка має “формальні та семантичні відповідники майже у всіх індоєвропейських мовах” [115, с. 55]. Наприклад: д.інд. *śāl* ‘дім, двір, приміщення’, лат. *cēlo* ‘ховати, даю захисток’, дангл. *helan* ‘ховати’, а також словоформи сх.-лит. *salà* ‘село’, сх.-лтс. *sala* ‘село’. Зупинімся на аналізі форми псл. **selo* більш детально.

У слов’янських мовах зустрічаються такі словоформи: укр., рос., бр. *село*, др. *село* ‘житло; селище; поле’, стсл. *село* ‘заселене місце, двори, житлові та госп. будівлі; поле, земля’, болг. *сѣло* ‘село’, схв. *сѣло*, слн. *sélo* ‘грунт, житло, містечко, село’, ч. *selo* ‘село, рілля’, п. *síoto* ‘село’, які зводяться до псл. **selo* ‘рілля’ [223, с. 596]. М. Фасмер відмічає фонетичну спільність у сх.-сл. та півд.-сл. мовах зі словом **sedlo* ‘поселення’. Окрім цього, він зазначає спорідненість з лексемами: лит. *salà* ‘острів’, лат. *solum* ‘грунт’, двн. *sal* ‘дім, житло’, гот. *salipwōs* мн. ‘притулок, житло’ [223, с. 596].

Реконструкція псл. **selo* зі значенням ‘рілля’ дозволяє прийняти, що давні поселення слов’ян були пов’язані з переміщенням їх на обширні території, які використовувалися для землеробства. Реконструкція **selo* у вигляді іє. **k’el-* нагадує індоєвропейський корінь **k^wel-* зі значенням ‘поле’ в слов’янських мовах. Подібний семантичний зв’язок наявний в лексемах старослов’янської мови, зокрема стсл. *село* має також значення ‘рілля, поле’, ‘пасовисько’, а стсл. *сѣльнъ* – ‘польовий, луговий’ [179, с. 601]. У російській мові зустрічається словоформа рос. *селище*, в якій, як застаріле, представлене значення ‘жила земля, поле, рілля; місце поселення з землею’, а також рос. *сельный* ‘польовий або дикоростучий’ [51, с. 172]. Аналіз показав, що псл.

**selo* мало семантичний розвиток у вигляді: ‘поле, пасовисько’ → ‘місце проживання, село’. Спираючись на вищезазначене, допускаємо, що реконструйоване **k’el-* вийшло із більш давнього іє. **k^wel-* ‘поле’, в якому наголос припадав на початковий склад і яке дало псл. **pole* ‘поле’ (в анлауті слів мала місце субституція приголосних). Переміщення наголосу на кінець словоформи привело до зародження нової лексики, яка прийняла у слов’янських мовах вигляд псл. **selo* зі значенням ‘село’. Обидві лексики псл. **pole* ‘поле’ і псл. **selo* ‘село’ представляли в праслов’янській мові різні акцентні парадигми *b* і *c*, спільною для яких була акцентна структура множинних форм [68, с.135, 138]. У множині словесний наголос припадав на закінчення. Оскільки ця форма була прообразом минулої двоїни, на цей час приходиться й існування єдиного архетипу, в якому генетично сходилися поняття ‘поле’ і ‘село’. Із історії розвитку давніх людських спільнот відомо, що вони в залежності від пори року мігрували. Зимою люди знаходилися в гористій місцевості, де були їх постійні житла і займалися там полюванням на лісових звірів, а весною з приходом тепла переходили на тимчасове поселення в долини річок і водойм, де могли займатися землеробством та скотарством. З часом, коли люди стали будувати хижі, виникали поселення в долинах та на полях, і з цього часу поля стають одночасно і місцем поселення людей, де й виникають села. Таким чином, розвиток кореневих форм представляється нами у вигляді: ріє. **k^wa-ra/-la* → піє. **k^wele* → псл. **póle*, **seló*. Остання вийшла, як уже вище відмічалось, із піє. **k^wele*, в якому наголос змістився на кінець, а початкове **k^w-* змінилося в **k^j-* (звуки *w* і *j* були напівголосними і за своїм способом творення спорідненими), що й привело до утворення палаталізованого приголосного і до зміни його в щілинний передньоязиковий **s-*. Наявність подібного свистячого в інших мовах групи сатем (наприклад, др.інд. *śálā*) свідчить про досить давній період мовного явища, яке спостерігається, тобто тут має місце сатемна палаталізація. Більше того, цей же корінь засвідчений в деяких мовах *kentum*. Так, в латинській має місце лексема *solum*, в якій основним значенням є

‘земля, ґрунт’, ‘рівне місце, основа’ [52, с. 717]. Очевидно, що латинська словоформа, як і псл. **selo* ‘рілля’, має в собі архаїчну семантику. Про глибоку давнину розглянутого кореня свідчить також те, що він реалізується у всіх германських мовах і виступає досить активно в словотвірній функції цих мов. Для прикладу можна навести форми давньоверхньонімецької мови, в текстах якої засвідчені такі словоутворення: *sal* ‘зал, будинок, прихожа’, *salaha* ‘ракіта, верба’, *salahîn* ‘вербний’. У похідних та складних словах, в яких у корені *sala-* кінцевий голосний артикуляторно ослаб і змінився на [i], кореневий звук змінився і прийняв вигляд *sel-*. Наприклад: *seliland*, *selihûs*, *selihof*, *seliland*, *seliberg*, *selidari* [275, с. 274]. Зміна *a > e* перед [i] в наступному складі стала закономірною і носить назву “і - умлаут” (Primärumlaut). Цей фонетичний процес починався в дописемний період німецької мови і припадає на V сторіччя н.е. Як уже зазначалося, велика словотвірна активність герм. **sala*, наприклад, у давніх німецьких діалектах, свідчить про велику давнину походження цього кореня. Цей же корінь має місце і в інших германських мовах: гот. *saljan* ‘знаходити пристанище’, дісл. *salr* ‘спочивальня, дім’, дангл. *salor* ‘тс.’. Прийняття гіпотези про розвиток форми псл. **selo* із іє. **k'el-* ставить питання про причину появи початкового сибілянта **s-* в германських мовах, тобто в мовах *kentum* в цілому. Розгляньмо цю сторону питання спеціально.

У дослідженнях з компаративістики, як правило, чітко дотримуються тих фонетичних особливостей, які поділяють індоєвропейську мову-основу на дві групи – мови *kentum* і мови *satem*. Проте цей розподіл, як свідчать мовні факти, не виглядає таким категоричним. О.С.Широков передбачає позиційні обмеження в діалектах сатем, які суперечать вияву палаталізації індоєвропейських превелярних приголосних (пор. лит. *акмиõ* ‘камінь’ і скр. *аçтâ(n)*). У цьому випадку можна говорити про приклади “непослідовної сатемності”, так само як в інших мовах є випадки “непослідовної кентумності” [239, с.92]. Є змішані випадки, коли гутуральний приголосний представлений в одній і другій групі мов (пор.: с.ірл. *crú* ‘кров’ і скр. *kravís*

‘сире м’ясо’; лат. *lūcus* ‘ліс’ і лит. *laũkas* [161, с. 72]. Проте автори не говорять про мовні факти “порушення” іншого порядку, коли в мовах кентум виявлялись би сліди палаталізації, характерної для мов сатем. Більше того, О. Семереньї відмічає, що “гутуральному звуку західних індоєвропейських мов регулярно відповідає спірант (тип *s* або *š*) східних індоєвропейських мов” [161, с. 71]. Звідси витікає, що наявність в германських мовах рефлексів псл. **selo* з ознакою палаталізованого іє. **k’el-* дозволяє припустити запозичення цього кореня в германські мови із слов’янських. Сліди цього запозичення є і в латинській мові. Поширення зазначеного кореня в германських мовах, а також його широкий словотвірний вияв свідчать про давнину такого запозичення, яке можна віднести до часу не пізніше V сторіччя до н.е. [115, с. 53]. Це припущення підтверджується також часом запозичення в германські ще одного синонімічного вживання псл. **selitva*, на якому зупинимося окремо.

У значенні ‘село’ в слов’янських мовах засвідчені також форми: стсл. *селитва*, др. *селитва*, укр. *селитва*. В. Даль наводить такі ж форми і значення в російській мові: *селитьба* зі значенням ‘поселення, селище; вся садиба, дім і двір з усіма пристройками’, *селитва* має ті ж значення, а також ‘житло, проживання’ [51, с. 172]. Очевидно, що псл. *selitva* структурно розпадається на корінь **seli-*, який має вжиток також у значенні ‘село’, і граматичну одиницю **-tva*. Виходячи із особливостей зародження граматичної категорії числа в індоєвропейських мовах і зокрема в слов’янських та германських [192], можна передбачити в зазначеній позиції реалізацію морфеми двоїни у вигляді іє. **dwo-/duwo-* ‘два’. В середині слова псл. **selitva* відбулося артикуляційне послаблення індоєвропейського зімкненого [-d-], який перейшов у глухий [-t-]. Цьому сприяла також післякоренева ненаголошена позиція, яка приходить на *-tva*. Про фонетичне послаблення в праслов’янській мові свідчить також втрата голосного, який реалізувався між приголосними у формах псл. **dъva/*duva*. У той же час перетворення зазначеного форманта в граматичний компонент слова відбувалося

поступово в напрямку його делексикалізації, що і привело до змін у вигляді **-tva*, яке і має місце в псл. **selitva*. Морфема **-tva* в давній час існування індоєвропейської спільноти виражала ‘двоїну’, тобто множинність предметів, а також ‘цілісність’ тієї чи іншої речі [190]. Поняття цілісності було притаманне всім предметам, незалежно від їх кількісного наповнення, і зазначений формант міг позначати як один предмет, так і кілька. Таку значущість передбачаємо у формі псл. **selitva*, тобто ‘поселення (все)’. Населений пункт слов’ян, позначений словами *село*, *селітва*, представляв у розумінні давніх людей весь навколишній світ, який можна було охопити зором. Звідси походить вислів “село єсть всь мирь”, який зустрічаємо в різних пам’ятках старослов’янської [179, с. 601]. Перетворення **-tva* в графему поступово призвело псл. **selitva* до множинної форми. У сучасній топоніміці досить часто назви населених пунктів мають форму множини, хоча позначають одиничні явища і функціонують як збірні іменники. Наприклад, село *Бáлки* (Дніпропетр. обл.) “лежить у глибокому яру”, і “множина вказує не на кількість балок, а на те, що йдеться саме про назву села”, як і в назвах поселень: *Млини*, *Мости* [89, с. 56]. До таких слів необхідно віднести також назви типу укр. *Гриньки* (від імені *Гринько*), *Горби*, *Сидори* (від *Сидір*) (Полт. обл.), *Ровеньки* (Луганськ. обл.) (від *рівнина*), *Терни* (Сумська обл.) і т. д. Суфікс *-tva* зустрічаємо в іменах поселень: *Говтва* (Полт. обл.), *Лтава* (ймовірно, це *Полтава*), *Литва*, *Мордва* (Кіровоградщина). Суфікс *-tva* (*-tvo*) має місце і в інших словах як стсл. *молитва*, *клатва*, *ръватва* ‘розірване місце’, а також *богатыство*, *отьчьство*, хоча він уже не є продуктивним у слов’янських мовах, але залишається типологічною рисою для цих мов [116, с. 296]. Зазначений суфікс етимологічно вийшов із іє. **tawa* < ріє. **tak^wa*, що мав значення ‘два-*k^wa*’, де *-k^wa* – одиниця лічби [190]. Як уже зазначалося, цей словотвірний суфікс характеризує балтійські мови, що в цілому дозволяє припустити появу розглянутого явища в період існування єдиної давньоєвропейської мовної спільноти.

У германських мовах з подібною функцією виступають рефлексі синонімічної форми у вигляді **-tara* ('два-*ra*', 'два'). Вона представлена у давніх іменах з основою на *-r-* (*-ter-/tr-*), характерною для термінів родинності всіх індоєвропейських мов, включаючи і слов'янські, про що вже говорилося вище. Проте у слов'янських ця морфологізована лексема не знайшла свого подальшого розвитку, у германських же вона реалізується у різних фонетичних варіантах і є активною морфемою в сучасних мовах. У давніх германських суфіксах не зустрічаються сліди іє.**-tva*, як це має місце у слов'янських мовах [46; 167]. Все вищезазначене свідчить про спорідненість за формою і змістом у германських мовах слів типу гот. *salīþwos*, днн. *selida*, д.сакс. *seliða* з псл. **selitva* і вказує на запозичення із останньої [113, с. 229]. Граматичний формант гот. *-þwos* являє закономірний перехід, згідно з законом Грімма, із **-tva*. Очевидно, що запозичення відбулося в германські мови до часу кінця дії відміченого закону, тобто не пізніше V ст. до н.е. Зазначений матеріал також підтверджує, що цей фонетико-семантичний процес мав місце в час існування єдиної слов'янської спільноти. І на цей період у розвитку слов'янських мов припадає зародження палаталізованих приголосних, що привело до зміни їх в передньоязикові свистячі.

Одним із давніх синонімів зі значенням місця проживання в германських мовах виступають слова: днн. *bû*, *pû* 'місце проживання; майдан', *bûr* 'будинок', днн. *bûrg*, свн. *burc* 'фортеця, замок, місто', англ. *borough* 'місто', гот. *baúrgs* 'місто (відкрита або укріплена місцевість)', дісл. *borg* 'терраса, огорожа, замок, місто', дфриз. *bur(i)ch*, які зводяться до герм. **burgs*, що походить із **bergan* 'захищатися' [261, с. 85-86; 295, с. 68]. Автори словника Duden вважають семантичний зв'язок розглянутої лексики через ступінь аблауту зі словом нім. *Berg* 'гора', що позначало колись 'укріплена вершина'. Подібні укріплення споруджувалися римлянами на межі з германцями і засвідчені в назвах міст *Regensburg*, *Saalburg*, *Augsburg* [258, с. 90]. У давніх німецьких текстах зустрічається велика кількість

похідних та складних слів з коренем *burg*, як, наприклад: *burgâri*, *burggrâfo*, *burghalto*, *burgila*, *burgisk*, *burgliut*, *burglôs*, *burgmûra*, *burgreht* [275, с. 46]. Зазначений словотвірний ряд нагадує подібні утворення з коренем *seli-*, про які йшла мова вище. Порівняння цих двох рядів слів свідчить про їх семантичне протиставлення, яке виражалося у вигляді ‘міський-сільський’. З часом значення відповідних лексем змінилося: *burg-* звузило своє поняття до розуміння ‘фортеця’, а *seli-* фактично вийшло із ужитку (в сучасній мові представлено, наприклад, у вигляді нім. *Saal*). Переміщення в формальних одиницях реалізації не змінило наявного протиставлення, яке стало виражатися іншими спорідненими синонімічними лексемами: нім. *Stadt* ‘місто’ (із двн. *stat* ‘місце’) і нім. *Dorf* ‘село’. Очевидно, запозичене із слов’янських *seli-* не знайшло свого розвитку в німецькій і також в інших германських мовах.

До досить поширеного синоніма в германських мовах зі значенням ‘поселення’ відноситься корінь герм. **þaurp-*. В окремих із цих мов мають місце словоформи: двн., свн. *dorf*, нім. *Dorf*, англ. *thorp*, ісл. *þorp*, які позначають ‘селянське поселення’, часто також ‘усадьба’, гол. *thorp*, шв. *torp* ‘невелика ферма’ [258, с. 115; 102, с. 223]. Етимологія зазначеного кореня вважається непевною. У готській мові засвідчена форма *þaurp* зі значенням ‘поле, рілля’, етимологію якої С. Файст вважає непереконливою [261, с. 492-493]. Згідно Р. Мерінгер значення нім. *Dorf* ‘село’ є секундарним і передбачає як первісне ‘розчищене під ріллю місце в лісі’ [284, с. 215-218]. Про давнину існування цього кореня свідчить досить розвинена його словотвірна функція. Так, наприклад, у давньонімецькій мові мають місце такі похідні та складні слова: *dorffestî*, *dorfhemidi*, *dorfilîn*, *dorfisk*, *dorfkirihha*, *dorflîn*, *dorfman*, *dorfmenigî*, *dorfwîb* [275, с. 53]. Р. Мерінгер приймає, що нім. *Dorf* споріднене з др. *теребити*, корінь якого **terb* має такі значення: 1) ‘розчищати’, 2) ‘місце для розчищення’, 3) ‘обрубувати дерево’, ‘виготовляти балки’, 4) ‘будувати’, ‘будівля’, 5) ‘поселитися’, ‘місце проживання’ [284, с. 215-216].

Спорідненим до германських форм виступає в слов'янських мовах слово др. *теребити, тереблю* 'розчищати' [178, с. 950]. В. Даль зазначає, що рос. *теребить* на Псковщині має значення: 'дьоргати, рвати, дроти, скубити, смикати', а іменник *Тереб* означає в півн. діалектах 'розчистити від кущів, зарослів' [51, с. 400] (пор.: нім. *Dorn* 'будяк', гот. *þaúrnus*, звідки іє. **[s]ter-* 'бути жорстким' [258, с. 115]. Цей же корінь має місце в топоніміці та гідронімах, як, наприклад: *Теребовля* (Терноп. обл.), *Тереб*, *Новотереб*, *Теребин*, *Теребище*, *Теребель* (в Росії) від *тереб* 'розчищене від лісу місце' [89, с. 55], *Теребень* (назва села у Троцькому воєводстві), *Теребни* (назва річки у Молдавському князівстві) [170, с. 428]. Виходячи з семантики кореня **terb*, можна реконструювати відповідні процеси, які включають в себе: 'розчищення ділянок під землеробство від зарощів і дерев', потім 'виготовлення будівельного матеріалу і будування житла'. Такі земельні ділянки отримували окремі сім'ї, які, об'єднуючись, створювали поселення. Вищерозглянуті германські та слов'янські слова дозволяють уявити розвиток семантики у вигляді: 'розчищення ділянки під землеробство' → 'будівля' → 'кілька будівель', 'поселення' → 'село'. Сміслові наповнення свідчать про розширення понятійного змісту слова. Аналогічний розвиток поняття містить у собі псл. **selo*, про що йшла мова вище.

Спорідненими до германського кореня **þaurp* (піє. **terb-*) виступають також кімр. *tref* 'квартира', лит. *trobà* 'будиночок', лтс. *trabs* 'балки', ірл. *treabh* 'фермерське село', хет. *tarubmi*, що дало підстави реконструювати іє. **trebo* [295, с. 642; 284, с. 493]. Ускладнена структура кореня дозволяє віднести його до пізньоіндоевропейського періоду. Типовою для більш раннього часу є структура CVC, тобто зазначена праформа мала вигляд іє. **ter-*. Існування такої форми підтверджує наявність архаїчної риси в споріднених лексемах германських мов, яка проявляється у множинних формах. Так, множина нім. *Dörfer* фонетично розпадається на два склади, які представляють давні морфеми *Dör-fer*: кореневу та граматичний показник множини. Морфологічний перерозподіл у межах слова сприяв утворенню

кореня вигляду герм. **paurp-*. Таким чином, можна прийняти, що вихідною є іє. **ter-*, яка в узагальненому вигляді може бути представлена в ранньоіндоєвропейський час як **tara*.

У російській мові спорідненим до розглянутих вище є слово *деревня*, реконструкцію якого М.Фасмер подає у вигляді псл. **дървьня/*дървьна* зі значенням ‘нива, рілля’. Семантика цього слова розвивалася в напрямку ‘селянський двір або хутір з участком землі’ і далі ‘поселення’ [221, с. 501]. Спорідненими вважаються лтс. *druva* ‘нива, рілля’, лит. *dirvą* ‘тс.’, рос. *деру*. В.Даль відмічає, що рос. *деревня* має значення ‘селянське поселення, в якому немає церкви’, в окремих областях: арх., вологод. – ‘поле, полоса, земля, пустоша, рілля’ [48, с. 429]. Рос. *деревенец* має смисл в арх. ‘селянський житель’ і протиставляється мешканцям міста і села, а рос. *деревеница* має в сиб. значення ‘неуч, неввічливий, грубий, неосвічена людина’ [48, с. 430]. Форми множини рос. *деревни, деревень* дозволяють виділити дві структурні одиниці *дере-* и *-вень*, що представляють відповідно корінь і суфікс. Остання форма *-вень* фонетично нагадує *-wen* (пор., наприклад, в дзн. *frouwen*), що має значення ‘один із...’ і є рефлексом кореня іє. **k^wen-* ‘один’ [190]. Проте цей корінь поступово десемантизувався і став суфіксальною морфемою. Початкова коренева форма *дере-* дозволяє реконструювати псл. **der-*, смисл якої споріднений з рос. *дёрн; деру, драть; дерть*, що дає можливість узагальнити вихідне значення до вигляду ‘викорчовувати, дьоргати’. Очевидним є належність псл. **ter-* и псл. **der-* до одного семантичного поля зі значенням ‘розчищати від лісу місце’. Названі праформи відносяться до пізньоіндоєвропейського часу, коли в прамові вже розрізнялися дзвінки та глухі приголосні. В той же час обидві форми сходяться до єдиної протоформи вигляду ріє. **tara* ‘розчищати (ліс, кущі під землеробство)’. Можливо, що ця форма споріднена з **k^wara* ‘поле, рілля’, бо фонетично досить реальним є розвиток **k^wara* → **tara* (явище субституції), в якому остання представлена в германських мовах з губним голосним у корені і в

слов'янських з пом'якшеним приголосним. Все це свідчить про сліди лабіального призвуку в цих мовах, а значить і про первинність піє. **k^wara*.

Етимологічний аналіз слів-синонімів, що позначають поселення, показав різну їх природу і різний час зародження. В кожному випадку відмічається різна мотивація лексем, яка свідчить про час зародження і умови, в яких відповідна лексема появлялася. До найбільш давніх необхідно віднести слова з коренем піє. **k^wa*, який у вигляді редуплікації позначає 'весь, село'. Ця ж словоформа має значення, що вказують на те, що індоєвропейці в цей час проживали в гористій місцевості, займалися полюванням і в них зароджувалося землеробство (згадаймо, що цей же корінь має значення 'гора', 'гірські тварини', 'соха'). Таким чином, один і той же корінь **k^wa* має різну етимологію. Ускладнення структури слова свідчить про відносно пізній час життя індоєвропейців. Пізньоіндоєвропейський корінь **k^wele* зі значенням 'рілля', 'поле', 'село' є типовою рисою давньоєвропейської мовної спільноти. Подальший розвиток цього та інших коренів свідчить про утворення, характерні для мови того чи іншого етносу. В праслов'янській, зокрема, закріплюється фонетична субституція у вигляді піє. **k^wele* > псл. **pol-*, зароджуються палаталізовані приголосні в результаті змін типу піє. **k^wele* > **k^jel-* > псл. **k^jel-* > *čel-*, делексикалізуються граматичні форманти іє. **-k^wa*, **-na*, **-ra* і закріплюються за категорією роду. В індоєвропейському суспільстві зароджуване протиставлення управлінської еліти та підлеглої частини суспільства знайшло відображення в мові у відповідних парадигмах, в яких представлені корені **k^wana* та **k^wara*, з одного боку, та **k^wel-*, - з другого. Парадигма з коренем **k^wel-* характеризувала, перш за все, прошарок землеробський і в цілому представляла собою спільноту з переважаючим землеробським укладом. Для спільнот, які займалися в основному скотарством, типовим є функціонування словоформ з коренем **k^wara*. Із цього середовища витворився з часом третій прошарок – *воїни*, які разом з панівною верхівкою (князями, царями та їх свитою) утворювали сильний клан, що служив

ефективному управлінню, направленому на загарбання сусідніх територій, самозбагачення та пригноблення трудових мас населення. До таких висновків приводить розглянутий вище матеріал соціального життя індоєвропейців.

У подібних основних рисах виглядали соціальні відносини у германських племен в час утворення їх окремого етносу. Проте остаточний розпад індоєвропейських мовних гілок призвів до закріплення проживання германців на території Північної Європи і в той же час до переважаючого скотарсько-землеробського типу ведення господарства з поступовою перевагою скотарства. Цьому сприяли географічні та природні умови проживання. Про такий стан прадавнього життя германців свідчать археологічні знахідки, згідно з якими необхідно надати перевагу розведенню рогатої худоби разом з іншими домашніми тваринами [262, с. 70-71]. На питанні зародження окремих етносів зупинімся нижче.

3.3. Жителі рівнинних поселень слов'ян та інших споріднених племен

Основні назви поселень, які були типовими для слов'ян у давнину, логічно ставлять питання про наймення людей, що проживали в цих населених пунктах. Як уже раніше зазначалося, існували різні шляхи виникнення антропонімів та етнонімів, проте характерним для них необхідно визнати частий зв'язок з топонімами. Про це свідчать нижчеподані наймення, що мали місце в слов'янських і інших народів, починаючи з давніх часів.

Псл.**vьsь* (із ріс. **k^wa-*) зі значенням 'село' одночасно вживалося як наймення жителів села. В. Даль вказує на рос. *весь*, яке, як архаїчне, має також смисл 'селяни, селянин' [48, с. 187]. Зазначений корінь вживається в похідних і складних іменах з тим же значенням. В укр. мові діалектне *весняк* позначає 'селянин' [60, с. 365], в якому представлені два суфікси *-н-* і *-ак*. У германських мовах реалізуються двн. *wîh(t)* 'місце проживання', село' і також *wîh(t)* 'людина' [292, с. 235], зустрічається також *wîh* в значенні

‘житель поселення’ [275, с. 374]. Цей же корінь вживається в інших мовах у композитах, наприклад: лит. *viẽš-patis* ‘пан, хазяїн’, дпрус. (зн.в.) *wais-pattin* ‘домохазяйка’, лит. *valstiẽtis* ‘селянин’, дінд. *višpátih* ‘хазяїн, голова поселення, племені’, *višpátñ* ‘хазяйка, пані’ [261, с. 558; 282, с. 224-225].

Переселення племен з високогір’я і заняття землеробством на ділянках, розчищених від лісу та зарослів, засвідчено в нових назвах поселень. Очевидно, що нові місця проживання були напочатку тимчасовими і припадали на весняно-літній період року. Існують слововиди з коренем іє. **bhu-* ‘поселення’ і відповідні утворення для жителів цих поселень: у германських мовах – двн. *burgâre, burgeri* ‘житель поселення’, двн. *burgliut* ‘житель міста’, *bûring* ‘селянин’ [275, с. 46], а також двн. *bûare, pûarri* ‘жителі’, *gibûr, kepur* ‘співгромадяни, сусіди, селяни’, свн. *bûre* ‘селянин, сусід’, ‘селянка’, нім. *Bauer* ‘селянин, Bäuerin ‘селянка’ [292, с. 23; 278, с. 28-29]. Необхідно зазначити, що давній германський корінь **bur-* суттєво змінився в композитах і в окремих із них делексикалізувався та набув значення іменного суфікса нім. *-bar* (наприклад, *Nachbar* ‘сусід’). Цей же корінь **bur-* часто вживався зі значенням ‘громадянин’ у вигляді: двн. *burgâre, burgeri*, дангл. *burgware*, гот. *baúrgja*, нім. *Bürger*, де структурно виділяється друга частина *-gâre, -geri, -gware, -gja*, в дісл. *-veri* [258, с. 90; 261, с. 85-86], яка фонетично представляє собою герм. **-g^w < *-g^w* (іє. **gh^w-*). Очевидно, що в цій формі має місце більш давнє іє. **k^wer-* зі значенням ‘людина’. Така інтерпретація відповідає смислового полю названих вище слів (пор., *bur-gari*) зі значенням ‘мешканець поселення’. Цей корінь, що представ суфіксальним утворенням у вигляді **-g^wer*, є типовим для германських новоутворень. Крім нього, в засвідчених вище словах має місце з синонімічним значенням вказівка на людину в слововиди з суфіксами *-ing* (пор., *bûring* ‘селянин’), а також *-wa, -în*, що вказують на ж.р. (пор., *bûrîn, bûwa* ‘селянка’). Цей же корінь має місце в серболужицькій мові, зокрема в збірних іменах вл. *burja*, нл. *buŕa* ‘селяни’ [54, с. 50].

Відносно пізньою у племен була назва місць, пов'язаних з переведенням землеробства на рівнинні поля і розширенням скотарства. В цей час виникають поселення, що в давньоєвропейській спільноті представлені коренем піє. **k'el-*, псл. **selo*. Жителі цих поселень мають назви, наприклад: укр. *селянин, селяни*, др. *сельникъ, сельчанинъ, селанинъ, селанъка* [178, с. 329-331]. У словах представлені суфікси: *-in, -n, -ik, -ka* і т.п., що виражають у слов'янських мовах граматичне число та рід. У германських мовах із **sala* утворилися імена двн. *selida* 'дім, квартира' і двн. *selidâri* 'співмешканець'. Корінь псл. **selo* 'село' має місце в назвах його жителів у німецькій мові: двн. *sello* 'співмешканець, товариш', *selidâri* 'мешканець будинку' [275, с. 274], свн. *seldener* 'житель поселення' [278, с. 190]. Тут проявляються старі германські суфікси *-dâri, -ner*. Очевидно, що морфемні засоби словоутворень, що є у назвах жителів поселень, різні в германських та слов'янських мовах.

У сучасних германських мовах відсутні слова з коренем псл. **selo*, на його місце прийшов давній синонім типу нім. *Dorf* 'село'. Це ще одне непряме свідчення того, що зазначений корінь **selo* був запозичений германцями у слов'ян і саме в той час, коли це слово позначало 'будівлю, двір, садибу', тобто коли первісне поняття 'земля під оранку' звузилося і стало позначати лише селянський двір чи будівлю.

Збір врожаю і настання похолодання примушували общини повертатися до зимових місць поселень. Зародження нового поняття зі значенням 'поселення' відображено в піє. **ter-, *der-*. У сучасній німецькій мові поряд з *Dorf* 'село', спорідненим з відміченим вище коренем, існують похідні імена зі значенням 'житель села': *Dörfer, Dörfler, Dörfner, Tölpel* [287, с. 129]. У словах синонімічно вживаються суфікси: *-er, -ler, -ner, -el*. Цей же індоєвропейський корінь **der-* представлений в рос. *деревня* і в словоутвореннях зі значенням 'мешканець села': *деревеник, деревеница, деревеньщина*, (застар.) *деревенец* [48, с. 430]. У наведених російських словах мають місце синонімічні суфікси *-ик, -ица, -ина, -ец*, що можуть бути

співвіднесені з іє. **-ka*, *-*-na* зі значенням ‘один (одні) із..’. Ці і вищезазначені приклади свідчать, що у словотворі мов функціонують різні морфемні складові імен, які позначають жителів поселень. У германських мовах до них відносяться рефлекси індоєвропейських суфіксів **-ter*, **-der*, у слов’янських – численні рефлекси суфіксів іє. **-ka*, *-*-na*.

Як уже зазначалося, коренева форма ріє. **k^wara/*k^wala* відноситься до періоду зародження землеробства. Рефлекс останнього варіанту у вигляді ріє. **k^wel-* мав значення ‘розчищати землю від лісу під землеробство’, ‘поле’ і потім призвів до наймення ‘поселення, село’. Аналогічно розвивалася синонімічна форма ріє. **k^wara > *tara*, яка розщепилася згодом на ріє. **ter-* і **der-* з первинним значенням ‘розчищати’ і пізніше ‘поле, рілля; село’. Наявність фонетичних рефлексів у вигляді псл. **pole*, **selo*, герм. **feld*, **sala*, дпрус. *palwe*, лтс. *lauks*, лит. *laũkas* зі значенням ‘поле’, а також реалізація їх у значенні наймень помешкання та його жителів свідчить про час зародження окремих етносів і їх мов і відповідно – про розпад давньоєвропейської мовної єдності.

3.4. Розширення орної землі. Поява залізного плуга

У сучасних слов’янських мовах досить поширеним і, можна думати, давнім є багатозначне слово *поле*. Воно має такі реалізації в окремих мовах: укр., рос., др. *поле*, стсл. *полѣ*, слн. *poljê*, ч., слц., п. *pole*, вл. *polo*, нл. *pólo*, полаб. *pŭlŭ* [223, с.307-308]. Смысл цього слова пов’язується зі значеннями др. *поль* ‘відкритий, вільний, порожнистий’ і вважається спорідненим лат. *palam* ‘відкрито, явно’, шв. *fala* ‘рівнина, пустище’. М.Фасмер допускає спорідненість слова *поле* з двн. *feld* ‘поле’ [223, с.308]. Відносно більш давньої етимології зазначеного кореня, то її виводять із іє. **pel[ə]-* ‘плоский, рівний, широкий; розстилати’ [258, с.162]. Розгляньмо детальніше рефлекси іє. **pel-* в окремих індоєвропейських мовах.

Слов’янський матеріал свідчить, що слово *поле* досить багатозначне, але більш давнім, варто визнати, є значення ‘земля’. Новоутворення укр.

поляна, р.-цсл. *polĭana*, схв. *польана* ‘рівнина’, слн. *poljana* ‘рівнина, низина’, слц. *polana*, п. *polana* [223, с. 322] мають у собі давній суфікс **-na*, що значить ‘одна із...’. Тобто, *поляна* є одна із складових поняття ‘поле’, його частина чи різновид, і значить, - слово *поле* охоплює і містить у собі розуміння ‘поляна, рівнина’. З другого боку, споріднене словоутворення укр. *полонина* в значенні ‘плато, пасовище в горах’, а також болг. *планина* ‘гора’, схв., слн. *planina* ‘гора’, ч., слц. *planina* ‘рівнина’, п., вл. *plonina* ‘суха, безплідна земля’ [223, с. 308] свідчать, головним чином, про гористу місцевість в протилежність рівнині. В слові *полонина* виділяється складний суфікс **-nina*, що мав у давнину значення двоїстості і цілісності. Таким чином, розглянуті слова типу укр. *поляна* і *полонина* мають в собі морфеми “корінь+суфікс”, де представлена та сама смислова одиниця. Звідси витікає, що давнє значення пс. **pol-* включає в себе семи ‘рівнина’ і ‘гориста місцевість’, або в узагальненому вигляді – ‘необроблена земля’. У сучасних слов’янських мовах за цим коренем закріпилося одне із давніх значень ‘рівнина’, в той же час у сучасній російській мові основним значенням лексеми *поле* є ‘безлісна рівнина’ [166, с. 256], де чітко виступає протиставлення лісовому масиву.

Корінь пс. **pol-* має місце в інших словоутвореннях як п. *polanie*, *polak*, *polacy* (мн.), *Polska* ‘Польща’, які, вважається, беруть свій початок від назви слов’янського племені др. *поляне* (мн.), *полянинъ* [223, с. 322]. Як покаже подальший аналіз, назва *поляни* сягає того часу існування праслов’ян, коли навкруги була ще необроблена земля і землеробство було вирубним. З того часу, на нашу думку, бере свій початок зародження слова укр. *полювати*, коли на звіра ходили як у ліс, так і в поле. До цього ж семантичного гнізда необхідно віднести і назву річки *Полота*, правої притоки Західної Двіни [223, с.316], і місто на ній *Полоцк*. Географія кореня **pol-* ширша, ніж це на сьогодні відомо з досліджень. До цього кореня, мабуть, зводиться назва міста в Україні *Полтава*, яка фонетично розпадається на дві частини *Пол-* і *-тава*. Початок слова представлений коренем і відноситься до пс.**pol-*, друга

частина походить від **-tawa*, варіанта **twa* ‘два’, і мала граматичне значення цілісності. Очевидно, що в цій місцевості також проживали поляни.

Слов’янський матеріал свідчить про давнє протиставлення понять ‘поле’ і ‘ліс’, що дозволяє допустити антонімію їх коренів [237, с. 14]. Остання полягає в тому, що слова, протилежні за значеннями, в давнину могли реалізуватися в одному й тому ж корені, і лише з часом смислової диференціації закріплювалася за тим чи іншим формальним показником. Виходячи з цього, можна передбачити синкретизм семантичного протиставлення ‘поле’/‘ліс’, яке сходилося в прадавню епоху в спільному корені. Ця гіпотеза потребує розгляду етимології слова *ліс* і порівняння його формального вираження з праформою слова *поле*, розглянутою вище.

Розгляду етимології слов’янського слова *ліс* присвячено багато праць і запропоновано багато тлумачень його походження. Серед них найбільш вірогідною вважаємо гіпотезу, представлену авторами етимологічного словника слов’янських мов [249, с. 249-252]. Псл. **lěsь* було “терміном вирубного землеробства”, потім стало позначати листяний ліс, кущі, гілки і т. ін. [249, с. 252]. Взагалі-то, як зазначають дослідники, **lěsь* є результатом “тривалої еволюції, і це затруднює його етимологізацію” (там само, с.251-252). “Єдиної думки про первісне значення слова і подальші його зв’язки немає” [62, с.266]. Етимологи сходяться на тому, що праслов’янські форми, що позначають ‘ліс’, вийшли із іє. **uloi-kos*, де коренева морфема **vel-* має значення ‘рвати’. Таким чином, індоєвропейські корені **pol-/vel-* мають значення ‘поле’/‘рвати’, або в загальному вигляді ‘необроблене (заросле лісом) поле’. У зазначених варіантах кореня на початку реалізуються різні приголосні: зімкнений губний [p-] і губно-губний [w-], що етимологічно вийшли із одного звука. Очевидно, що їх празвук повинен був мати в собі ці обидві фонематичні ознаки: ‘зімкненість’ та ‘лабіальність’. Таким приголосним може бути зімкнений лабіовелярний **k^w-*, що дозволяє в цілому реконструювати вихідний пракорінь **k^wel-* зі значенням ‘необроблене поле’.

Реконструйована форма дозволяє також прийняти положення про перехід іє. $*k^w-$ > $*p-$ (явище субституції) і реалізацію його у вигляді розглянутого вище кореня $*pol-$. Подібна зміна лабіовелярного, як уже вище зазначалося, має досить часту реалізацію, але в даному випадку географія подібного консонантного перетворення значно розширюється. Це видно на прикладі рефлексів кореня іє. $*pol-$ у слов'янських, германських та інших мовах. Спорідненими в словниках називаються словоформи: лат. *palam* 'відкрито, явно', шв. *fala* 'рівнина, пустище', скр. *Pr̥thivī* зі значенням 'земля' [223, с. 307-308; 295, с.213], що свідчить про досить давню природу розглянутого кореня, яка, очевидно, сягає праіндоєвропейської епохи.

У балтійських мовах представлено розвиток іє. $*k^wel-$ у вигляді лтс. *lauks*, лит. *laũkas* зі значенням 'поле', в яких, як вважаємо, початковий склад редукувався і зник. Наявність в індоєвропейській мові-основі рухомого наголосу досить часто спричиняла редукцію в ненаголошених складах, включаючи зникнення окремих звуків та складів. Такий варіант розвитку прогнозується для зазначених форм у двох балтійських мовах зі значенням 'поле', в яких початковий склад був ненаголошеним. Подібний розвиток мають також розглянуті раніше назви лит. *Lietuvà* 'Литва' та лтс. 'Латвія' *Lātvija*, які походять із кореня іє. $*gher-/ *ghel-$. В той же час наявність початкового приголосного в назві 'Прусія', напр., др. *prusy* 'п. *Prusy* 'тс.' за аналогією має місце і в словоформі дпрус. *palwe* зі значенням 'невиораного пустоща, безлісої, пустинної рівнини' [223, с. 307]. Очевидно, що дпрус. *palwe* походить від іє. $*pol-$ ($< *k^wel-$). Відмінним від розглянутих прикладів є вірм. *hol* 'земля, прах, ґрунт', в якому із $*k^w-$ розвинувся початковий приголосний [h-]. Підтвердження нашої гіпотези про розвиток іє. $*k^wel-$ у напрямку $*pol-$ знаходимо також у матеріалі германських мов, аналіз якого показаний нижче.

Спорідненими до пс. $*pol-$ у германських мовах виступають такі словоформи: двн. *feld* 'поле', свн. *veld*, гол. *veld*, англ. *field*, дісл. *fold* 'земля,

вигін', дсканд. *vøllr* 'поле', дсакс. *folda* 'земля, ґрунт', дат. *felt*, шв. *felt*, які зводяться до герм. **felþuz* [258, с.162; 295, с.213; 150, с. 189], або герм. **felþa- / *fuldō* 'поле, вигін, земля' [101, с. 158]. У реконструйованій германській формі структурно виділяються дві частини **fel-þuz*, що представляють собою корінь та суфікс множинності. Коренева частина **fel-* вийшла згідно з законом Грімма із іє. **pel-* і прямо співвідноситься із розглянутими вище слов'янськими словоформами зі значенням 'поле', а суфікс *-þuz* є рефлексом іє. **-tur*, що має граматичне значення цілісності та двоїстості. Розвиток **felþuz* у германських мовах спричинив перерозподіл між зазначеними морфемами, в результаті чого коренева частина набула вигляду: англ. *field*, нім. *Feld*, шв. *felt* і т. п. Суфіксальний початковий приголосний перейшов до кореня і ускладнив структуру кореня до вигляду **felþ-* (фонетична атракція). Ця типологічна риса германських мов неодноразово вже використовувалася нами при розгляді реконструйованих словоформ (пор.: дсакс. *fol-da*, нім. *Felder* /мн./). Правомірність такого підходу, як уже вище зазначалося, базується на тезі, що морфемна і фонетична (складова) межі збігалися в праіндоєвропейському слові.

У давньоверхньонімецьких текстах зустрічаються форми *feld*, *felld*, *felt* зі значеннями 'поле', 'поля' (збірне), 'ділянка (земельна)' [292, с. 49]. Як додаткове значення, нім. *Feld* включає в себе розуміння відкритого простору, на якому немає ні будівель, ні лісу [287, с. 187]. Спорідненими до зазначених форм вважаємо двн. *fellen* 'рубати ліс', 'валяти, зрубувати (дерево)'. Очевидно, що корінь герм. *fel-* має в собі смисл 'поле, як результат зрубленого лісу'. В цьому значенні *Feld* протиставляється нім. *Wald* 'ліс' [258, с. 162]. Можна передбачити смисловий синкретизм імен *Feld* 'поле' і *Wald* 'ліс' подібно до розглянутих вище цих протиставлень у слов'янських мовах. Для цього необхідно звернутися до етимології слова *Wald* у германських мовах.

В окремих мовах засвідчені такі словоформи: днн. *walt*, гол. *woud* ‘ліс’, англ. *wold* ‘гориста місцевість’, шв. *vall* ‘пасовисько, вигін’, які позначали первісно ‘необроблену землю’ [258, с. 752]. В.Скіт, посилаючись на Layamon, зазначає, що в одному тексті вживається слово *wæld*, в іншому *feld*, але обидва “в значенні відкритої площини” [295, с.720]. Реконструється герм. **walþuz* зі значенням ‘обережок гілок, ліс’ [102, с. 230]. В.В.Левицький виводить германський корінь із іє. **uel* ‘рвати, смикати’ подібно до слов’янських форм і відмічає, що рос. *лес* (< **lěsъ*) “етимологізується за аналогією з герм. **walþ-* як **uloj -kos* (< **uel-* ‘рвати, смикати’)” [102, с.231].

Таким чином, германський матеріал, як і слов’янський, підтверджує смислову спорідненість індоєвропейських коренів **pel-* ‘поле’ і **uel-* ‘рвати, смикати’, що можуть бути зведені до виду **k^wel-* зі значенням ‘поросла лісом, необроблена земля’. Зазначений германський матеріал засвідчує перехід **k^wel-* в *fel-þuz* ‘поле’ (де **f* < іє. **p*) і в **wal-þuz* ‘ліс’. Тобто, початковий лабіовелярний іє. *k^w* має в германських споріднених словоформах розвиток у напрямках: іє. **k^w-* > іє. **p-* (субституція) > герм. **f-* та **k^w-* > герм. **h^w-* > герм. *w-*. Германський матеріал підтверджує правильність реконструкції іє. **k^w-*. До зазначеного хотілось би ще додати один суттєвий факт, який свідчить про походження германських форм із іє. **k^wel-*. Остання в результаті першого пересуву приголосних представлена в германських у вигляді **h^wel-* і реалізована в словах: гот. *hlauts* ‘спадщина’, англ. *lot* ‘частина; доля, судьба’, днн. *(h)lôz* ‘наділ землі; частка’, нім. *Los*, ісл. *hluti* ‘частка’, дат. *lod* ‘жереб’, шв. *lott* ‘кинути жереб’ [295, с. 349]. Р.Мерінгер вважає, що в глибоку давнину колектив людей отримував під розчистку від заростів землю, а потім земля, яка була вже придатна для ведення землеробства, передавалася кожному в результаті жеребкування [284, с. 217]. Саме це останнє і стало пізніше основним значенням для названого кореня. Наголос припадав на середину слова, в результаті чого початковий склад поступово редукувався і

нарешті зник в сучасних германських мовах. Фонетично виглядає досить переконливо думка про вплив лабіального призвука початкового лабіовелярного на наступний склад, у результаті чого в цьому останньому голосний змінився на лабіальний.

Вищезазначений слов'янський матеріал засвідчив розвиток піє. **k^wel-* в псл. **pol-*. На користь цієї гіпотези говорить споріднений корінь псл. **gala*, який має розвиток у вигляді укр. діал. *гал* 'невелика поляна в лісі, галявинка', рос. *прогалина*, бр. *гала* 'голий простір', п. *hala* 'гірське пасовисько' [60, с. 455]. Очевидно, що корінь псл. **gal-/hal-* може бути виведеним із піє. **k^wel-* з тією ж семантикою.

Реконструйований корінь **k^wala-* зі значенням 'необроблене (заросле лісом) поле' має формальну та смислову подібність з **k^wara* 'горяни, арії-скотарі', а це значить, що семантика **k^wara* розширилася з часом і стала включати в себе додатково поняття 'арії-землероби, поляни'.

Слід зазначити, що назва слов'янського племені *поляни* походить від імені *поле* (др. *полянинъ*, мн. *поляне*; п. *polanie*) і не викликає в принципі ніяких заперечень [223, с. 322]. Наявна в етнонімі морфема *-ян-* є типовим суфіксом "належності до місця, місцевості тощо" [23, с. 109]. При цьому вважається, що поляни проживали в межах Києва і утворювали основу Київської Русі. В той же час у "Повѣсті временных лѣт" вказується, що "бѣше около града [Києва] лѣсъ и боръ великъ" [147, с. 13], а таке розуміння не узгоджується з прийнятою в славістиці етимологією слова *поляни*. У зазначеному випадку необхідно взяти до уваги ту семантику, згідно якій слово *поле* в давнину мало також значення 'ліс', як було показано нами вище. При такому підході знімається протиріччя, яке ніби-то мало місце в "Повѣсті ...".

Приручення великої рогатої худоби дозволило індоєвропейцям застосовувати волів як тяглову силу при обробці землі, що сприяло розширенню господарства, і переселитися на рівнинні простори, включаючи

землі на берегах річок, озер та морів. Удосконалення процесу обробки землі спричинило появу залізного плуга, що прийшов на зміну сосі та ралу. Плуг, як зазначає В. Даль, “саме тяжке орне знаряддя” [50, с. 130]. Головна відмінність плуга від знарядь-попередників полягає в тому, що він не тільки робить борозну, а й піднімає пласт землі та перевертає його. Така технологія обробітку землі суттєво вплинула на продуктивність праці, привела до полегшення та покращення культивування землі та підвищення її врожайності. Плуг розміщався на двох колесах, при цьому використовували тяглову силу. У слов’ян це були, як правило, воли до двох-трьох пар, запряжених у ярма.

Застосування плуга в господарстві слов’ян вело до створення нового укладу життя. Якщо раніше соха застосовувалася як одиниця податі, то з часом ця одиниця разом зі зміною знаряддя праці змінилася на рало, а опісля, коли стали використовувати в господарстві плуг, податі стали “поплужними” [17, с. 1336; 18, с.629]. Все це свідчить, що плуг з’явився після рала та сохи, хоча ще довгий час при обробітку землі використовувалась соха. Застосовувалася вона при обробці поля ще “не очищеного від каміння та пеньків”, нею можна було обходити різні перешкоди на ґрунті [243, с. 10]. У цих випадках соха була незамінним знаряддям праці і їй навіть при наявності плуга іноді віддавалася перевага.

Соха, як вище вже зазначалося, належить у слов’янських та інших індоєвропейських народів до того прадавнього часу, коли землеробство тільки зароджувалося і мало місце в гористій місцевості, де проживали індоєвропейці. Етимологія слова *соха* має в собі спільний корінь $*k^w a$, що значив також ‘гора, високий’. Розширення землеробства вело до вдосконалення плуга у вигляді *рало*, який мав у собі залізні наконечники. Спорідненими до слов’янської є назви плуга в інших мовах: дірл. *arathar*, вал. *aradr*, лат. *arâtrum*, дісл. *arðr*, шв. *årder*, лит. *árklas*, лтс. *aŗkl(i)s*, гр. *árotron*, вірм. *arawr*, тох. *âre*. Спільним для зазначених словоформ є корінь $*ra$, який відноситься до дієслова $*ar(â)$ - зі значенням ‘орати’ [289, с. 177]. Розширення земельних угідь вимагало проведення більш інтенсивного

використання землі під оранку. Наведені вище лексеми мають безпосередній зв'язок з коренем **k^were*. Землеробство охоплювало не тільки гористі місцевості, але й розширювалося на підніжжя гір і на низини. Використання тяглової сили давало можливість обробляти землю в долинах, на узбережжі річок та озер. Як зазначає Й.Пухвел, в історії розвитку індоєвропейського знаряддя обробки землі розрізняються два його види: поширений в Центральній Європі новий термін *plough* і залишки засвідченого кореня **ar(â)*- в анатолійських та індо-іранських мовах [289, с. 178]. Останній із коренів, як вище зазначалося, мав місце фактично в усіх мовах, назва нового знаряддя у вигляді *plough* засвідчена лише в деяких із них, зокрема, в слов'янських, германських, литовській (*pliúgas*), румунській (*plug*) та албанській (*plug*) мовах, в грецькій представлена форма *plouíki* 'великий плуг'. Дослідники розглядають питання походження цього слова неоднаково, хоча більшість із них вважають його не праіндоєвропейським, а запозиченим із германських в слов'янські мови чи навпаки. Це питання дискутується протягом двох століть, але досі не знаходить однозначного вирішення. Зупинимосся на цій проблемі детальніше і розглянемо її перш за все на матеріалі двох груп мов, в яких слово *plough* представлено найбільш широко.

Лексема *plough* засвідчена в германських мовах у такому вигляді: днн. *plôh*, *pluag*, *phlûch*, *fluoc*, *fluog*, свн. *pfluoc*, нім. *Pflug*, н.нім. *plov*, дсакс. *plôh*, дангл. *plow*, англ. *plough*, дфриз. *ploch*, фриз. *pluwge*, шв. *plog*, дат. *plov*, ісл. *plôgr*. У готській мові цей корінь відсутній [295, с.459; 268, с. 1773; 103, с. 238]. Германський матеріал дозволяє реконструювати праформу **plôg-* зі значенням 'плуг'. Незважаючи на значну поширеність розглянутої словоформи в германських мовах, етимологію цього слова не можна вивести, виходячи із цих мов. Намагання зіставити *pfluoc* з близькозвучним нім. *pflegen* 'доглядати кого-небудь', 'турбуватися про когось' не дало очікуваних результатів. Дослідники визнають, що етимологія цього слова невияснена [258, с. 506].

Я. і В. Грімм вважали, що це давнє слово запозичене, германці прийняли його під час своїх переселень, в час до першого пересуву приголосних [268, с.1773], і звідси слово перейшло до слов'ян та литовців. М.Фасмер, В.Скіт також підтримують це припущення: слово **plôg-* перейшло із германських мов в слов'янські та литовську [223, с. 287; 295, с. 459]. З цією думкою погоджуються Я.Пухвел, Т.В.Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванов [289; 34, с.688]. В.В.Мартинів, досліджуючи в деталях слов'яно-германську лексичну взаємодію найдавнішого часу, не знаходить достатньо ознак для однозначної і певної відповіді на поставлене питання, хоча приходить до висновку, що можна говорити про “середню вірогідність” запозичення германцями у слов'ян слова *плуг* [113, с. 175-178]. Існують інші тлумачення слов'янських витоків слова *плуг* [223, с.287].

У слов'янських мовах у значенні ‘плуг’ засвідчені такі словоформи: укр., рос. *плуг*, др. *плугъ*, болг. *плуг*, схв. *плѹгъ*, слн. *plùg*, ч. *pluh*, *plouh*, слц. *pluh*, п. *plug*, вл. *pluh*, нл. *plug*, полаб. *pläug*, що дозволяє реконструювати праформу псл. **plugъ* [223, с.287].

Найбільш давні писемні свідчення слова *плуг* подає Ф.Клуге, приводячи лангобардське у формі *plovum* та, посилаючись на Плінія, слово *plautorâtum* зі значенням ‘двоколісний плуг’ [274, с. 626]. Пліній повідомляв про появу в Італії колісного плуга, проте, як зазначає В.Г.Гаврилов, такий плуг не поширився у італійців в епоху пізньої імперії (IVст.) [31, с. 243]. Причиною цьому, на наш погляд, була якість ґрунтів. Кам'янисті землі з зарослями кущів легше обробляти звичайним ралом, яке тільки мотижило землю вздовж і впоперек, якому й давалась перевага в давнину. Але і в цих мовах, як і в вищерозглянутих випадках, на початку слова *плуг* представлені сполуки двох приголосних *pl-*.

Прибічники точки зору походження пс. **plugъ* із індоєвропейської прамови вважають, що ця лексема вийшла із кореня іє. **plou-* ‘пливти’. Звідси, як зазначає В.В.Мартинів, має місце спорідненість коренів іє. **pleu-/*

**plou-gh*, із яких останній з розширеним суфіксом у слов'янських мовах і поширився [113, с. 175]. Спорідненими вчений називає слова болг. *плъзгам* 'ковзати', бр. *paŭзуха* (тип плуга). Таким чином, пише В.В.Мартинов, можна реконструювати дві індоєвропейські форми зі значенням 'плуг': **pel-/ *plou-gh*. Вважаємо, що перший корінь з голосним між початковими приголосними є більш архаїчним, ніж другий, хоча останній представлений у всіх засвідчених слов'янських, германських та інших формах зі значенням 'плуг'. Як уже раніше зазначалося, сполуки приголосних завжди є вторинні щодо складових структур з одним приголосним у початковій позиції, і тому корінь іє. **pel-* приймаємо як первинний у структурах зі значенням 'плуг'.

Подібну реконструкцію з серединним голосним робить Й.Пухвель по відношенню до алб. *pluar* 'леміш' (до плуга) і представляє її у вигляді **p(ə)-luar* зі значенням 'розрізання чогось' [289, с. 181]. За аналогією у корені 'плуг' можна виділити частини **p(ə)-lu-gъ*, де кінцеве у вигляді **-gi* (пор: *плу-ги*) представляє собою граматичний формант зі значенням 'двоїстості' (множинності). Основу слова можна зіставити з словоформою *леміш*, яка мала вигляд у стсл. *лемєшь* і значила 'соха, плуг' [62, с. 220]. Автори зазначеного словника порівнюють цю основу з *lomiti* 'ламати', дінд. *phāla* 'леміш', із **(s)phel-* 'розщемляти, ламати'. Подібну генетичну та смислову спорідненість вбачає також Й.Пухвел, розглядаючи албанські лексеми *plug* 'плуг' та *pluar* 'леміш' (до плуга) [289, с. 181]. Передбачаємо також наявність голосного у початковій сполуці, що в результаті уможливорює реконструкцію слова 'плуг' у вигляді пс. **pəlugъ*.

Розгляд реконструйованої форми **pəlugъ* показує, що в другому складі, який засвідчений у всіх розглянутих вище мовах як наголошений, представлена сильна фонетична позиція. У цій позиції має місце в слов'янських та германських мовах голосний [o], [u] або подібний дифтонг,

тобто у всіх випадках представлений лабіальний голосний. Як уже раніше зазначалося, голосний такої якості міг виникнути лише під впливом відповідного попереднього приголосного. Оскільки перед губним голосним у всіх засвідчених словах реалізується неогублений [l], то такий фонетичний вплив міг бути лише з боку попереднього (тут початкового) складу. Можна передбачити, що в цьому складі реалізувався також один із лабіальних голосних [o] або [u], і тоді основа матиме вигляд іє. **polu-/pulu-*. Таке розуміння фонетичних змін у межах індоєвропейської основи не дозволяє нам прийняти гіпотезу, наведену вище відносно походження **plugъ* із іє. **pel-* зі значенням ‘пливти’. На нашу думку, розвиток землеробства у предків слов’ян і перехід на обробіток землі на рівнині пов’язаний з використанням нового знаряддя праці – плуга. У цих умовах зазначена основа асоціюється з коренем іє. **pol-*, який мав значення ‘поле, нива’. Матеріал мов, у яких використовується лексема *плуг*, дозволяє реконструювати основу іє. **polu-*. Зазначена форма має в собі складові **po-lu* з первинним значенням ‘поле’+‘різати’(пор. *леміш*). Кінцевий **-gъ* (із **plugъ*) може бути віднесений до більш давнього іє. **-ku/*-ko*, що представляє собою суфікс, з допомогою якого в слов’янських мовах утворювалися похідні іменники [116, с. 289]. Розвиток цього суфікса в цих мовах викликав фонетичні зміни у кінцевому ненаголошеному складі, що утворило протиставлення однини і множини типу укр. *плуг* – *плуги*. Кінцевий приголосний [h] в результаті стягнення в морфемній структурі слова, примкнув до кореня. Таким чином, поява у слов’янських мовах лексеми *плуг* пов’язана з уже існуючим словом *поле*. Саме в такому смислі іє. **pel-* ‘плоский, рівний, широкий’ представлено в слов’янських, германських та балтійських мовах. Тобто, **pel-* зі значенням ‘поле’ утворює типологічну ознаку, яка характеризує зазначену мовну спільність. Подальший розвиток **pel-* має характерні риси в названих мовах, а саме: псл. **pole*, герм. **fel-*, прус. *palwe*, лтс. *lauks*, лит. *laũkas*. У германських мовах на початку слова представлений приголосний [f], який вийшов згідно з законом Грімма із іє. **p-*. Наявність **pel-* у вищезазначеній

спільноті трьох груп мов свідчить про те, що перший пересув приголосних у германських мовах мав місце після розпаду цієї спільноти. У той же час словесний наголос був рухомим, що і спричинило редукцію початкового складу в литовській та латвійській мовах.

Нестандартно виглядає у зазначеному мовному ареалі розвиток словоформи **polugъ* зі значенням ‘плуг’. У всіх слов’янських мовах наголос змістився з початкового складу, в результаті чого голосний в цьому складі редукувався і випав. Подібна форма реалізована в литовській мові; в латвійській і пруській це слово відсутнє. У германських мовах представлена форма **plôg* ‘плуг’, яку можна вважати запозиченням із слов’янських мов. У протилежному випадку початковий приголосний [p] повинен би був у германських змінитися в [f] за законом Грімма, як це має місце в слові **fel-* (із **pel-* ‘поле’). Після такої зміни утворилося б сполучення приголосних **fl-*, типове для германських мов (пор.: *fließen* ‘пливти, текти’ із іє. **pel-* ‘пливти’), проте такого не сталося. Не можна вважати це запозиченням із литовської мови, оскільки в цій мові вихідний корінь ‘поле’, з яким порівнюється лексема ‘плуг’, має вигляд *laũkas*. Таким чином, прийняття положення про те, що назва ‘плуг’ містить в собі давній корінь іє. **pel-* ‘поле’, дозволяє зробити висновок про запозичення в литовську, германські та інші мови праслов’янської форми **plugъ* ‘плуг’. Оскільки початкове **p-* залишилося без змін у германських мовах, слід вважати, що це запозичення відбулося після дії фонетичного закону – першого пересуву приголосних (закону Грімма). Зазначена зміна приголосних відбулася після розпаду індоєвропейської прамови і мала місце в германських мовах до V сторіччя до н.е. Відомо, що запозичення з латинської мови в германські після названого часу також не мають подібних змін приголосних. У цей час германські племена були в тісному контакті зі слов’янськими, запозичене слово передалося всім західногерманським та північногерманським мовам. Міграція готських племен на південний схід до узбережжя Чорного моря стала причиною того, що це слово не засвідчене в готській мові. Переселення

східногерманських племен припадає на початок нашого літочислення, а це значить, що в цей час і мали місце відповідні господарчі контакти між слов'янами та германцями.

Висновки до розділу

Аналіз соціальних відносин у індоєвропейців дозволяє зробити такі висновки:

1. Індоєвропейське суспільство характеризувалося зародженням і розвитком таких внутрішніх ланок: сім'я → рід → община → плем'я. На чолі **сім'ї** стояла **мати** (**damater* 'хазяйка дому'), об'єднання сімей утворювало **рід** (**k^werdi*), що в цілому визначало епоху **матріархату**.

2. Зародження **общин** як 'об'єднання родів' (**k^wer-*, др. *вьрвь*) приходить на час переходу до **патріархату**. Ця епоха характеризується розширенням відтворювального господарства, в якому переважало **землеробство**. Останнє привело до зародження семантичного гнізда слів: 'тяжка праця' → 'землероб' → 'чоловік' → 'людина' → 'людина вільна' / 'людина без прав (чужоземець, раб)'.

3. Об'єднання общин привело до утворення **племен** (**k^wel-* > **pel-* / **pol-*), що приходить на час розпаду індоєвропейської спільноти. У її вертикалі типовими стають три прошарки населення: **керівна еліта** (цар, князь, жрець), **воїни** та **землероби**. Виробничі відносини останніх характеризувалися наявністю в парадигмі слів кореня **k^wel-*, перших – кореня **k^wer-*.

4. Протиставлення соціальних та інших відносин у вигляді **k^wer-* / **k^wel-* послугувало основою зародження **самоназв** окремих індоєвропейських племен. Етніми несли на собі відбиток особливостей тієї чи іншої сім'ї мов як **мовної домінанти** етносу.

5. Наявність епох матріархату і патріархату привело до зародження родослівних ліній – **материнської** (**k^wana*) та **батьківської** (**k^wara*), що

послугувало також зародженню граматичних формант роду відповідно **-na* та **-ra* і їхньої спільної форми **-k^wa*.

6. Наявність у мовах явища **субституції** (**k^wel-* > **pel-* ‘поле’, ‘село’, ‘плуг’; **kwer-* > **ter(b)-* ‘розчищення ділянок під землю’, ‘будівля’, ‘поселення’) дозволяє передбачити вплив **субстрату** – мови автохтонного населення.

Розділ 4. Міграції племен східного і північного індоєвропейського відгалуження

4.1. Шляхи міграції аріїв

Міграції аріїв східного і північного індоєвропейського мовного відгалуження через Середню Азію на Захід спричинили заселення території від Волги до Дунаю. У цьому мовному ареалі знаходилися носії індоіранських та східно- і центральноєвропейських діалектів, які з часом поширилися на відомі нам території Європи і Азії. Землі від Волги до Пруту були заселені в основному предками слов'ян, германців, балтів, італіків та кельтів, які, можна вважати, тривалий час утворювали своєрідну мовну спільноту [148, с. 10]. На цей час припадає закріплення типових мовних констант у цих групах мов, які й послуговували суттєвим критерієм виділення окремих етносів.

У літературі існують різні точки зору про місце існування прабатьківщини слов'ян, серед них: дунайська теорія, автохтонна, прикарпатська, Вісло-Дніпровська, Вісло-Одерська [8, с. 5-7]. У зазначеній монографії викладається сучасна концепція етногенезу слов'ян, при цьому використовуються дані різних наук, перш за все археологічні та антропологічні. Ґрунтуючись на цих свідченнях, можна твердити, що на території України виділяються такі культурно-етнічні угруповання: давньогерманські племена (готи, бастарни та ін.), дакійці та давньослов'янські племена Лівобережного Подніпров'я [8, с. 3].

На нашу думку, кожна із існуючих концепцій має право на існування, оскільки слов'яни проживали в названих вище місцях, але лише після першої міграції індоєвропейців. Ці місця від Волги до Дунаю стали другою батьківщиною для багатьох індоєвропейських племен, саме тут відбувалося зародження окремих етносів, в тому числі слов'янського. Останній ще в II тис. до н.е. входив у давньоєвропейську мовну спільноту [1, с. 134]. Перебуваючи на цій території, протослов'яни засвідчують у своєму діалекті такі риси, які стають з часом типологічними характеристиками слов'янських

мов. Найбільш суттєвою із них виступає сатемна палаталізація, яка полягає в зміні індоєвропейських задньоязикових приголосних в передньоязикові перед голосними переднього ряду [66, с. 151]. Подібні зміни мали місце в індоіранських та інших мовах, проте самий процес відбувався в різний час, і, можна вважати, незалежно один від другого [1, с. 141]. Така фонетична зміна має місце і в самоназві слов'ян, про що буде йти мова нижче.

У час розпаду індоєвропейської прамови, який припадає на IV тис. до н.е., в її межах розрізнялися окремі гілки індоєвропейських мов. На цей період припадають великі міграційні процеси. Носії давньоєвропейських діалектів пройшли через Середню Азію, далі на захід в Північне Надчорномор'я і потім в Європу. Ймовірно, що на цей час виявляється існування мовної спільноти індоіранських, слов'янських, балтійських та центральноєвропейських мов. Про це свідчить мовний матеріал, на якому нам хотілося б зупинитися детальніше і розглянути етимології деяких давніх слів.

Розгляньмо насамперед давні гідроніми, походження яких пов'язане з проходженням у цих місцях слов'янських та інших індоєвропейських племен північного і східного відгалуження. Почнемо розгляд з походження назви річки *Волга*.

Відносно етимології слова *Волга* існує багато думок і точок зору, проте єдиного загальноприйнятого тлумачення не існує [221, с. 336-337; 290, с. 228-230]. Сучасна форма зазначеного гідроніма може бути фонетично розкладена на дві частини: *wol-ga*, з яких основним, смисловим, і давнім виступає корінь *wol-*. Початковий білабіальний давній звук [w] з наступним губним голосним дозволяє реконструювати для періоду праслов'янської мови форму **h^wel-* (подібні реконструкції проводилися нами вище), яка вийшла із піє. **k^wel-*, що на слов'янському ґрунті має значення 'арії-землероби' і, як буде показано далі, також смисл 'слов'яни'. Тобто, псл. **h^wel-* зі значенням 'слов'яни' передбачається для наймення річки Волги, що в результаті вказує на семантику 'слов'янська (річка)'. Необхідно зазначити, що етимологія

гідроніма не дає свідчення того, хто дав цю назву річці – слов'яни чи, можливо, сусідні племена назвали річку іменем племен, що тут проживали.

Реконструкція псл. **h^wel-* підтверджується також давньою назвою *Каспійського моря*, що утворює одне семантичне гніздо з Волгою, яка впадає в це море. В різних літописах представлені синонімічні назви: др. *Хвалисьское море*, *Хвалийское море*, *Хвалимское море* і пізніше *Хвалижское море*, *Хвалынское море*, в народних піснях *Волынское море* [224, с. 229], в яких структурно виділяється початкова частина *Хвал-*. Очевидно, що зазначена форма вийшла із псл. **h^wel-* (із піє. **k^wel-*), тобто із того ж кореня, що і назва річки Волги. Сюди ж фонетично примикають інші назви Каспійського моря: др. *Желѣзная Врата*, *Pylas Albaniae* ‘Врата [Каспійської] Албанії’ [221, с. 500], в яких початкові *Жел-*, *Pyl-* (де [p-] – результат субституції) є ізоглосами піє. **k^wel-*.

Давня генетична спорідненість форм піє. **k^wara/*k^wala* дозволяє припустити, що в інновації кореня **k^wara* відбулася субституція початкового лабіовелярного спорідненим приголосним *t-* (>*d*), що і дало назву міста на цьому морі *Дербент* і звідси др. *море Дербеньское* ‘Каспійське море’ [221, с. 500].

Логічно припустити, що значення ‘слов'янська’ в подібному корені могло реалізуватися і в інших гідронімах, де проживали слов'яни. Такі свідчення дійсно мають місце, наприклад: ч. *Vlha* ‘річка басейну Лаби’, п. *Wilga* ‘річка басейну Вісли’ [221, с. 336]. Подібні назви можна розглядати як “результат незалежного (паралельного) розвитку” [240, с. 88]. Подібну мотивацію зустрічаємо і в інших назвах річок, про що буде йти мова нижче.

Повертаючись до гідроніма *Волга*, відмітимо, згідно існуючим дослідженням, що його семантика ‘слов'янська (річка)’ є не первинною. Волга мала багато назв, бо цими місцями проходили численні племена, які по-своєму називали цю повноводну і багату підводним світом річку. Серед різноманітних наймень до найбільш давніх необхідно віднести ім'я *Рѣ*.

У давнину Волга засвідчена у Птоломея в назві *‘Pã*, що фонетично представляє *hra*. Остання за аналогією до вищерозглянутих подібних коренів зводиться до піє. **k^wer-* (із піє. **k^wara*) зі значенням ‘індоєвропейці, скотарі-землероби’. Очевидно, що на цей час необхідно припустити появу назви *‘Pã* з мотивацією ‘індоєвропейська (річка)’. Як свідчення перебування в цих місцях індоаріїв, споріднену форми зустрічаємо у вигляді ведійського *Rasâ*, ав. *Rañhâ* зі значенням “назва міфічної річки” [2, с. 30]. Хоча **k^wer-* і **k^wel-* є синонімами, все ж відмінні словоформи свідчать про різний час існування і відповідно різний смисл цих словоформ. Реконструкція *‘Pã* у вигляді іє. **k^wer-* знаходить підтвердження у назвах Волги в інших мовах, зокрема: тат. *Kara Idyl* ‘Волга’, морд. е. *Rav*, які реконструюються з індо-іранського **Sravâ* (пор. дінд. *sravâ* ‘течія’) [221, с. 337].

Таким чином, давня назва річки Волги відноситься до періоду міграцій одного із відгалужень індоєвропейських племен, які проходили із півдня через землі Середньої Азії та через Волгу і далі на захід [34]. З цього часу бере свій початок наймення річки *‘Pã*, яка мала смисл ‘індоєвропейська (річка)’ (‘арійська’). Цю назву, як уже вище відзначалося, могла отримати річка з боку сусідніх племен, оскільки тут знаходилися індоєвропейці. Як вважають дослідники, з цих місць проходили міграції індоєвропейців на захід кількома потоками і, можна припустити, що дещо пізніше, коли виділилися окремі етноси (в тому числі слов’янський), з’являється наймення *Волга*. У цей час слов’яни розселилися і проживали на великій території від Карпат до Волги. Безсумнівно, деякий час могли співіснувати обидві назви річки, тим більше, що відповідні вихідні корені **k^wer-* і **k^wel-* були спорідненими. Але зрештою закріпилася ізоглоса останнього кореня, яка, як буде показано далі, співзвучна з назвою племені *слов’яни*, які проживали в зазначеній місцевості, і нове наймення правильніше та переконливіше передавало реалію у вигляді ‘слов’янська (річка)’.

Просування численних індоєвропейських племен на захід і поява на їх шляху інших річок спричинило появу нових гідронімів, на походженні яких необхідно зупинитися.

Назва річки *Дон* зазначена в інших мовах у вигляді: р. *Дон*, зменш. *Донець*, др. *Донъ*, тур. *Tān* ‘Дон’, ‘велика річка’, також *Tun*, *Tin*, калм. *Teŋ* [221, с. 528]. У словниках представлено, як правило, етимологію *Дон* в порівнянні з індо-іранськими мовами: ав. *dānu-* ж. ‘річка’, ос. *don* ‘річка, вода’, дінд. *dānu* ср.р. ‘стікаюча рідина’ [290, с. 244]. Давня назва зазначеної річки у Геродота та Страбона засвідчена у вигляді *Tánuis*. Наявність на початку слова в одному випадку дзвінкого приголосного *d-*, в іншому глухого *t-* у засвідчених найменнях *Дону* пояснюють впливом мови киммерійців, у якій передбачається відповідність *t* звуку *d* подібно до вірменської та тохарської мов [221, с. 528]. На нашу думку, реалізація в мовах глухого або дзвінкого зімкненого в анлауті гідроніма *Дон* свідчить, що ці розбіжності відносяться до того часу, коли в індоєвропейській прамові ознака глухість/дзвінкість виступала нефонематичною серед приголосних. Ця особливість прамови сягає далекої давнини, часу, коли індоєвропейська прмова розпадалася, а її колишні діалекти вже існували в окремих спільнотах. У цьому розумінні слова *Tánuis* ‘Дон’ та *Pā* ‘Волга’ перебувають в одній часовій площині. І мовній спільноті цього часу були типові словоформи-гідроніми з коренем **dan-* ‘річка’. Тобто, наявність у назвах річок *Дон*, *Дніпро*, *Дністр*, *Дунай* кореня **dan-* свідчить не про індо-іранський вплив на слов’янські наймення, як це представлено в сучасній літературі, а про генетичне походження його із спільного піє. кореня, який з часом став типовим для східного відгалуження мови-основи. Корінь піє. **dan-*, на нашу думку, бере свій початок із більш раннього часу і є складовим у праформі ріє. **k^wata* ‘вода’. Нами уже відмічалось, що зазначена лексема реалізується, наприклад, у германських мовах у вигляді: да. *wæter* ‘вода’, шв. *vatten*, в яких *-ter* і *-ten* виступають як синонімічні показники цілісності [189]. Звідси витікає наявність варіанта

словоформи у вигляді **k^wa-tan*, в якій з поняттям ‘вода’ асоціювалась як початкова, так і кінцева (суфіксальна) частини слова. Тобто, остання могла виступати самостійно у вигляді **tan-/dan-* зі значенням ‘вода’. Звідси, на нашу думку, бере свій початок **dan-*, засвідчене в окремих лексемах, включаючи і гідроніми. Зазначений корінь зустрічається в назвах річок на Північному Кавказі, на Кубані, у Франції, на Британських островах [182, с. 10, 144]. Виходячи з наших позицій, розглянутий гідронім *Дон*, в тому числі і інші слов’янські наймення річок, не можуть розглядатися як результат впливу лише мов індо-іранської групи, а є свідченнями часу існування єдиної тогочасної мовної спільноти східних і європейських діалектів мови-основи.

Походження назви річки *Дніпро* завжди цікавило вчених; існує численна література, в якій відображено різні підходи до розгадування цього гідроніма. Одні вважають, що це слово походить із балкансько-скіфського імені **Dânu-apara* ‘задня річка’ по відношенню до Дністра (Р.Kretschmer), в іншому випадку його виводять із скіфського **Danapras* ‘стрімко, сильно біжучий’ (А.І.Соболевський), можливо, ім’я *Дніпро* пов’язане з іранським **vourustana* ‘широке місце’, із ав. *varu-*, *vouru-* ‘широкий’, або значить ‘протока Борея’ [13, с. 61]. Подивимося на етимологію річки *Дніпро* з позицій розвитку цієї словоформи, зокрема її складових.

Давня слов’янська назва має вигляд др. *Дънѣпръ*, яка структурно розпадається на дві частини: *Дънѣ* - *пръ*. Початкове *Дънѣ*- прямо співвідноситься з індоєвропейською формою **dana-* ‘потік, річка’, що має місце також в розглянутому вище гідронімі *Дон*. Друга складова в найменні *Дънѣпръ* потребує більш детального розгляду, оскільки форма *-пръ*, в якій представлено сполучення двох приголосних, є результатом тривалого розвитку цієї в минулому семантично значущої частини. Між вказаними приголосними колись існував голосний звук, який з часом редукувався і зник. Про це свідчать також форми лат. *Danaper*, яка зустрічається у Іордана, сканд. *danaper* (Edda). Очевидно, що передбачувана

словоформа мала вигляд **-per* і могла бути представлена з початковим дзвінким **-ber*, якщо мати на увазі той час, коли в індоєвропейській прамові фонематично не розрізнялися глухі та дзвінкі приголосні. Варіанти з різними зімкненими зустрічаємо в анлауті в назвах Дніпра: гр. *Βορυσθένης* (Геродот, Птоломей, Страбон), лат. *Porysthenes* (Пліній), назва з боку печенігів *Вароѡх* [93, с. 162, 163]. Очевидно, що в зазначених формах етимологічно виділяється початкова частина **boru-*, яка є спорідненою з вищереконструйованою формою іє. **-per/*-ber*. Початковий губний **b-/p-* дозволяє передбачити його походження із більш раннього іє. **k^w-* (явище субституції). Така фонетична зміна як типова засвідчена у слов'янських мовах (пор. етимологію розглянутих вище слів *поле*, *плуг* і т. ін.). Очевидно, що **per-* походить від більш ранньої форми іє. **k^wer-* зі значенням 'індоєвропейський' ('арійський'). Розглянутий фонетико-метатезний варіант гідроніма у вигляді *Дні-про* має місце в науковій літературі [182, с. 144].

Проведений аналіз дозволяє передбачити існування у значенні гідроніма двох назв річки Дніпро. Перша із них має вигляд іє. **dane-k^wer* зі значенням 'річка аріїв', її можна віднести до того часу, коли тут проходили східно- та північноіндоєвропейські племена зі сторони Волги. Цей давній варіант назви представлений у гуннській назві Дніпро *Var*, *Varom* (Иордан), що засвідчує походження розглядуваного гідроніма із іє. **k^wer-*. Рештки лабіовелярного **k^w-* можна припустити в формах др. *-nrъ* (в *ДьнѢnrъ*), укр. *-про* (*Дніпро*), де кінцевим виступає губний голосний.

Пізніша назва Дніпра у вигляді **dana-per* засвідчена в той час, коли цю територію займали слов'яни. Перехід іє. **k^wer-* у псл. **per-* відбувся на слов'янському ґрунті і тому всі похідні наймення типу *Borysthenes* мають в собі слов'янський елемент в анлауті. Очевидно, що псл. **danaper* отримало смисл 'річка слов'янська'. Слово *Borysthenes* і под. є калькою слов'янської назви у вигляді 'слов'янська річка', де кінцеве *-sthenes* може бути співвіднесене з іє. **den-* 'потік, річка'. Зазначений формант має відповідники в давньогрецьких словах зі значенням 'сила' [13, с. 54-55]. Фонетична

спорідненість форм **k^wer-* та **per-* дозволяє допустити існування деякий час двох назв річки Дніпро: піє. **danak^wer-* та псл. **danaper-*. На цей час припадає також уживання назви Дніпра *Var* у гуннів. Перехід іє. **k^w-* в псл. **p-*, як буде показано нижче, вважаємо типологічною рисою мови слов'ян цього давнього періоду.

Про слов'янську природу гідроніма **Danaper-* свідчить також інша назва Дніпра, досить поширена в слов'янських мовах, це - наймення *Славутич*. У цьому імені очевидним є зв'язок *Слав-* із семантикою 'слов'янський' (пор. *Slaw-*).

Таким чином, історична назва річки Дніпро має дві основи, серед яких семантично пізнішою виступає основа псл. **per-* 'слов'янська (річка)', що розвинулася із іє. *k^wer-*. Про самостійність цієї основи свідчить інший слов'янський гідронім, назва річки *Прут*, лівої притоки Дунаю.

В етимологічних словниках засвідчені різні точки зору про походження назви річки Прут, проте немає переконливого і єдиного тлумачення походження цього гідроніма. В працях дослідників проводиться зближення імені *Прут* з різними апелятивами в мовах, як, наприклад, з ав. *pərəvui-* 'широкий', дінд. *pṛthúṣ* 'тс.', ос. *furd* 'річка', гр. *πυρετός* 'гарячка'. Автори схиляються до думки, що першоджерело назви річки Прут було іранське [223, с. 390].

В інших мовах наймення цієї річки засвідчено в таких варіантах: ср.гр. *Βρουτος* (Конст. Багрян.), у скіфів гр. *Πόρατα*, *Πυρετός* (Геродот) [223, с. 390], в яких можна виділити відповідно кореневу частину *brou-*, *por-* та *pur-*. Серед них найбільш архаїчними виступають форми з міжконсонантним голосним в анлауті, тобто *por-/pur-*. Початковий губний приголосний, а також гомогенний наступний голосний свідчать про походження кореневої форми із іє. **k^wer-*. У результаті зазначеного назва річки *Прут* свідчить про її слов'янське походження із псл. **pərutъ* з первинним значенням 'слов'янська

(річка)’. Кінцеве **-tъ* є граматичним показником, а корені псл. **pəru-* та **pro-* (із псл. **pəru-*) є спільними для гідронімів Прут та Дніпро.

На слов’янських землях знаходиться річка *Дністер*, походження назви якої не має також задовільного пояснення [221, с. 518]. В існуючих наукових працях цей гідронім відносять до різних апелятивів, проте завжди розглядають як двоосновний. Початкова частина має в собі споріднену до розглянутих вище гідронімів основу **dan-* [290], яка вважається запозиченням із індо-іранських мов, а кінцева складова по-різному інтерпретується. В одному випадку реконструюється балкансько-скіф. **Dānu-nazdyô* як ‘ближня річка’ (від ав. *nazdyô* ‘ближче’, нов.-перс. *nazd* ‘близько’) в порівнянні до більш далекої річки – Дніпра (Kretschmer), в іншому вбачається в ір. **Dan-asras* назва річки, що ‘швидко струмиться’ (W.Löwenthal), а також **Dana-istrъ* за аналогією до *’Ιδτρος* ‘Дунай’. Подібно інтерпретується давня назва Дністра *Τύρης* (Геродот), *Τύρας* (Стрибон) із ір. *tūras* ‘швидкий’ [221, с.518-519].

Аналіз численних назв річки *Дністер* дозволяє розрізнати серед них два типи різнокореневих наймень, які свідчать про різний час виникнення їх та вживання. До більш давніх відносяться назви *Τύρης* (Геродот), *Τύρας* (Страбон), ср.гр. *Τροῦλλος* (Конст. Багрян.), іт. *Turlo* (XIVст.), а також тур., араб. *Turla* [221, с. 519]. Зазначені форми можна представити у вигляді однієї узагальнюючої реконструйованої форми **turlos*, в якій виділяються дві основи: **tur-* та **-los*. Оскільки вихідні форми засвідчені перш за все в грецьких написаннях, а в давньогрецькій мові початкове **t-* походить із іє. **kʷ-*, в даному випадку **tur-* фонетично вийшло із іє. **kʷer-* зі значенням ‘індоевропейський’. Друга основа **-los* за смыслом асоціюється з **ra(la)*, що зустрічається в гідронімі *Ріка*, апелятив якого мав “основні смислові складові ‘швидка’ + ‘вода’” [189, с. 123]. Очевидно, що словоформа **turlos* ‘Дністер’ мала в давнину мотивацію ‘арійська річка (швидка)’. Таким чином, назва

річки *Дністер* сягає далекої давнини і припадає на час міграцій індоєвропейських племен із Середньої Азії в напрямку на Захід.

Друга назва *Дністра* відносно пізня, вона засвідчена в окремих мовах у такому вигляді: укр. *Дністер*, рос. *Днестр*, др. *Дънѣстръ*, *Дністр*, а також в лат. *Danastins*, *Danaster* (Йордан), гр. *Δάναστρις* (Конст. Багр.). Із зазначених форм можна реконструювати єдину для всіх праформу у вигляді **danasteris*, яка розпадається на дві основи **dana-* та **-steris*. Перша із них відома із попереднього і має значення ‘річка’, друга **-steris*, найімовірніше, має в собі давній корінь **tera* зі значенням збірності. Первинно це була річка із багатьма рукавами та іншими невеликими відгалуженнями і тому багатоводна та стрімка. Тобто, в цілому **danasteris* інтерпретуємо первинно як ‘річка стрімка’. Назву *Дністра* у вигляді *Ginestra*, яка засвідчена на італійських географічних картах XIV-XVст. [221, с. 518-519], вважаємо спорідненою до **danasteris*, в якій початкове *d-* замінено акустично та перцептивно подібним дзвінким *g-*.

Таким чином, в обох назвах **turlos* та **danasteris* має місце семантичний зв’язок, останнє із найменш є калькою попередньої назви річки *Дністер*. Давня назва у вигляді ‘арійська річка (швидка)’ стала анахронізмом для пізніх аріїв, і тому з’явилося перейменування з сучасним для цих племен коренем **dana-* ‘річка’. Така назва була реальною і зрозумілою для всіх, хто проживав на території від Волги до Дунаю. У гідронімі *Дністер* відсутній якийсь власне слов’янський мовний елемент.

Близьким за структурою до назви *Дністер* є гідронім *Дунай*. Етимологія останнього представлена розмаїттям думок та гіпотез, які в цілому не дають переконливого тлумачення [221, с. 552-553]. За формою розрізняються два гнізда слів на позначення верхнього та нижнього Дунаю. Верхній Дунай, включаючи сучасні назви спорідненого походження, представлений у мовах у таких варіантах: укр., рос. *Дунай*, стсл. *Доунавъ*, болг. *Дунав*, схв. *Дунав*, *Дунаво*, д.срб. *Дунавъ*, хорв. *Dùna*, слн., ч., п. *Dunaj* [290, с. 247-251], а також в інших мовах: кельт.-лат. *Dânuvius* (Цезарь), дзн.

Tuonahe, гот. *Dōnawi*, ср.гр. *Δούναβις*, сір. *Dōnabis* [221, с. 552-553]. За структурою слово виглядає двоосновним. Початкова частина представлена формою **danu-* зі значенням ‘річка’, засвідченою в інших вищерозглянутих назвах річок *Дон*, *Дніпро*, *Дністер*. Друга основа у різних мовах представлена у таких варіантах: *-bъ*, *-b*, *-bo*, *-bь*, *-j*, *-oius*, *-ha*, *-wi*, *-βις*, в яких у слов’янських мовах на першому місці стоїть [w] або його ослаблений варіант [j] та в германських мовах [h], [w]. Германські приголосні являють собою лабіовелярний **h^w*, який вийшов із іє. **k^w*. Таким чином, друга основа реконструюється у вигляді іє. **k^wius* (із іє. **k^wer-*). У цілому реконструкція гідроніма *Дунай* виглядає як **danak^wer* з первісним значенням ‘річка аріїв’. Оскільки основа *-*k^wer* мала значення також ‘високий, гора’, то зазначена форма отримала також мотивацію ‘річка аріїв (висока)’ на протилежність до нижньої течії Дунаю.

Нижній Дунай позначався в грецькій мові у вигляді *Ἰστρος*, де реалізовано дві основи: **i-* та *-*stros*, остання із них подібна до **(dana)-ster* зі значенням ‘швидка (річка)’ (пор. вище етимон назви *Дністер*). Початкова частина розглядуваної грецької назви дозволяє реконструювати форму **his-*, де є аналогія, мабуть, зі смислом ‘річка’. Наявність у наступному складі назви *Ἰστρος* губного голосного [o] свідчить про первинний анлаутний приголосний типу **h^w-* (із іє. **k^w-*), що проявляється в назві *річка* (пор. гот. *ŕa* ‘річка’). Таким чином, назва *Істра* за своїми складовими має первинну мотивацію ‘річка швидка’ і відноситься до нижньої течії Дунаю. З часом у мовах закріпилася назва **danak^wer* ‘річка аріїв (висока)’ до всієї річки.

До давньої назви Дунаю М.Фасмер відносить гідронім *Ματόας* [221, с. 553], який вважаємо пізнім найменням. Початкове *Μα-* асоціюється, наприклад, зі слов’янським **току*, *токъве* ‘сирість, мокрий’ [222, с. 639], а також ‘багато, численний’, що в цілому можна інтерпретувати зазначений гідронім як ‘багатоводна річка’.

Таким чином, назва річки Дунаю, як і Дністра, містить в собі давній етимон зі значенням ‘арійський’, який потім змінився на численні споріднені варіанти з іншими смислами. Поняття ‘слов’янський’ у формі *Дунай* відсутнє.

Таким чином, етимологія гідронімів засвідчує дві міграційні хвилі індоєвропейських племен у напрямку із Середнього Азії на захід. Під час першої хвилі виникли назви великих річок зі смислом ‘арійська (річка)’, під час другої розвинулися окремі наймення зі смислом ‘слов’янські’. До ‘арійських’ належать назви: *Рѣ, Дон, Var, Дністер, Дунай*. Власне слов’янська домінанта представлена в пізніших іменах: *Волга, Дніпро, Прут*. Останні із зазначених гідронімів свідчать, що в найдавніший час слов’яни закріпилися і в основному проживали на території від Пруту до Волги. На цей час припадає зародження особливостей мови слов’ян, що безпосередньо пов’язується з виникнення слов’янського етносу і відповідно самоназви *слов’яни*.

Багато істориків звертали увагу на те, що “від кореня *рос* або *русь* походить цілий ряд назв річок Східної Європи”, які, починаючи від Волги-Рос, як відмічає П.Н.Третьяков, ідуть смугою до Дніпра, потім цей ряд гідронімів повертає на північ, серед них р. Неман колись називалась *Рось*, р. Нарев має притоку *Рось*, р. *Руса* впадає в о. Ільмень [204, с. 76]. Зазначене підтверджує отримані нами вище висновки.

4.2. Арії в Південно-Східній Європі.

Утворення давньоєвропейської спільноти

У науковій літературі, з урахуванням археологічних та лінгвістичних свідчень, побутує думка, що землі Південно-Східної Європи були прабатьківщиною індоєвропейців. Споконвічність проживання тут усіх зазначених племен приймав В.І.Абаєв, він допускав розпад цієї спільноти в другій половині III тис. до н.е. [2]. У другій половині II тис. відбувається виділення протоіранської та протоіндійської груп мов, пише В.І.Абаєв, з яких остання повертається в Індію, на нашу думку, на свою первісну батьківщину

[пор.: 238, с. 621]. Розпад мови-основи відбувався поступово, в кілька етапів. З часом на території Південно-Східної Європи витворилася давньоєвропейська мовна сукупність, в яку входили “майбутні балто-слави, тохари, германці, кельти і італіки” [1, с. 127]. До такого висновку вчений прийшов у результаті дослідження скіфо-європейських лексичних ізоглос. Існування зазначеної мовної сукупності припадає на II тис. до н.е., і вона на цей час, включаючи балтійські та слов’янські мови, була ще “кентумною” [1, с. 141]. З кінця II тис. до н.е. “з’являються праслов’яни” [82, с. 4]. На початку I тис. до н.е. розпадається іранська мовна сукупність і з неї виділяється кіммеро-скіфська група. Скіфські племена, які потім пішли в Середню Азію, частково повернулися в VIII-VII ст. до н.е. в Європу і потіснили кіммерійців. Але повернімося до того часу, коли в Східній Європі проживали племена, що утворювали **давньоєвропейську** мовну сукупність. “У благодатних причорноморських краях, - пише Ю.О.Карпенко, - давньоєвропейці затрималися надовго: тут маємо їхню другу праатьківщину” [82, с. 4].

Лінгвісти і археологи припускають, що утворення і розпад індоєвропейської мовної спільноти припадає на донеолітичну епоху. “В неолітичний час (кінець V-III тис. до н.е.) в Європі уже реально існувала більшість індоєвропейських мовних груп”. Прабалти і праслов’яни були в IV-III тис. до н.е. в середовищі інших індоєвропейців [196, с. 97].

Археологічні дослідження свідчать, що на території Східної Європи в епоху бронзи розрізнялися три культури: ямна, катакомбна та зрубна. Катакомбна, як відмічає М.І.Артамонов, займає степову і частково лісостепову полосу Північного Причорномор’я і простяглася від Дністра до Волги [7, с. 9]. Населення зазначених територій і культур було індоєвропейським. Розселення населення зрубної культури в степовій смузі припадає на другу половину II тис. до н.е. [7, с. 11]. Житла мали вигляд землянок, що розміщалися головним чином в долинах річок. Населення зрубної культури було осілим і вело **скотарсько-землеробське** господарство, поряд з рибальством, полюванням на звіра та виготовленням

знарядь праці та озброєння із бронзи. В першій половині I тис. до н.е. в степовій частині Східної Європи зникають осілі житла, і це свідчить, зокрема, про перехід до кочового способу життя і в цілому - про “зміну комплексного землеробсько-скотарського господарства спеціалізованим скотарським” [7, с. 14]. Розведення домашніх тварин і відповідно - необхідність змінювати місця випасу вимагали переходу до кочування. Землеробство, яке вимагає осілого способу життя, перетворилося у скіфів-скотарів у другорядний вид занять, основним же було **скотарство**. Серед домашніх тварин на перше місце вийшов кінь, хоча бики чи яки також використовувалися як транспортні засоби пересування. В зв’язку з переходом до кочового способу життя збільшилась економічна та соціальна нерівність, причому експлуатація бідних багатими здійснювалася досить часто під маскою “родової солідарності та взаємодопомоги” [7, с.17]. Поскілки скотарське господарство було малопродуктивним і в цілому нестійким, джерелом збагачення, а іноді і шляхом самовиживання ставали війни та грабунки. До цього часу відносяться перші писемні свідчення про кіммерійців, скіфів та інших іраномовних племен, що змінювали одні одних у степах Причорномор’я. Особливо страждали від цих кочових племен осілі землеробські поселення Лісостепу, серед яких більшість становили слов’яни. В. Сєдов вважає, що першими індоєвропейцями в лісовій зоні Східної Європи були “племена бойових сокир” [158, с. 93]. Але про цей час ще йтиметься нижче, а зараз зробимо деякі узагальнення.

Оскільки археологами визнається належність носіїв ямної культури до індоєвропейців, що припадає на добу енеоліту (IV-III тис. до н.е.), то можна припустити, що саме в цей період на території від Волги до Дунаю знаходилися індоєвропейські племена, що вели скотарсько-землеробське господарство. Тривалий час носії східно- та центральноєвропейських діалектів, що виділилися із гілки мови-основи, утворювали, як вище зазначалось, єдину мовну спільноту. Г.Крає, внаслідок аналізу мовного матеріалу, також вважає, що балтійська топоніміка включається в

“центральноєвропейський ареал”, який утворився в середині II тис. до н.е. на основі близьких у той час германських, кельтських, італійських, венетських та іллірійських говорів [277]. Час сумісного проживання названих арійських племен у Південно-Східній Європі звичайно наклав відбиток на ті мовні діалекти, які зароджувалися в окремих гілках мови-основи, вірніше в її давньоєвропейському відгалуженні. Свідчення цієї давнини знаходимо в лінгвістичному, фольклорному та міфологічному матеріалі народів, окремі із яких тут розглянемо.

Германці у своїх давніх піснях, як повідомляє Тацит, оспівували бога *Tuisto* і його сина *Mannus*, який вважається їх родоначальником. У останнього було три сини: *Ingävonen*, *Herminonen* і *Istävonen* [195, с. 42]. Гермініони проживали вздовж побережжя р. Ельби, західну і східну сторони від якої до узбережжя морів займали два інші германські племені. За формою більш архаїчною виглядає назва *Herminonen*, у якій має місце прикритий приголосний. Писемні свідчення подають це ім'я також у варіантах: *Hermionen*, *Erminonen*, *Irminionen*. Очевидним є структурне та фонетичне виділення початкового *her-*, що представляє за законом Грімма піє. **ker-*. Корінь герм. **her-* відображає давню семантику ‘скотарі’, що представлена в іє. **k^wer*. Безсумнівно, цей корінь сягає часу сумісного проживання протогерманців з носіями інших індоєвропейських діалектів на території Південно-Східної Європи. Ім'я *Hermionen* досить співзвучне з етнонімом *Germanen*, який у подібному вигляді представлений у латинському написанні. Останній тісно пов'язаний з тими групами населення, що проживало з середини I тис. до н.е. в районі р. *Weser* і р. *Oder*, тобто в цілому ця територія, де жили *Germanen*, стикається з місцем проживання племені *Hermionen* [262, с. 10]. Синонімом до *Germanen* у значенні ‘німці’ виступає також етнонім *Alamanen*, в якому чітко виділяється початковий корінь *ala-*. Останній може бути реконструйований у вигляді герм. **hal-* із піє. **k^wel-* зі значенням ‘землероби’. Давня семантична спорідненість піє. **k^wer-/k^wel-* дозволяє їх рефлексам у германських мовах мати в окремих ситуаціях

синонімічне значення. Аналіз зазначених давніх коренів свідчить про заняття протогерманців скотарством та землеробством, як і інших племен давньоєвропейської мовної сукупності.

Археологічні знахідки в Центральній Європі засвідчують, що германці в найдавніший час у Північній Європі заселяли узбережжя Балтійського моря, звідки протягом 3 тис. до н.е. йшло розселення племен на північ і на південь [273, с. 55-56]. У пізній бронзовий період у германців основними видами господарства були скотарство та землеробство [262, с. 70]. Очевидно, що сюди вони прийшли з такими ж видами господарювання із Надчорномор'я. У землеробстві застосовувався дерев'яний плуг (соха), який тільки розпушував і не перевертав пласт землі. Серед домашніх тварин у германців була в основному рогата худоба, якої, як зазначає Тацит, у них було багато, а худоба була єдиним їхнім багатством. Термін *скот* вважається дуже давнім, і відноситься до часу сумісного проживання протослов'ян і протогерманців. Уже на германському матеріалі він має своєрідний розвиток у напрямку розширення семантики. Пор.: двн. *scaz* 'монета; майно', гот. *skatts* 'монета', дангл. *sceatt* 'скарб, гроші, власність, багатство, дань', дісл. *scattr* 'гроші, податки, власність', дфриз. *sket* 'скот' [258, с. 596]. Мабуть, немає сенсу говорити про запозичення цієї лексеми із однієї мови в іншу, як це вважається сьогодні [223, с. 655]. Природні і географічні умови спричинили переорієнтацію германців у веденні господарства, в якому з часом стало переважати скотарство. Населення часто змінювало місця проживання, але все ж племена не стали кочовими, як, наприклад, іранські на Північному Чорномор'ї. Германці були осілими жителями Центральної Європи, але з елементами переміщення. У них не було міст в час, який описує Тацит, і вони жили в селах, будували хижини в основному із необробленого дерева і цим відрізнялися від осілих мешканців - слов'ян, у яких були міцні будівлі, розраховані на тривале проживання. Виділення на перший план скотарства у германців супроводжувалося розвитком додаткових занять у вигляді виготовлення виробів із металу, шкіри, каменю.

Як повідомляє Тацит, германці в піснях славили перш за все своїх героїв [195, с. 42]. Усі питання суспільства і приватні справи вирішувалися на зібраннях воїнів. Молодих людей, що могли вже носити зброю, посвячували в їхній новий ранг, і вони належали з цього часу вже не сім'ї, а общині. Новообранці супроводжували свиту князя і завжди були при зброї. Основним заняттям дорослого чоловічого населення були військові походи та грабунки, господарство вели в основному жінки. Більшою повагою користувалася участь у війні, ніж заняття землеробством. Царів обирали за шляхетним походженням, а ватажків за хоробрість. Ступінь покарання визначали тільки жерці, які діяли за велінням бога [195, с. 45]. Такий уклад життя сприяв в історичний час розвитку літератури, де переважала героїка. Так, наприклад, виглядають епічні твори "Пісня про Гільдебранта", "Пісня про Нібелунгів" у німецькій літературі середньовіччя, "Беовульф" – в англійській. Взагалі-то, героїчний епос характеризує всю західноєвропейську літературу давнього часу, чого не можна сказати про літературу слов'ян. Все це пояснюється переважаючою у суспільстві роллю воїнства і заняттям населення скотарством. Освяченим у них є білий кінь, який не використовувався в повсякденній роботі; під час торжеств таких коней запрягали в колісницю, а жрець або цар спостерігав за їх поведінкою, особливо за їх фирканням та іржанням. Вважалося, що коні посвячені в тайни богів. Знатну людину ховали разом зі зброєю та його конем. З часом словосполучення 'білий кінь' стало виражатися однією лексемою, наприклад, свн. *schimel*, нім. *Schimmel* [287, с. 507], позначаючи єдине поняття.

Таким чином, у історично засвідчений час у германців можна виділити вже три соціальні верстви населення: родослівна верхівка (цар, король, князь), до яких можна віднести і жерців як духовних наставників владомощців, воїни та основна маса осілих скотарів (землеробів). Слова на позначення останніх мають в основі свого словотворення корінь іє. **k^wer-*. Розвиток його в напрямку герм. **h^wer-* > **ger-* привів до утворення етнонімів відповідно *Herminonen*, *Germanen*. Зародження германського етносу

необхідно віднести на час перебування протогерманців на території Південно-Східної Європи, про що свідчить ряд гідронімів цього ареалу. Оскільки, як вище зазначалось, давні археологічні знахідки засвідчують проживання германців в Північній Європі в 3 тис. до н.е., то протогерманці були вже в складі давньоєвропейської мовної спільноти не пізніше цього часу. Таким чином, германський матеріал свідчить, що арійські племена на території від Волги до Дунаю почали розпадатися на окремі мовні групи в 3 тис. до н.е.

У назвах річок Правобережної України часто зустрічається кінцеве звукосполучення типу *-hwa*, *-kwa*, *-kawa*, *-wa* (наприклад, рос. *Багва*, *Иква*, *Мурава*, *Танискава*, *Пискава*, *Русав* і т. ін.), які відносять до германізмів, виходячи із наявності в них формант типу гот. *aĥa* [*-hwa*] зі значенням ‘річка, вода’ [210; 111, 13]. З таким розумінням можна погодитися, але не повністю. Оскільки згідно з германським пересувом приголосних (законом Грімма) іє. **k^w* представлене в прагерманській у вигляді **h^w*, наявність в слов’янських гідронімах формант типу *-hwa*, *-wa* свідчить про елемент германізму в них. Хоча й останні могли в процесі розвитку слов’янських мов змінитися до вигляду *-hwa*, *-hawa*, як, наприклад, у гідронімі *Волхва* маємо слов’янський корінь *вол-*, і тому вся назва, включаючи формант *-хва*, є слов’янського походження. Але в тих випадках, де в гідронімах залишаються форми з початковим зімкненим **k^w*- (тобто там, де не проявив себе закон Грімма), ці форманти необхідно віднести до індоєвропейського етимону води **k^wa* [189], тобто до часу існування давньоєвропейської мовної спільноти. Ймовірно, що форманта відноситься до часу сумісного проживання східно- і центральноєвропейських племен, і тому така ознака в гідронімах може вважатися як слов’янською, так і германською. У гідронімах іє. **k^wa* набуло властивостей делексикалізованого форманту.

Зародження етносу германців, як говорилося вище, очевидно бере свій початок з часу сумісного проживання давньоєвропейських племен в Південно-Східній Європі. Зазначену територію залишили носії інших

центральноєвропейських діалектів, а тут ще деякий час разом проживали індоіранські, слов'янські та балтійські племена, в межах мовної спільноти яких відбувалося подальше діалектне розчленування.

У літературі вважається, що відносно пізно виділилися балтійські племена із давньоєвропейської мовної спільноти, яка нами тут розглядається. А. Бутрімас, Г.Чесніс відмічають появу перших носіїв культури шнурової кераміки на території Прибалтики в кінці III тис. до н.е., які, вважається, прийшли з півдня [24, с. 39]. Цієї думки притримується і Л.Долуханов. Більше того, він звертає увагу на заміну структури землеробства в цей час і перехід в окремих районах до кочового скотарства. Всі ці процеси мали місце в середовищі населення, що говорило на індоєвропейських діалектах [56, с. 61]. Про давній час їх проживання на цій території свідчать назви рік, особливо Верхнього Подніпров'я, наприклад: лит. *Vaduva*, *Vadwa*, лит. *Tytuva*, *Mituva*, лтс. *Dangava* [210, с. 59]. До балтизмів відносяться також гідроніми: дпрус. *Karnithen* 'Корна', *Raystopelk* 'Реста, Ректа', дпрус. *Swerepe*, лит. *Svèrè* 'Свара', *Skirvytė* 'Скверета' [203, с. 191-207]. Наявність у зазначених власних назвах формантів типу *-tuva*, *-dwa*, *-then* свідчить про їх відносну самостійність і помітність у словоформах, зокрема у етнонімах, які були розглянуті раніше (лит. *Lietuvà* 'Литва', лтс. *Lātvija* 'Латвія', лат. *Prusi*, *Pruzè*, *Prutheni* 'пруси'). Очевидно, що зазначений суфікс етимологічно вийшов із іє. **tawa* зі значенням збірності ('два-wa', де *-wa* – одиниця лічби) і він тим самим засвідчує час сумісного проживання предків слов'ян і балтів у межах давньоєвропейської мовної сукупності, тому їх можна зустріти і в інших мовах цього регіону, зокрема в слов'янських. Наприклад, цей формант має місце в назві м. *Полтава*, яка згадується в літописі в 1174 р. у вигляді *Лтава*. Це давнє поселення "виникло в урочищі *Лтави* вздовж річки" [89, с. 40]. Очевидно, що структурно топонім розпадається на дві частини *Полтава*. Основа *пол-* слов'янська і значить 'земля, поле', а *-тава* є граматичним показником збірності, що має форму двоїни. В цілому слово відносимо до слов'янського лексикону, незважаючи на наявність типового для балтійських

мов суфікса **-tawa/*-twa*. До цього ж словотвірного гнізда відносимо назви *Говтва, Литва, Мордва*.

Як уже говорилося, назви двох балтійських етносів містять корені **lie-*, **la-*, що вийшли із піє. **k^wel-*, а пруський походить від кореня піє. **k^wer-*. Останній зазнав впливу субстрату, в результаті чого початковий лабіовелярний змінився на губно-губний **p-* (*Prusi* та ін.). Можна передбачити, що ця перцептивна субституція мала місце вже після того, як балтійські племена розпалися на окремі етноси. Можливо, це був уплив слов'ян, які проживали в цей час у Прибалтиці по сусідству. Вихідні корені відмічених вище етронімів свідчать, що литовці та латиші займалися переважно землеробством, а пруси – скотарством, яке відзначалося також упливом на господарство військової справи (подібно до германців). Пруська археологічна культура, яка виникла в I-II ст. н.е., свідчить, що в могилах у нижньому ярусі нерідко зустрічаються поховання коня в повному спорядженні, а це свідчить про культ коня у давніх прусів [97, с. 72].

У розглядуваний час відбувалося розшарування індоіранських племен, серед яких необхідно виділити кіммеро-скіфські племена. Зазначені племена були близькими за мовою та культурою [57, с. 98]. Сумісне проживання з іншими індоєвропейцями пояснюється наявністю певних мовних особливостей, властивих зароджуванню етносам. До цього часу слід віднести скіфо-латинські ізоглови, які В.І.Абаєв датує другою половиною II тис. до н.е. [1]. Аналогічно відмічається вченими вплив і на протослов'янську мову. Проаналізувавши давній термінологічний пласт ремісничої лексики в слов'янських мовах, О. М. Трубачов прийшов до висновку, що в лексичному плані має місце “різка чисельна перевага слов'янсько-германських і слов'янсько-латинських над достовірними слов'янсько-балтійськими” словоформами [209, с. 51]. Очевидно, що ця спорідненість лексем у зазначених мовах припадає на час сумісного проживання їх носіїв на території Південно-Східної Європи.

Особливістю індоєвропейських племен зазначеного регіону було подальше протиставлення збагатілої верхівки і основної трудової маси населення, яке ґрунтувалося відповідно на видах їхньої господарської діяльності – скотарстві чи землеробстві. Частина кіммерійців та скіфів разом зі слов'янами освоювала Лісостеп і займалася землеробством [90]. На півночі Причорномор'я в степових місцях зосередилися племена, в яких переважали скотарі. Можна допустити, що кількісне зростання населення і обмеженість території викликали подальші міграції у напрямку Північно-Західної та Центральної Європи, а індоіранських племен – у напрямку первісної прабатьківщини. З останніми пішли і кочові скіфські племена, які згодом повернулися в місця Північного Кавказу, а потім і Надчорномор'я. Хоча Геродот і пише про вторгнення скіфів у північночорноморські землі, проте археологія, як пише М.І.Артамонов, “не знає ніякого вторгнення нового населення в Північне Причорномор'я” [7, с. 11]. Це, на нашу думку, може пояснюватися тільки безперервністю культури, що була притаманна на цих землях протоскіфам і тим скіфам, що прийшли в VII ст. до н. е. на ці землі повторно.

Перша згадка про *кіммерійців* має місце в поемах Гомера (VIII ст. до н.е.), згодом про них пише Геродот, називаючи географічні місця як *Кіммерійські степи*, *Кіммерійський Боспор*, *Кіммерія*, про ці племена свідчать могили кіммерійських царів. Походження етнічного назви залишається спірним [88, с. 8].

Життя кіммерійців характеризувалося двома подіями: 1) переходом більшості населення степової зони Волго-Дунайського міжріччя до кочового способу життя в кінці II – початку I тис. до н.е. і 2) переселенням скіфів на цю територію в кінці VIII - початку VII ст. до н.е. [26, с. 20]. Останні витіснили кіммерійців і створили могутню державу Скіфію. Кіммерійці пішли через Кавказ у Малу Азію, рештки їх, вважається, у вигляді *таврів* залишилися в гірській частині Криму.

У зазначений історичний час Геродот розрізняє серед скіфських племен дві групи: скіфи-царські і скіфи-землероби. Останні легко асоціювалися з населенням Лісостепу, де вже проживали потомки протоскіфів. Скіфи-царські займали південь території України, звідки вони тримали в покорі племена-землеробів Лісостепу і збирали з них дань, а також контролювали всі торговельні шляхи, які йшли на Близький Схід та в Середземномор'я. Скіфи-землероби вели осілий спосіб життя, будували для прожиття, а іноді тільки для свого захисту городища у вигляді земельних укріплень, займалися також ремеслом, зокрема освоїли виплавку металу. Як свідчать розкопки городищ, скіфи орали землю дерев'яним плугом у вигляді крюка з дерева, впрягаючи пару волів чи коней, сіяли пшеницю, ячмінь, просо, розводили корів, коней, овець та свиней [7, с. 94-98]. Мабуть, часті набіги кочівників із степових районів на землі Лісостепу примушували їх жителів будувати городища-сховища і разом з тим створювати військові формування. Про це свідчать численні поховання по обидва берега Дніпра (вздовж р.Сули, по р. Сейм) чоловіків-воїнів [7, с. 110-111].

У одній із легенд про походження скіфів Геродот згадує родоначальника Таргітая, у якого було три сини. Серед синів виділяється і залишається живим після деяких пригод *Колаксай* - родоначальник всіх скіфів. Він володіє всіма землеробними атрибутами. За цією легендою передбачається, що жертвоприношення проводилося весною перед польовими роботами, і тоді ж земля, яка була в загальній власності, розподілялася окремим сім'ям. У цілому вся легенда свідчить про первинність у скіфів землеробства, що має місце і в семантиці антропоніма. В імені друга частина *-ксай* значить 'царь', а все ім'я *Колоксай* мало смисл 'царь колов (чи сколов, скелотов)' [7, с. 100]. Варіанти імені скіфських племен свідчать про існування в цей давній час (про який говорить легенда) у їх формі кореня **kol-/*skol-*, що можуть бути виведені із піс. **k^wel-/*sk^wel-*. Очевидно, що початкове **s-* представляє собою 'бігле-s', у цілому ж корінь мав вигляд **k^wel-* і означав - 'землероби'. Цей корінь був властивий і

арійським племенам, до яких входили також скіфи. Спільність кореня **k^wel-* також і для інших етносів (про що буде йти мова нижче) свідчить, що в той давній час, про який оповідає легенда, скіфи не мали свого власного імені і не утворювали собою окремих етносів. Але в своїй легенді вони зберегли пам'ять про витoki їхнього роду-племені. Формування скіфського етносу відноситься на період VII-V ст. до н.е., що сприяло створенню сильної північночорноморської держави Скіфії [129].

Скіфія займала територію від Верхнього Дністра і до Дніпра. За Геродотом царські скіфи вважали інших скіфів своїми рабами. Збільшення майнової та соціальної диференціації сприяло утворенню “воєнної аристократії” [129, с. 65]. Археологічні дані свідчать про утворення “військового прошарку” також у населення лісостепного землеробського суспільства [226, с. 343]. Заняття військовою справою вважалося у скіфів шляхетною справою (Геродот). Колишня дуальна організація суспільного життя, яка бере свій початок з протоіндоєвропейського часу, змінилася тріадною [129, с. 75]. Таку тріаду утворювали скіфи-аристократи, скіфи-воїни та землероби. Існування могутньої Скіфії можна завдячувати саме утворенню воєнної аристократії, яка стояла на сторожі захисту своїх багатств та інтересів свого державного утворення.

Щодо соціальних відносин - необхідно відмітити існування у скіфів протиставлення панівної верхівки і підлеглих; суспільство в цілому було патріархально-родовим [7, с. 141]. Цар у Скіфії мав необмежену владу, яка передавалася спадково за батьківською лінією. Проте новий цар затверджувався населенням або його представниками-старійшинами, які також отримували свій статус за спадковим принципом [7, с. 139]. У такій управлінській структурі проглядаються давні елементи виборності, що поступово стали закріплюватися спадково за тим чи іншим родом. Для збереження пригнічення нижчих верств та свого подальшого збагачення керівна еліта у Скіфії мала сильне військо та абсолютну царську владу.

У межах Скіфії знаходилися слов'янські племена, які користувалися захистом від ворогів саме завдяки існуючій скіфській військовій організації. В цілому можна говорити про етносоціальну неоднорідність скіфів. Керівна верхівка Скіфії жила за рахунок у першу чергу праці землеробів - слов'ян, скіфів та інших племен, а також розвитку ремесел і торгівлі з іншими державами. Слов'яни, які в цей час не мали своєї державної організації, мирилися зі своїм підневільним становищем, тим більше, що воно не було особливо жорстоким. Про це свідчить те, що скіфи себе вважали також слов'янами (пор. етимологію слова *сколоти*), не роблячи особливої різниці між різноплеменними та різноетнічними землеробами.

Передбачається, що до середини V ст. до н.е. скіфське землеробське населення “змушене було залишити свою країну через причини, що залишаються невідомими” [7, с. 112]. На нашу думку, спільність арійського походження, а також тривале заняття землеробством і, очевидно, дружні відносини з численними слов'янськими племенами, зокрема з антами, що проживали в цей час на одній території разом зі скіфами-землеробами, сприяли розчиненню останніх серед слов'ян. Слов'яни-анти розширювали свою територію і поширили свої землі до Північного Причорномор'я.

Після деякої перерви на причорноморських степах в II ст. до н.е. з'являються інші іранські племена – *сармати*, які були за походженням, способом життя і культурі близькими кіммерійцям і скіфам [26, с. 8]. У структурі їх суспільства чітко виявлялося протиріччя пануючої кочівної верхівки і основної маси воїнів, про що свідчать багаті “царські” поховання та маса поховань рядових воїнів [26, с. 155]. Сарматське плем'я було надзвичайно воєнізоване, всі чоловіки були воїнами. Основним джерелом збагачення були пограбування сусідніх народів, вони спустошували Середнє Придніпров'я, життя носіїв пізньозарубинецької культури стало нестерпним [26, с. 153]. Держава Сарматія, згадує Тацит, простягалася до меж германців та фіннів, займаючи територію венедів. Сармати відрізнялися від цих народів своїм кочовим способом життя і проводили весь час у кибитках і на коні

[195, с. 641]. У I ст. н.е. в степах Східної Європи з'явилися кочові іраномовні племена *алани*, які підкорили собі сарматське населення, культура якого не мала з культурою аланів особливих відмінностей [6, с. 43-44].

У II ст. н.е. у степах Північного Причорномор'я з'явилися *готи*. Вони представляли собою союз різних племен і проживали в степах Причорномор'я від Дону до Дунаю, займаючи всю лісостепову полосу території України [6, с. 45]. Час існування Готського союзу III і IV ст. н.е. збігається з існуванням черняхівської культури. У цій спільноті, окрім готів, були гети та фракійські племена. По сусідству проживали слов'янські племена анти, про яких Йордан згадує в IV ст. В IV ст. н.е. на зазначену територію вторглися *гунни*, войовниче тюркське плем'я, при перших ударах яких готський союз розпався.

Вважається, що в VI ст. в Європі з'явилися *хазари*, теж тюркомовні племена, а з VII ст. існувало вже дві самостійні держави: Хазарська і Болгарська, близькі за етнічним складом і за своїм походженням [6, с. 171]. У цей час Хазарія володіла Причорномор'ям і Азово-Каспійськими степами. В кінці VIII – напочатку IX ст., як зазначає М.І.Артамонов, поляни звільнилися від хазарського ярма, проте в кінці IX ст. в степи Надчорномор'я вторглися численні орди *печенігів*, з якими знову довелося вести настирливу боротьбу східнослов'янським племенам, об'єднаним на цей раз в єдину державу – Київську Русь.

Але повернімося до часу заселення території Східної Європи окремими індоєвропейськими племенами, які деякий час утворювали перш за все мовну єдність, яка, зрештою, їх якоюсь мірою й об'єднувала. На цій території проживали автохтонні народи, мова яких вплинула на діалекти прийшлих аріїв. Особливо великий вплив виявився в мові слов'ян, які залишилися на цій території після подальшої міграції інших племен. Аналіз якраз відносин мови місцевого населення і праслов'янської мови потребує детального аналізу особливостей подальшого розвитку мови останньої.

Виходячи із особливостей праіндоєвропейської мови (див. розділ 1), протослов'янська характеризувалася реалізацією в мовленнєвому потоці відкритих складів. Для неї було типовим поперемінне вживання приголосного та голосного, що надавало їй особливої милозвучності. У морфології слова зароджувалися типові для слов'янських мов словотвірні елементи, серед яких необхідно назвати рефлекси іє. **-ka*, **-na*, **-ra*, **-la*, що розрізняли перш за все граматичні число та рід. У скотарсько-землеробських словах досить частотними були словоформи, в парадигмі яких переважали корені іє. **k^wer-*, **k^wel-*, **k^wen-*.

У порівнянні лексико-граматичних одиниць історично найбільш мінливими виступають фонетичні ознаки мови. Дослідження структури складу і слова в германських та балтійських мовах на матеріалі перших писемних пам'яток показали, що в них суттєву частку займають закриті склади і має місце велика різноманітність консонантних сполук, на відміну від слов'янських мов. Ретроспективно можна передбачити, що ці відмінні риси беруть свій початок від часу існування відповідних індоєвропейських діалектів. Окрім зазначеного, необхідно звернути увагу ще на одну типову фонетичну ознаку слов'янських мов, яка відрізняє їх від германських та балтійських. Це - належність мови слов'ян до **консонантносильного** фонетичного типу, а германських та балтійських – до **вокальноносильного** типу. Зупинімся на цій стороні фонетичної характеристики детальніше.

Експериментально-фонетичні дослідження німецької та української мов, виконані нами в результаті застосування плетизмографа, що фіксує напругу відповідних м'язів артикуляційного апарату, показали більшу напругу приголосного порівняно з голосним у межах українського складу і, навпаки, більшу силу вимови голосного в німецькому складі порівняно до приголосного [300]. Згідно з цими результатами було висунуто гіпотезу про належність української мови до консонантносильного фонетичного типу, а німецької – до вокальноносильного типу. Подальші спостереження над реалізацією в межах складу консонантних сполук, їх розвитком і в цілому

динамікою зміни в структурі слова дозволили розширити прийняту гіпотезу відповідно до групи слов'янських і групи германських мов.

Артикуляційно зазначені фонетичні типи характеризуються реалізацією в фізіологічній структурі складу енергетичного максимуму ($E_{\max}$) на превокальному приголосному або на стику з голосним. Першопричиною такого різномісного проявлення сили вимови необхідно вважати мовний фактор. У час становлення мовленнєвої системи, коли фонематично розрізнялися лише приголосні, $E_{\max}$ проявлявся саме на приголосному (цей час відображено в консонантній системі письма мов). Завдяки великій силі вимови цієї ділянки слова тут реалізувалися різні консонантні фонemi. Перехід консонантної системи (силабічної) в звукофонемну, і відповідно, - зародження голосних як фонемних одиниць привело до впливу на реалізацію $E_{\max}$ як з боку приголосного, так і з боку голосного звуку. З розвитком діалектів мови-основи, коли змінювалося співвідношення приголосних та голосних реалізацій у парадигмі складу, міг змінитися також первинний консонантносильний тип на вокальносильний, як це має місце, наприклад, у германських та балтійських мовах. Фонетичний тип є надзвичайно суттєвою характеристикою мови, він виступає тим стрижнем, навколо якого формуються всі звукові одиниці складу та слова. З часу існування у мовах того чи іншого фонетичного типу реалізації звуків відбувається зародження типових характеристик її сполук і відповідно - морфемних та лексичних форм. Наявність зазначеної типологічної риси на рівні мовлення приводить до відповідних змін в сфері граматики при формуванні і розвитку окремих морфемних одиниць. Таким чином, фонетичний тип спричиняє відповідні регулярні зміни при зародженні і розвитку одиниць мови і, перш за все, їх фонетичних та морфологічних ознак. До таких найбільш очевидних необхідно віднести ознаки, показані в табл.1.

Таблиця 1. Фонетико-морфологічні ознаки консонантносильного
і вокальносильного типів сучасних мов

N п/п	Фонетико- морфологічні ознаки	Консонантно- сильний тип (слов'янські мови)	Вокальносильний Тип	
			(германські мови)	(балтійські мови)
1.	Найбільш частотні склади	Відкриті	закриті	Закриті
2.	Найбільш частотний склад	CV	CVC	CVC
3.	Початкові сполуки приголосних:			
	а) з висхідною напругою (первинні)	ST-, SR-, ZR- TR-, DR-, STR-, ZDR-	ST-, SR-, TR-, DR-, ZR-, STR-	ST-, SR-, TR-, DR-, ZR-, STR-
	б) з невисхідною напругою	RS-, SS-, ZS-, ZSTR- і ін.	(відсутні такі сполуки)	(відсутні такі сполуки)
	в) два однакових приголосних (в анлауті слова)	сс-, вв-, зз-...	(відсутні такі сполуки)	(відсутні такі сполуки)
4.	Одноконсонантні службові частини мови: прийменник, сполучник, частка	в, з, с, б, й, ж...	(відсутні такі слова)	(відсутні такі слова)
5.	Одноконсонантні префікси	в-, з-, с- ...	(відсутні такі префікси)	(відсутні такі префікси)
6.	Співвідношення приголосних до голосних фонем	(укр.) 3,3 (рос.) 3,3	(нім.) 1,5 (англ.) 1,2	(лит.) 1,5 (лтс.) 2,2

Порівняльний аналіз засвідчив, що відповідно до прийнятого фонетико-граматичного критерія, слов'янські мови зберегли архаїчні риси праіндоєвропейської мови і тим самим достатньо чітко відрізняються за своїм фонетичним типом від германських і балтійських, тобто від мов, з якими вони утворювали в час проживання на території від Волги і до Дунаю єдину мовну спільність. У зв'язку з цим виникає питання, що послугувало причиною такого своєрідного розвитку слов'янських мов. Оскільки слов'яни затрималися тут і продовжували й пізніше проживати на зазначеній території, то може виникнути думка про вплив субстрату – мови тих автохтонних мешканців, які проживали на території сучасної України і її сусідніх землях. Зупинимось на цьому детальніше.

Сучасні археологічні дослідження доводять, що на території нинішньої України людина проживала в дольодовиковий час і закріпилася постійно в післяльодовиковий період, коли стабілізувалися природні умови (Залізняк, 1998). У давній час у цій місцевості фіксувалося досить розвинене землеробське господарство **трипільців**. У часі вони стикаються з приходом арійських племен, який припадає десь на III тис. до н.е. Сумісне і тривале проживання на зазначеній території трипільців і праслов'ян відзначалося впливом автохтонних мешканців на господарську діяльність слов'ян, у тому числі і на мову. Саме таким контактом можна пояснити субстратні явища в мові протослов'ян (а також і в мові інших аріїв). Цей вплив досить переконливо показав у ряді своїх праць Ю.Л.Мосенкіс, який провів реконструкцію деяких ознак мови носіїв трипільської культури і порівняв їх з реліктовими явищами в слов'янських мовах [126]. Зокрема, впливом трипільського субстрату вважається походження в слов'янських мовах 'закону відкритого складу' і звідси поперемінне вживання у мовленні слов'ян приголосного і голосного звуків. На нашу думку, тенденція відкритого складу як основа вихідного фізіологічного складу в протоіндоєвропейській мові існувала з моменту її зародження, проте ця тенденція закріпилася найбільше в слов'янських мовах. Вище уже йшлося про перевагу в давніх

писемних пам'ятках відкритих складів над закритими [185; 33; 122; 228]. Проте найбільше ця закономірність виявила себе саме в слов'янських мовах, і причиною цього, як справедливо відзначає Ю.Л.Мосенкіс, є вплив доіндоєвропейського субстрату. Дія останнього позначилася, як ми вважаємо, на подальшому розвитку індоєвропейської тенденції відкритого складу, яка й до сьогодні має місце в слов'янських мовах. Територіально і за часом такий вплив міг бути з боку носіїв трипільської мови і в першу чергу на слов'янські мови, які залишалися на цій території і в наступні тисячоліття. До аналогічних явищ необхідно віднести коливання дзвінких і глухих приголосних, яке є типовим для давньокритського письма, етрусської мови, а також палеобалканських мов, де відзначається також вплив доіндоєвропейського субстрату Балкан [127].

До субстратних фонетичних рис, що вплинули на індоєвропейські діалекти Східної Європи і перш за все на слов'янські мови, необхідно віднести явище субституції, що полягає у переході іє. лабіовелярного в піє. білабіальний приголосний, тобто іє. $*k^w$ - > піє. $*p$ -, а також іє. $*k$ - в піє. $*t$ - (і пізніше іє. $*g^w$ - > піє. $*b$ -). Відомо, що іє. $*k^w$ - мав у слов'янських мовах різні інновації, в результаті чого з'являлися звукосполучення чи окремі звуки типу hw -, h -, w -, k -, c -, $č$ або зникнення звуку [187]. У той же час поряд із зазначеними змінами, які мали місце і в інших індоєвропейських мовах, у слов'ян у період формування протомови відмічається досить часто поява зімкненого губно-губного на місці лабіовелярного приголосного. Ця інновація відрізняється від типового фонетичного розвитку тим, що проявила себе в результаті підстановки, викликаній активною дією перцептивного фактору, і вона може бути результатом дії субстрату або впливом повторним через субстрат. Останнє полягає в тому, що носії субстрату сприйняли мову прибульців шляхом заміни одних звуків іншими і в результаті виникнення білінгвізму пройшов вплив словоформ уже з новими $*p$ - чи $*t$ - на мову протослов'ян та інших індоєвропейських племен. Як показав аналіз лексем, що позначають давніх домашніх тварин (див. розд.2), перцептивна

субституція має місце лише в мовах: гр., лат., фр., вал., гал., алб., англ., дісл., нім., ір., лит., лтс., дпрус. та слов'янських, тобто в центрально- та східноєвропейських мовах. Носії грецької мови прийшли із Близького Сходу через Малу Азію, маючи вплив субстрату цього регіону. Вважається, що “егейська (кріто-мінойська) культура Східного Середземномор'я” виступає також найближчою до трипільської [127, с.6]. Можна припустити, що в час перебування зазначених племен північного індоєвропейського відгалуження на території від Волги до Дунаю відбувався досить активний вплив мов субстрату, і в цей час помічене членування цієї пізньоіндоєвропейської мовної гілки та утворення окремих протомов і відповідно етносів, зокрема слов'ян, германців, кельтів, італіків і т. д. Субстратні явища в цих мовах сягають перш за все цього періоду життя аріїв і мають в собі спільні елементи. Вплив субстрату був обмежений подальшою міграцією германських племен на північний захід та інших племен на захід, і лише слов'янські племена, які залишилися на цій території, мають більше ознак впливу мови субстрату, а також впливу на матеріальне та духовне життя з боку трипільців. Останні, як і протослов'яни, землероби за своєю природою, а тому трудолюбиві і добрі, з ними легко зжилися племена-пришельці аріїв-землеробів. Трипільці з часом повністю асоціювалися в середовищі слов'янських племен і перестали існувати як окремі племена Трипільля. Носії індоіранських мов, в яких відсутній відзначений тип перцептивної субституції, очевидно, в цей час повернули назад у напрямку своєї давньої батьківщини, і в тому їх мови відрізняються від інших діалектів північної індоєвропейської гілки.

До розглянутих раніше явищ лексики в слов'янських мовах (сюди відносимо слова: *бик, баран, поле, плуг, плем'я, поросля* і ін.), у якій проявилось явище субституції, що має місце в результаті впливу мови трипільців, необхідно додати ще деякі яскраві приклади перцептивної субституції цього часу. Зупинімся на цих лексемах.

До найбільш давньої польової рослини належить *полин*, яка в окремих слов'янських мовах має вигляд: укр. *полин*, бр. *полын*, др. *пелынь*, *пелынь*, болг. *пелѣн*, схв. *пѣлин* 'шалфей', слн. *pelín* 'тс.', ч. *pelyň*, *pelyněk*, дп. *piołyn*, п. *piołún*, вл. *połon*, нл. *połyn*, *połun*, спорідненими виступають також лтс. *pelane* 'полин', лит. *pelynos* [223, с. 320]. Певної етимології не існує, передбачається смисловий зв'язок з **polēti* 'горіти, палати' або з **polvь* 'половий' [223, с.320]. У балтійських мовах зі значенням 'полин' представлені словоформи лтс. *vērmeles*, лит. *kietis*, у яких є в анлауті приголосні *k-* та *v-*, що, безсумнівно, походять із єдиного звука **k^w-*. У цілому балтійський матеріал дозволяє реконструювати форму **k^wer-* 'полин'. Підтвердження цьому знаходимо в корені *wer-*, який має місце в давніх германських мовах в значенні 'полин': днн. *wermtuot*, дангл. *vermôd*, нижн. гол. *wermoede*, нім. *Wermut* 'сорт вина, полин' [258, с. 762]. У словниках етимологія цього слова визнана затемненою. На нашу думку, герм. *wer-*, як і балтійські форми, представляють собою піс. **k^wer-*, що є синонімічним псл. **pol-* 'полин'; спорідненим є також псл. **pole*, що походять від **k^wel-* 'поле, польовий'. У слові типу укр. *полин* виділяється суфікс *-инь* (із **-на* 'один із...', значення посесивності), що в цілому мало смисл 'одна із польових рослин', або 'польова (рослина)'. Очевидною є субституція іє. **k^w-* у слов'янських мовах білабіальним псл. **p-* у лексемах зі значенням 'полин'.

Аналогічний процес перцептивної заміни має місце і в розвитку лексеми *просо* – однієї із давніх зернових культур на території України, яка представлена фактично в усіх слов'янських мовах з початковим **pros-*: укр., бр., рос. *просо*, болг. *прѡсѡ*, схв. *прѣсо*, ч., слц., п., вл. *proso*, нл. *pšoso*, полаб. *prüsü*, надійні споріднені форми яких "відсутні" [223, с.378-379]. Лексема дпрус. *prassan* 'просо' передбачається запозиченою із польської, а лит. *sóra* 'просо' – із мордовської *śora* 'хліб, зерно'. На нашу думку, необхідно реконструювати початковий анлаут з голосним між приголосними, тобто псл. **per-os-*. Такі зміни викликані впливом субстрату, що проявилися в результаті перцептивної заміни піс. **k^wer-*. Наявність початкового зімкненого

k^w*- підтверджується германськими мовами, в яких реконструюється **hers-* ‘просо, хлібний злак’ (дісл. *hirsi*, шв. *hirs*, двн. *hirsi*, нім. *Hirse*) [101, с. 226]. Автори словника Дуден передбачають походження зазначеного кореня із іє. **ker-* ‘рости’ [258, с.267]. Таким чином, початкове слов’янське **p-* у слові *просо* походить із піє.k-* (< іє.**k^w*-) у результаті перцептивної заміни, викликаній мовою-субстратом.

Насамкінець хочеться проаналізувати ще одну лексему, яка мала велике смислове навантаження у слов’ян. Це – ім’я бога грози *Перун*. Вяч. Вс. Іванов і В. М. Топоров вважають Перуна “спільним нащадком древніх індоєвропейських традицій” [75, с.4]. Бог Грози виступає під назвами, представленими в писемних пам’ятках як псл. *Perunъ*, лит. *Perkūnas*, лтс. *Pêrkôns*, прус. *Perkuns*. Дослідження зазначених вчених ґрунтується на матеріалі різних пам’яток старовини, перш за все білоруських, які добре зберегли архаїчні індоєвропейські традиції. В результаті авторами виділено основні ознаки Перуна, зокрема: Бог Грози, що знаходиться нагорі (на горі, на небі, на вершині світового дерева), а його противник, Змій, - внизу, біля коренів дерева; Змій краде рогату худобу, Перун звільняє скот, після чого з’являється дощ [75, с. 5]. Дії Перуна пов’язані з об’єктами дуб, скеля (камінь), гора, про що свідчать інші індоєвропейські мови. Наприклад: лат. *quercus* ‘дуб’, хет. *peruna-* ‘скеля’ і ім’я власне *Perṇa-/Pirṇa-*, що відноситься до міфологічної істоти, вед. *parjanya-* ‘дощова хмара’ та *Parjanya* (ім’я бога), гот. *fairguni* ‘гора’, дінд. *parvata* ‘гора’ [75, с. 9]. Як зазначають дослідники, в південних слов’ян засвідчені назви гір та підвищень по імені *Перун* або *Перунова гора*, багато назв з цим коренем відносяться до водних об’єктів. У старолатиській мові ритуал виклику Бога Грози (і дощу) здійснюється на підвищенні. Аналогічно в українському весняному обряді Дощ засвідчується разом з Місяцем і Сонцем. Пор. у веснянці “Стоїть же, стоїть нова світлонька”:

“...А в тій світлоньці тисовий столик.

При тім столику три гості сидять,

Три гості сидять, три товариші.

Один товариш – ясне сонечко,

Другий товариш – та місяченько,

Третій товариш – та дрібен дощик...” (далі говориться, що вище за цих гостей нікого й нічого немає) [67, с. 23].

За смислом *Перун* протиставляється слов'янському *Велесу*, скотському богу, який був головним у землеробів-слов'ян. “...Давнина співвіднесення вершинного становища Бога Грози з найвищою соціальною групою підтверджується роллю Перуна в клятвах давньоруських князів, де має місце бінарне протиставлення Перуна, що стояв на підвищенні – “горі”, - Велесу, ідол якого міг бути і не на підвищенні, і відповідно протиставлення князівської дружини і всієї Русі” [75, с. 9]. За загальним смислом ‘небо-земля’ названі боги близькі індоєвропейським *Варуна-Деметра*. Перун – “бог наймогутніших сил неба: землі, блискавки та грому” [29, с. 363]. Можливо, *Перун* і за формою продовжує теонім *Варуна*, що могло трапитися в результаті перцептивної субституції, розглянутої вище. Тобто, теоніми *Перун* і *Велес* можна представити як протиставлення давніх коренів відповідно піє. **k^wer-* та піє. **k^wel-*, що мало місце досить яскраво в діалектах індоєвропейської мови. Корінь **k^wer-* (і відповідно *Перун*) первісно представляв скотарів і керівну верхівку суспільства, а в час існування окремих етносів мови-основи, в тому числі слов'янського, позначав родову знать та дружинників, а корінь **k^wel-* (і відповідно *Велес*) характеризував осілих землеробів. Перехід піє. **k^wer-* в псл. **per-* в слові із зазначеною семантикою показує також Г.Нагі [285]. Вважаємо, що ці фонетичні зміни відбулися під впливом мови-субстрату, про що говорилося вище. Правда, проявлення **per-* в індо-іранських і інших мовах потребує спеціального дослідження.

Як уже говорилося, найбільший уплив зазначений субстрат зробив на слов'янські мови, які територіально залишилися в місцях проживання населення Трипілля. Розглянуті факти впливу субстрату становлять типові

риси мови протослов'ян і свідчать про час зародження слов'янського етносу, який припадає, вважаємо, на II тис. до н.е. З цього часу зароджується етнонім *слов'яни*, про що буде йти мова далі.

Найдавніші поселення слов'ян знаходилися на верхньому та середньому Придніпров'ї, де була високорозвинена країна трипільців. Як показав відомий етнограф В.П.Петров, їх побут, культура споріднені сучасним українцям [143]. Це – “суцільно хліборобська країна” [143, с.17], для якої характерним був родинний лад. У результаті дослідження археологічних та етнографічних пам'яток В.П.Петров прийшов до висновку про генетичний зв'язок трипільців з сучасними українцями, або ширше, на нашу думку, з предками сучасних слов'ян.

4.3. Зародження слов'янського етносу.

Походження етнонімів *слов'яни/склавіни, венети та анти*

Протягом тривалого часу в славістиці не знаходить задовільного розв'язання проблема походження зазначених у заголовку слов'янських етнонімів. Більшість учених сходиться на думці, що ці етноніми не є самоназвою слов'ян і з'явилися в результаті ідентифікації цих племен сусідніми народами, зокрема іранськими та кельтськими [215, с. 3]. У численних наукових працях і етимологічних словниках представлені різні точки зору відносно походження етноніма *слов'яни*. Дехто вважає, що це ім'я походить від наймення богині-матері *Слави*, і звідси – країна *Славія* та язичницьке богослужіння *славлення* [20, с.67-68]. Пов'язують учені етнонім *слов'яни* і з спорідненим коренем *слово*, тобто слов'яни – це ті, що ясно говорять [232, с. 414]. Виводять розглядуване наймення і від гідроніма *Славутич* [223, с. 665], тому назва *слов'яни* значить букв. “дніпровці” [82, с. 5]. Незважаючи на різнобічний підхід до аналізу слова *слов'яни*, сьогодні немає єдиної і переконливої його етимології. У нашій роботі щодо наймення *слов'яни* та інших слов'янських етнонімів представлено інший підхід, який ґрунтується на семантичній природі та закономірностях фонетичної зміни праслов'янської лексики. Виклад цього розуміння походження загальнослов'янських етнонімів спирається на писемні свідчення і особливості реконструкції відповідної лексики в світлі загальноіндоевропейського мовного контексту.

Із відомих реконструйованих форм псл. **slověninъ* і (мн.) **slověne* вважаємо останню первинною, бо вона позначала в цілому слов'янську спільноту. В окремих слов'янських мовах цей етнонім представлений у таких варіантах: укр. *слов'яни*, рос. *славяне*, др. *словяне*, стсл. *словѣне*, ч. *slované*, слц. *slovák* ‘словак’, п. *słowianie* ‘слов'яни’, полаб. *slüövenskē* (про полабських слов'ян) [223, с. 664-665]. У сучасній формі *слов'яни* виділяються складові: корінь *слов'-* та суфікс *-ян-* і закінчення *-и*. Граматичні форми виконують відповідно функції посесивності та множинності. Проте корінь у

вигляді *слов’-* являє собою ступінь з уже пересунутим приголосним *-в’* із давнього граматичного форманту *-в’ян-*. Цей процес відомий під назвою фонетичної атракції, розглянутий в деталях у розд. 1. Вважаємо, що в час зародження слов’янського етносу в етнонімі мав місце складоподіл **slo-věne*, в якому початкова частина представляла в протослов’янській мові корінь. З іншого боку, **věne* виступала в значенні граматичної форманти.

Наявність двох початкових приголосних у корені **slo-* свідчить про редуцію і зникнення голосного, що знаходився між ними. Саме цей голосний викликав палаталізацію попереднього зімкненого, який змінився в **s-*. Подібне пом’якшення мало місце в цей час і в інших мовах, що належать до групи сатем. Цю фонетичну зміну називають сатемною палаталізацією, на відміну від власне слов’янських змін. Фонетичні процеси в ретроспекції дозволяють реконструювати форму у вигляді **k’el-*, яка вийшла із піє. **k^wel-* зі значенням ‘арії-землероби’. Лабіовелярний приголосний у своєму розвитку в слов’янських словах уплинув також на наступний склад і впливав на появу губного голосного [o] в корені **slo-*. Таким чином, прадавній слов’янський корінь **slo-* вийшов із піє. **k^wel-*. Розвиток останнього відбувся у напрямку: **k^wel-* → псл. **k’el-* → **sel-* → **sl(o)-*.

У закореневій частині **-věne* початковий приголосний у давнину мав якість білабіального [w]. Як свідчать факти мов, в анлауті і в середині слова має місце фонетична альтернація приголосних *h/w*, яка свідчить про їхнє походження із **h^w* (< іє. **k^w*). Зазначене, а також нижченаведені факти дозволяють реконструювати **-věne* у вигляді **k^wene* (із ріє. **k^wana*), що мало значення ‘одні із...’. Таким чином, псл. **slověne* вийшло із піє. **k^wele* + **k^wene* і означало ‘одні із аріїв-землеробів’. Зародження в цей час смислового протиставлення індоєвропейського та племінного родоводів сприяло прийняттю самоназви для зароджуваного етносу. Назва ‘одні із аріїв-землеробів’ відповідала загальному розумінню виділення слов’янського етносу із спільноти індоєвропейців - скотарів-землеробів. “Уже в праслов’янський період, - пише В.І.Дегтярьов, - для позначення однієї особи,

виділеної із етнічної сукупності, стали використовуватися вторинні сингулятивні форми, що утворювали відношення типу *русь – русинь...*” [53, с.95]. Очевидно, що зазначена форма **slověninъ* витворилася пізніше, про це свідчить і генезис граматичної категорії числа, згідно з яким форма однини є вторинною до множини (в минулому – двоїни) [192].

Зарубіжні автори знаходять у давніх писемних пам’ятках і іншу синонімічну форму до вищезазначеного етноніма, а саме: ср.лат. *Sclaveni*, нім. *Sklawen* ‘слов’яни’. Зазначені словоформи дозволяють реконструювати псл. **sklověne*, яка за значенням є омонімічною до **slověne*. Тут також виділяється за аналогією корінь у вигляді **skla-*, в якому початкове *s-* є чисто формальним елементом у слові і представляє собою індоєвропейське “бігле-*s*” [119]. Наявність цього приголосного перешкодила перетворенню початкового *k > s* у слові **sklověne* за аналогією слова **slověne*. У протилежному випадку в анлауті зійшлися б два однакових приголосних **ss-*, подібних сполук не було в праіндоєвропейській та тогочасній праслов’янській мовах [185]. З іншого боку, можна припустити, що “бігле-*s*” з’явилося в слові **sklověne* під впливом тих фонетичних змін, що мали місце на початку слова під час зародження **slověne*. Вважаємо, що реалізація в останньому початкового **s-* привела до появи варіанту **skel-*. Зазначений процес був довготривалим і, безсумнівно, у мові мав місце перехідний період, коли співіснували варіанти самого одного кореня у вигляді **k’el-*, **sel-* і **skel-*. Реконструйована форма знаходить підтвердження в арабському слові *Šaqâliba*, що позначало слов’ян [150, с. 70-71]. Фактичний матеріал германських та інших мов засвідчують омонімічне за значенням вживання **sla-* та **skla-* у лексемах *Slaven*, *Sklassen*. Варіант **skla-* підтверджує також отриманий вище висновок про те, що **slo-* вийшло із **k’el-*. Наявність в окремих свідченнях форм *Stlaveni*, *Stlavi* поряд зі *Sklasseni*, *Sklassi* [135, с. 37], де *-k-* заміщене приголосним *-t-*, свідчить про вплив у цей час мовного субстрату.

Таким чином, розпад арійської мовної спільноти, або давньоєвропейської мовної сукупності, привів до виділення протослов'ян і зародження самоназви цих племен. Поява етноніма *слов'яни* засвідчує також, що ці племена мали свою територію проживання, свої звичаї, відзначалися специфікою своєї мови порівняно з іншими мовами. Можна припустити, що це мало місце в час зародження європейських і інших етносів, який припадає на II тис. до н.е.

Розвиток відтворювального господарства і, перш за все, в сфері землеробства сприяв зростанню чисельності слов'ян, що спричинило також розширенню їхніх територій. Вчені відмічають, що етнічні процеси мають регулярний характер і відзначаються то періодом відносного спокою, то періодом бурхливого розвитку. М. Гримич підкреслює роль існування внутрішньоетнічного функціонального конфлікту, який характеризується застоєм та стабільністю або кризовими явищами, що супроводжуються “бунтами”, “війнами”, “масовими міграціями” у час становлення народів [41, с.17]. У результаті подібних соціальних катаклізмів відбуваються дивергентні процеси, які призводять до розпаду племен [22, с. 235]. Такі процеси, уявляється нам, відбувалися при розвитку слов'янського етносу, який проживав на обширній території Східної Європи. Відносно ізольоване життя в крайніх точках території слов'ян приводило з часом до все більшого їх діалектного розшарування. В результаті етнічної парціації відбувається відділення певної частини етносу, яка з часом перетворюється в самостійний етнос [22, с.235-236]. На півдні, як автохтонній території, залишилася стара назва, засвідчена в давніх джерелах - *склавіни (слов'яни)*, а північна отримала наймення *венети*, або *венеди*. Вважається, що венети займали територію від Дніпра до Ельби, як було засвідчено на рубежі нашої ери [60, с.349].

Слов'янські племена зазначеної території мали такі імена: укр. *венети*, *венеди*, рос., бр. *венеты*, *венеды*, п. *Wenetowie*, *Wenedowie*, ч. *Venetové*, *Venedové*, *Venedi* [60, с. 349]. Автори етимологічного словника припускають,

що ця “етнічна назва, перенесена сусідніми народами на слов’ян”, скоріше за все вона була кельтського походження [60, с. 349]. Цієї точки зору дотримувався О.М.Трубачов, він писав: “Ні венеди, ні анти не були ніколи самоназвою слов’ян і первісно позначали інші народи на слов’янських периферіях (венеди/венети – на північному заході, анти – на південному сході) і лише вторинно перенесені на слов’ян у мовах інших народів” [215, с. 3]. Зазначений корінь має місце в назві ‘росіянин’ у фін. *venäjä*, ест. *vene*. Ми дотримуємося іншої точки зору і вважаємо, що ця назва слов’янського походження і тісно пов’язана з етнонімом *слов’яни*, розглянутим вище.

Аналіз наведених вище форм етноніма *венети* показує, що в слові в давнину морфологічно виділялися дві частини: коренева *вене-* і граматичний формант, який має вигляд: *-tu*, *-towie*, *-tové*, *-dowie*, *-dové*, *-di*. Двоскладові форми типу **-towa/*-dowa* ‘два’ вважаємо більш архаїчними, етимологічно вони сходяться у псл. **d(ъ)va* ‘два’ і мають значення збірності. Про це свідчать і наймення зазначеного слов’янського відгалуження у інших народів, які приводить І.Первольф, зокрема: *Veneti*, *Haneti*, *Eneti*, *Venedi*, *Vinidi*, *Vendi*, *Vindi*, *Vineti*, *Venti* [141, с. 70-71]. Такого ж типу форми засвідчено у енциклопедичному словнику Й. Х. Цедлера: лат. *Vened*, *Venede*, *Vinidi*, *Vindi*, *Windi*, *Winda*, *Heneti*. В останньому зазначається, що венети – слов’янський народ, який походить із *Henetis* або *Venetis* [304, с. 2005]. Особливо цінним для нас є наявність у початковій частині позначень у вигляді *V-* і *H-*, перше із яких у давній час мало смисл напівголосного [w]. У цілому анлаутні *w-* і *h-* свідчать про їх походження із складного приголосного **h^w-*. Окрім форми *Weneten*, у середні віки вживалася назва *Henetam linguam* “хенетські мови”, де на початку знаходиться приголосний [h-] [131, с. 113]. Реалізація початкового [h] в *’Ενετοι* [37, с. 196], як назви венетів у Македонії, також доповнює наявне **vēne-* і дозволяє передбачити на початку **hw-*. Тобто, той самий корінь має в анлауті приголосні [w-] і [h-], а це засвідчує наявність у псл. **h^w-*, що вийшов із іє. **k^w-*. Очевидно, що індоєвропейський корінь мав вигляд **k^wen-* ‘один (одні) із ...’.

Таким чином, **k^wene-* є складовою первинної назви **slo-věne* і також давньої назви **vene-ti*. Очевидно, що в найменні північних слов'ян *венети* зберігся зв'язок із первісним ім'ям *слов'яни/склавіни*, і цей зв'язок підтримувався їх спільним походженням. Про це свідчить паралельне вживання для назви цієї групи слов'ян *Wenden* і *Sklawen*, які часто зустрічаються в німецьких і латиномовних джерелах. Венети вважали себе слов'янами (склавінами), з якими їх об'єднували колись спільні племінні, господарські, культурні та історичні традиції, а також їх спільна слов'янська мова, яка, певно, не мала суттєвих труднощів у взаєморозумінні при спілкуванні. Хоча необхідно зазначити, що венетська мова, яка була в основі етносу, мала свої специфічні риси і цим відрізнялася від (пра)слов'янської мови. На це вказують деякі середньовічні автори, відзначаючи, наприклад, що древляни говорили слов'янською і венетською мовами [131, с. 112].

Походження етнонімів, як і онімів у цілому, від спільних індоєвропейських коренів є причиною того, що в різних мовах виявляються подібні словоформи і частка власне специфічних рис у них може бути більшою чи меншою у певній мові. Отримані інновації тісно пов'язані з новим поняттям, і тому їх не можна переносити в іншу мову і там ототожнювати. Спорідненим для них є тільки походження, яке виступає на задньому плані порівняно до нового формального і понятійного утворення. Яскравим свідченням цих процесів є факт, що термін *венети* має реалізацію не тільки в назві окремої слов'янської спільноти. Так звані “венетські етноніми” мають широку географію, вони помічені на берегах Вісли, Адріатичного моря і Атлантичного океану в Британії та на британських островах. Але вони позначали інші племена і не мають нічого спільного зі слов'янськими венетами, за винятком їх формальної подібності в терміні. Різні словоформи в мовах дозволили К.Т.Вітчаку звести їх до одного індоєвропейського кореня вигляду **wenH-to-/eto-* зі значенням ‘дружній, родинний і т.д.’ [28, с. 111]. Незважаючи на те, що всі ці “венетські” угруповання говорили різними індоєвропейськими мовами, їхній єдиний

етимон свідчить, що його носії зберегли пам'ять про “споконвічну спорідненість індоєвропейських народів” і свідчить про існування “особливого індоєвропейського етносу” [28, с. 109, 111]. Зазначена гіпотеза не протирічить нашому підходу до походження етноніма *венети* (слов'янські), витоки якого також ідуть із індоєвропейської прамови. Більше того, наявність кореня іє. **wenH-to-/eto-* ‘венети’ свідчить про смислову і формальну самостійність відповідної складової в етнонімі **slověne* ‘слов'яни’.

Таким чином, у формі *венети* необхідно виділити дві складові *вене-ти*, серед яких остання *-ti(-di)* виступає як граматичний показник двоїни (множинності), що є типовим для назв мешканців слов'янських поселень (пор.: *Obertriti, Croati, Nugardi*) [131, с. 124]. Зазначений суфікс мав значення збірності і вживався досить широко також у позначеннях загальних імен. Граматичній категорії числа, яка представлена парадигмами множини і однини, генетично передувало “загальне числове значення”, що “суміщало в собі однину і множину” [53, с. 93]. Наприклад: псл. **l'udь*, др. *люди*, ст.ч. *lidí*, ст.п. *ludži*; псл. **děť*; др. *господа*. Цей граматичний формант закріпився у функції множинності в слов'янських мовах. У германських мовах, зокрема у німецькій, на базі давнього індоєвропейського формативу ріє. *-*tana* ‘два’ розвинулися форми множинності у вигляді *-ten/-den*. Саме такі словотвірні форми засвідчені у німецьких джерелах. Це назви *Wenden, Weneten*, які, безсумнівно, є германського походження. Проте вони виникли на основі слов'янського кореня *wene-*. “Германські етноніми, на відміну від слов'янських, - писав О.М.Трубачов, - не знають власне етнонімічних суфіксів *t* і *n*” [212, с.57]. Отриманий вище висновок підтверджується також аналогічними запозиченнями слів зі слов'янськими суфіксами *-d, -k* у середньонімецьку. Так, давньоруське *smьrdь* відображене в ср.нім. *Smerde* [260, с. 125], яке в множині виглядає як *Smerden*, має давній германський формант *-den*; слов'янські імена з суфіксом *-k* також реалізуються в

німецькій у вигляді *-ken, -ker*, пор.: вл. *wojak* ‘солдат’ і ср.нім. (мн.) *Wolacker, Wojaken* [260, с. 136-137].

Таким чином, по відношенню до загальної назви *слов’яни*, чи *склавіни*, форма *wene-* є їх складовою (із *-*k^wene*). Етнонім *weneti* містить у собі смисл ‘одні із (слов’ян)’, тобто одне із відгалужень праслов’ян.

Все вищезазначене засвідчує існування двох великих груп слов’янських племен: *склавінів (слов’ян)* і *венетів*. Останні відокремилися від слов’янського етносу і були представлені в історично засвідчений час, перш за все, поморсько-полабськими племенами. Вони займали північно-західну частину Європи, на півдні від них знаходилися склавіни. Південно-східна сторона, де пізніше утворилося плем’я *антів*, у давнину також належала до території венетів. Про це свідчить і спорідненість термінів *венети* і *анти*, про що буде йти мова нижче, а також один історичний факт, на якому зупинимся спеціально.

В одному із свідчень Іордана зустрічаємо в корені **(h)wene* ‘венети’ смисл ‘анти’. Як відмічається в “Гетах”, готський король Вінитарій розбив у Північному Причорномор’ї антів (IV ст. н.е.) і отримав прізвисько *Vinitharis*. О.М.Трубачов розглядає цей антропонім як композит, в якому складові мають значення відповідно ‘венети’ і ‘орати’ (пор. гот. *arjan* ‘орати’), і перекладає його як героїзуюче наймення ‘потрошитель венетів’ [216, с. 51]. Смисловий синкретизм ‘венети’ і ‘анти’ в одному корені **Vini-* свідчить про єдине їх походження, що тим самим підкріплює наш висновок про походження етноніма *анти* із словоформи, що позначала венетів.

Походження *антів* від *венетів* передбачав М.І.Артамонов [5, с. 18], А.А.Москаленко вважав етнонім перших різновидом наймення *венети* [128, с. 15].

Після тривалого часу сусідського життя склавінів та венетів продовжувало зростання чисельності племен, що вимагало розширення території. Склавіни робили це за рахунок просування на захід у напрямку проживання фракійських та ілірійських племен на Балканах. На півночі

венети сусідили з германськими, балтійськими та фінськими племенами і були тут територіально обмежені, місця ж південного сходу залишалися ще не повністю обжиті. Венети займали найбільшу територію від берегів Балтійського моря до Дінця, що спричинило з часом подальший поділ цієї слов'янської спільноти. З неї виділилися *анти*, які утворили східне відгалуження відносно західного, за яким залишилася назва *венети*.

У славістиці відмічається, що етнонім *анти* “загальноприйнятої етимології не має”, часто пояснюється як іранська назва, пов'язана з дінд. *ántah* ‘кінець, край’, або її виводять із іє. **ven-t-* ‘не той самий, а щось більше’ і ін. [60, с.75-76]. “Досі не тільки не з'ясовано походження самого етноніма, - пише О.С.Стрижак, - а й навіть не встановлено, звідки його занесено на територію Північного Надчорномор'я” [184, с. 36]. На нашу думку, назва *анти* є фонетично редукованою формою, що витворилася із слова *венети*. Про це свідчить, як показано нижче, наявність у названих етнонімах одного й того самого кореня.

У писемних пам'ятках зарубіжних авторів *анти* позначалися як п. *Anty*, ч. *Antové*, гр. *Ἀνται* (у Прокопія, Менандра, автора “Стратигікона”, Феофілакта Сімокатти) [164, с. 27]. Наявність придихового в грецьких словах дозволяє реконструювати більш раннє псл. **hanti*, в якому виділяється корінь **han-* та граматичний формант двоїни *-ti* зі значенням множинності. Із давнини відомо, що досить часто іноземців називали іменем їх племені. Вважаємо, що таке ім'я значиться в грецькому написі в Керчі, який датується III ст. до н.е., у вигляді *Ἀντας* [155, с. 319]. Можна допустити, що уже в цей час існував етнос *анти*. Вищезазначене тлумачення етноніма *анти* знаходить також підтвердження, подане нижче.

У арабських авторів, як зазначає Б.О.Рибаков, не згадуються *анти*, крім одного спірного випадку в Ібн-Росте, Кардіці і Персидського аноніма, які наводять наймення *Ва-н*, *Вантіт*, *Ватніт* [155, с. 319]. На нашу думку, зазначені імена є назвою антських (венетських) племен, але становлять

собою досить архаїчну форму з початковим *w-*. Очевидно, що наявність [w-] і в грецьких письменах [h-] логічно засвідчують початковий складний приголосний **h^w-* (із іє. **k^w-*), який мав місце також в етнонімах **венети**, **слов'яни**. Зазначений аналіз дозволяє реконструювати форму **h^wanti* ‘анти’, яка у вигляді **hwaneti* звучала для іноземців досить близько до **венети**.

У зазначений час анти проживали, як свідчать Йордан і Прокопій, на території від Дунаю до Дінця. Північний кордон ні один із авторів не вказує. На півночі, пише Прокопій, за кіммерійцями “сидять численні народи антів” [151]. Відсутність північної межі проживання антів дозволяє припустити сумісне проживання споріднених племен венетів і антів. Первісно це була група слов'янських племен – венетів, які з часом стали щільніше заселяти Південний Схід і розширювати в цьому напрямку свою територію.

Територіальна віддаленість порушила родинні та господарські зв'язки народу, що й сприяло витворенню і закріпленню за південно-східною групою слов'янських племен назви *анти*. Цей час припадав на завершальний період розпаду слов'янських етнічних угруповань, тому анти як окремий етнос існували порівняно недовго. Остання згадка про них обривається в 602 році. На місці цих та інших слов'янських етносів витворилися окремі слов'янські племена, яких нараховують в давніх джерелах десятками. Їхні наймення пов'язані, як правило, з місцем проживання. Проте деякі із них зберегли за собою давні назви, що сягають часу зародження слов'янського етносу.

Таким чином, аналіз показав, що розглянуті етноніми є самоназвою слов'ян і розвивалися хронологічно в порядку *слов'яни/склав'яни* → *венети* → *анти*.

Типовою і переконливою характеристикою мови протослов'ян, яка відрізняє її від інших індоєвропейських діалектів, вважаємо корінь псл. **sla-/ *skla-*, а також варіанти кореня псл. **h^wel- > *hwel- > (h)wol- > wl-*, що відносилися до позначень поняття ‘слов'яни, слов'янський’. Всі вони походять із піє. **k^wel-* ‘арії-землероби’. Досить частотними для протослов'янської мови, порівняно до інших мов цього ж ареалу, виступають

фонетичні зміни під впливом місцевого субстрату, про що вже йшла мова раніше. В результаті такого впливу в окремих лексемах іє. $*k^w$ - > псл. $*p$ - (іноді $*t$ -), наприклад: $*k^wel$ - > $*pol$ -. З часом зазначені вище корені в складних словах у відповідній позиції делексикалізувалися і стали виступати у вигляді граматичних показників типу псл. $*-sla$, $*-skla$.

Із попереднього нам відомо, що в результаті подальшого розвитку праслов'янської мови в слові виділяються ускладнені кореневі структури типу псл. $*slav$ -, $*sklav$ - і відповідні їм граматичні форманти. Зазначені словформи знайшли вияв у пізньослов'янський період і засвідчені в писемних пам'ятках Київської Русі. У зв'язку з цим, залежно від типу кореня, необхідно розрізняти хронологічно два періоди в розвитку мови: 1) протослов'янський (тип $*sla$ -/ $*skla$ -) та пізньослов'янський (тип $*slav$ -, $*sklav$ -). До пізніших відносимо також відповідні граматичні форманти: $*-slav$, $*-sklav$, $*-wol$ ($*-wl$), $*-pol$ ($*-pl$). Розглянемо з цих позицій гідронімічні та топографічні імена, які, як відомо, зберігають досить архаїчні риси давнього періоду мови, що дозволить визначити орієнтовно територію проживання протослов'ян у складі давньоєвропейської мовної спільноти.

Серед гідронімів України особливий інтерес являє назва річки *Ворскла* (л. п. Дніпра), етимологія якої спірна [183, с. 40-41]. М.Фасмер передбачає тут зв'язок зі словом рос. *ворчатъ*, подібно до гідроніма *Піскла* (із рос. *пищатъ*) [221, с. 356]. О.М.Трубаčov виводить цю форму із східнофінського джерела [210, с. 27], іранський вплив передбачає у зазначеній вище праці О.С.Стрижак. Ми дотримуємося іншої точки зору. У розглядуваному гідронімі необхідно виділити дві структурні одиниці *Вор-скла*, які розділяються межею складу і які в давнину представляли дві морфемні одиниці. У словниках наводиться багато варіантів написання цього гідроніма, зокрема: *Въръскла*, *Ворсклъ*, *Воръсколъ*, *Ворскола*, *Worsklo*, *Vorscola* і ін. [Словн. гідр. Укр., 1979, с.123], *Въръсъкълъ* [59, с. 36], але в усіх випадках перший формант має варіанти *Вор*-/*Вър*-, а другий *-скла*-/*-скола*-/*-съкълъ*. Останній формант у вигляді *-скла*-/*-скола*-/*-съкълъ* чітко засвідчує походження

із псл. **skol-* (< піє. **sk^wel-*) і значить ‘слов’янський’. Початкове *вор-/вѣр-* походить із псл. **hwer-* (< іє. **k^wara*) ‘вода, потік, річка’. Останнє впливає із рефлексів у багатьох мовах, що позначають *воду*: дінд. *vâr*, да. *éar*, дісл. *aurigr*, прус. **aur-*, *wurs* ‘ставок’ [202, с. 160], сюди ж відносимо корінь *ver-* із укр. *верба* (за аналогією до прус. *apewitwo* ‘верба’, де *ape-* ‘вода’). Таким чином, *Ворскла* представляє собою прадавнію мотивацію ‘річка слов’янська’. Оскільки **k^wer-* мало в собі також смисл ‘земля’, то очевидно, що первинно цей корінь позначав і водойму, і землю біля річки, яка оброблялася слов’янами.

До цього ж словотвірного типу необхідно віднести і назву річки *Піскла*, в якій *-скла* значить ‘слов’янська’. Споріднену форманту *-сла* із псл. **k^wel-* (< піє. **k^wel-*) ‘слов’янська’ зустрічаємо і в назві річки *Стрегосла*, деталі словоутворення якої вважаються неясними [210, с. 138]. Можливо, і назва р. *Сули* (л.пр. Дніпра) є рефлексом розвитку піє. **k^wel-* > **k^wel-* > **sul-* з семантикою ‘слов’янська (річка)’, а не іранізм типу гідроніма *Сура* [210, с. 206], яка знаходиться в нижньому Подніпров’ї. Незважаючи на різні підходи до аналізу походження наймення *Сула*, “точно визначити, якому мовно-етнічному осередкові належала первісно ця назва, - пише О.С.Стрижак, - поки що неможливо” [183, с.64]. До цієї ж словотвірної групи відносимо гідронім *Псел* (л.п. Дніпра), етимологія якого представляється неясною [183, с.206]. Ця назва засвідчена в писемних пам’ятках у формах: *Песель*, *Псль*, *Псолъ*, *Псло*, *do Pskly*, *Pszczol*, *Pszol*, *Pszczel* [Словн. гідрн. Укр., 1979, с. 451-452], а також *Пьсьль* [59, с. 113]. Існують різні тлумачення природи цього гідроніма, проте найбільш вдалим вважається зв’язок із кавказькими найменнями річок *Пса*, *Псе* [183, с. 55-58]. Виходячи з нашого підходу, у зазначеному гідронімі чітко виділяється сема ‘слов’янська’ у вигляді досить давнього форманту *-сель/-сль/-солъ/-скли*. Цікаво зазначити, що річки *Ворскла*, *Сула*, *Псел* - одного й того ж водного басейну Полтавщини. До давньої назви відносимо також гідронім *Хоронуть*, л.п. Іпуті (басейна Сожа), походження якої виводять із іранського **Xarapant* ‘поточна (біжуча) дорога’

[224, с. 266]. Ми вбачаємо тут початковий корінь *хоро-* із **k^wer-*, що значить ‘слов’янська дорога’.

Рефлекси піс. **sk^wel-* на слов’янському ґрунті у вигляді різних варіантів кореня псл. **skwal-* (**skwar-*) зі значенням ‘слов’янський’ зустрічаємо в назвах річок: *Скалка/Скарка* (п. Дніпра), *Скварява* (п. Зах. Бугу, п. Вісли), *Сквиля/Сквила/Квила*, *Skwila* (п. Дністра), *Сквирівка* (п. Дніпра), *Сквирка/Сквира/Skwirka/Skwira* (л. Росі п. Дніпра) [Словн. гідр. Укр., 1979, с. 503, 506]. До цього ж кореневого типу відносимо також назви річок: *Скло/Skło/Stkło* (п.Сяну п.Вісли), *Услянка/Vslianka* (бас. Дністра) та *Уславиця/Uslawica* (п. Зах.Бугу п.Вісли).

До слов’янських коренів необхідно віднести давні наймення річок, що сягають Помор’я. Широко відомий гідронім р. *Вісла*. Як зазначають брати Грімм, це слово в німецьких текстах представлено в формі *Wisla*, лише в одному випадку *Wiskla*. Очевидно, що кінцеві *-sla*, *-skla* є коренями слів *Slawen*, *Sklawen* і значать ‘слов’янський’, тобто, *Вісла* – ‘річка слов’янська’ (*Wi-* із **h^wa* < **k^wa* ‘вода, потік’) [189]. Таким чином, у зазначених гідронімах функціонують *-sla*, *-skla* у вигляді суфіксального утворення. До цього ж типу необхідно віднести *Ве-пр* подібно *Дні-про*, *Прут*; р. *Вар-та*, що впадає у Балтійське море, а також р. *Вол-хов*, на якій стоїть Новгород, р. *Горинь* (притока р. *Припять*).

Давній словотвірний суфікс псл. **-h^wa* > **-hwa* представлений у назві річки *Лохвиця* (Полтав. обл.), що походить із др. *локва*, в якому *-ква* співвідноситься з етимомом ‘води’, і звідси м. *Лохвиця*, яке згадується в літописах у 1320 р. [89, с. 39]. Можна допустити походження *ло-* із давнього кореня псл. **k^wel-*, в якому початковий склад редукувався і зник. У цілому передбачається первісна мотивація ‘річка слов’ян-землеробів’.

Вищезазначені праформи реалізуються в основному як делексикалізовані форманти, які раніше представляли собою повнозначні слова. У вигляді кореня *wol-* вони виступають в окремих гідронімах та топонімах, засвідчених на території сучасної України. До них слід віднести

такі назви місць: *Волинка, Воловець, Волновахе, Волоха, Волохівка* і т. под. [89]. Цього ж кореня назва місцевості *Волинь*, засвідчена в літописах у вигляді: др. *Вельнь*, п. *Wołyń*, сюди ж можна відести ч. *Volyně*, нім. *Wollin* в Помор'ї з тим же значенням [221, с. 347], етимологія яких є незадовільною. Очевидно, що в зазначених вище словах представлено давній корінь *wol-* із піє. **k^wel-*. До цього ж кореня належать топоніми: *Колодяжне, Коломак, Коломия, Колосівка, Сколе*. Зміна початкового **k^w-* в **p-* засвідчена в найменнях місць: *Полове, Пологи, Полонне, Полоничі, Поляни, Полян, Полянецьке* і т.п. [221]. На півдні Волині, на Львівщині, Поділлі, зрідка на Лівобережжі, зазначає А.П.Коваль, є “села з назвами типу *Ляхів, Ляхи, Польське*”, що мають в основі корінь *лях*. “І *ляхи*, і *поляки*, і *поляни* означають те саме – це люди, які живуть на землях, що звуться *ляд* – ‘необроблена або залишена ділянка землі, поросла чагарником або молодим лісом’” [89, с. 118]. Очевидно, що наведені лексеми мають споріднену основу *поле-*, яка вийшла із більш давнього кореня піє. **k^wel-* ‘земля’. В цілому зазначений корінь у слов'янських мовах мав розвиток у напрямках, показаних на рис. 13. Схема засвідчує артикуляційні та перцептивні зміни. Останні, як буде показано нижче, викликані дією субстрату і становлять собою перцептивну заміну задньоязикового зімкненого на губно-губний. Очевидно, що хронологічно ці зміни є вторинними, так як відбулися тільки після певного часу сумісного проживання протослов'янських (в цілому давньоєвропейських) і неіндоєвропейських племен. Фонетична константа – перцептивна субституція, як уже раніше відзначалося, засвідчена в різних європейських мовах, проте вона більш послідовно проявилася в мові протослов'ян, які тривалий час до розселення проживали на території теперішньої України.

До слов'янських відносимо назву м. *Теребовля* (Терноп. обл.), що згадується в 1097 р. Походить від кореня слова *теребити* “розчищати землю від лісу під поле” [89, с. 55], про що вже вище говорилося при розгляді етимології слів рос. *деревня*, нім. *Dorf*. Кінцевий афікс у вигляді *-вля* (в

Теребовля) походить від **-воля*, тобто із піє. **k^wel-* ‘поле, село’. Цей прадавній суфікс зустрічаємо також у назвах *Привілля, Путивль*. Спорідненими до нього є також форми *-поле, -пілля, -піль, -пиль, -биль*. Наприклад: *Гуляйполе, Бориспіль, Ділопілля, Златопіль, Іванопіль, Трипілля, Ямпіль, Чорнобиль, Крижопіль*. Топоніми з граматичним формантом *-поль* ‘місто’ відносяться також до слів грецького походження і зустрічаються на узбережжі північного Причорномор’я (*Мелітополь, Нікополь, Севастополь, Овідіополь, Маріуполь*).

Назви сіл *Бодаква, Бодака, Бодаква, Верхня і Нижня Бодаківка* (Полтав. обл.) мають в основі суфікс **-ква* із іє. **k^wa*, який представлений також у гідронімах, показаних вище. Вважається, що корінь у зазначених топонімах тюркського походження [89, с. 58], проте суфікс є, на наш погляд, індоєвропейським і відноситься до часу розпаду мови-основи.

Згадані вище гідроніми та топоніми відносимо до часу зародження слов’янської мови і відповідно - етносу, подібно до інших індоєвропейських діалектів та етносів. Як відомо, етнос характеризується різними ознаками, проте, на наш погляд, наявність **мовної домінанти**, яка відрізняє один колектив від іншого, уже характеризує становлення відповідної колективної спільноти. Наявність суттєвої мовної ознаки, її архаїчність та відмінність від інших мов може бути ознакою зароджуваної мови, а значить і витоків відповідного етносу [193].

Цікаво зазначити, що давні слов’янські назви рік та населених пунктів займають Середнє та Верхнє Подніпров’я, далі простягаються до Дунаю та Карпат, на півночі – до Примор’я і північному сході – до земель Пскова та Новгород. Ця територія стосується часу зародження праслов’янської мови і свідчить про життєвий простір протослов’ян. Переважаючим у них було землеробство, про що свідчить частота вживання кореня **sla-/skla-* або відповідного йому граматичного афікса, рідше зустрічаються наймення з коренем псл. **h^wer-/hor-*, що представляє скотарство. Спостереження показують, що зародження слов’янського етносу, як і інших споріднених

етносів, відноситься до II тис. до н.е. – часу розпаду давньоєвропейської спільноти.

Історично засвідчено, що склавіни розширили свою територію до самого Дунаю, а західні венети, мабуть, під тиском германських племен мігрували частково на південний схід на свою первісну батьківщину, де проживали східні венети (анти). У результаті венети розділилися на дві підгрупи: власне *венети*, які залишилися на півночі і утворили з часом західнослов'янську групу мов, і *анти*, які стали основою зародження східнослов'янських мов. На цей час припадає повна дивергенція великої кількості малих племінних груп, назви яких визначалися в основному місцем їх проживання; в окремих випадках зберігалось давнє етнічне наймення. В силу зазначених причин з історичної арени зникло наймення *анти*, така ж доля з часом спіткала і назву *венети*. Лише етронім *слов'яни* як вихідний і найбільш давній та єдиний для всіх слов'янських об'єднань залишився у вигляді назви всього слов'янського етносу. Процес розвитку цього кореня див. на рис. 13.

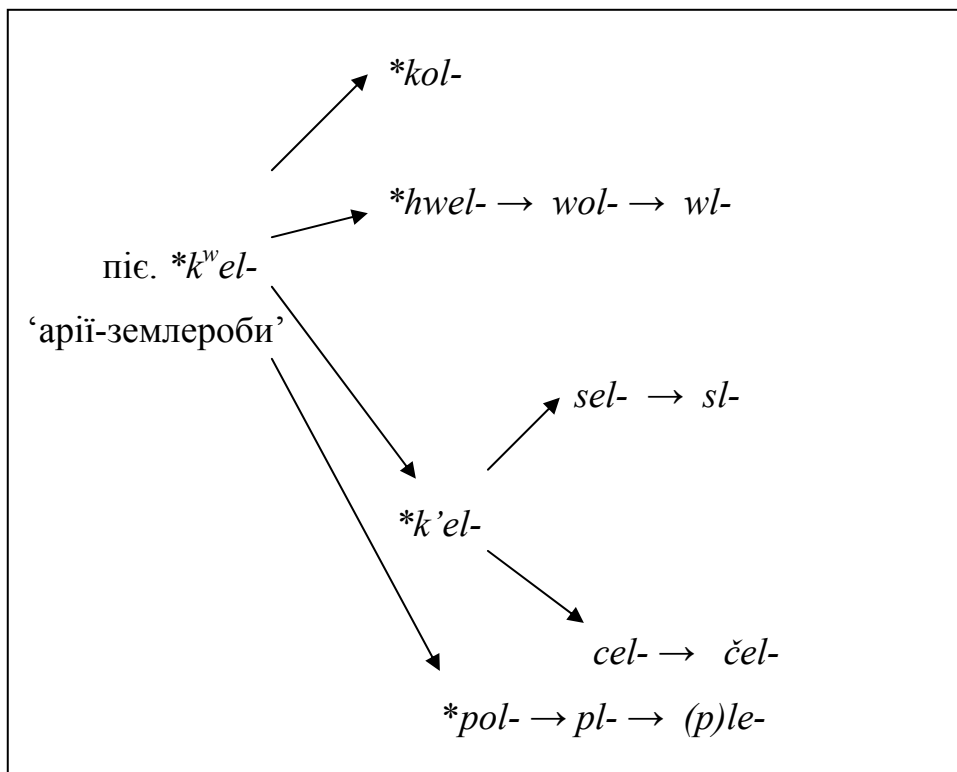

Рис. 13. Схема розвитку кореня пiє. *kʷel- у слов'янських мовах

4.4. Венети і анти: особливості життя, утворення нових етносів

Багато свідчень про венетів знаходимо в німецькій та латиномовній літературі, що представлена в різних хроніках середньовічної Німеччини; на деяких із них хотілося б зупинитися докладніше. Вважається, що перші свідчення про слов'ян відносяться до 595 року. Л.Гізельбрехт наводить факт, коли візантійський кайзер Мавріцій, йдучи війною на аварів, узяв у полон трьох іноземців, які сказали: “ми – слов'яни, наша країна знаходиться на західній стороні океану [Балтійського моря - В.Т.]” [264, с.4]. Очевидно, що полонені були *венетами*, проте вжили загальну назву *слов'яни*, до яких венети і належали. За часів Каролінгів розрізнялися дві великі групи слов'ян на правому березі Ельби: *Вільцени* (*Wilzen*) і *Ободрити* (*Abodriten*), які далі поділялися на численні племена, серед них *ухри* (*Uchrer*), або *украї* (*Ukraner*), про яких зупинимось пізніше. В кінці XI ст. на *Рюгянському морі* проживали із вендів *Ругіани* (*Rugianer*), або *Руани* (*Ruanen*) [264, с. 11]. Вперше поселенці острова *Рани* згадуються уже в 946 році [233, с. 124]. Л. Гізельбрехт зазначає, що відносно походження племені *руги* (*Rugi*) існують різні точки зору. Одні автори вважають, що це германські племена *Rugier*, які проживають на Дунаї, інші – *руги* (*Rugi*) – це слов'яни, що знаходилися на о. Рюген. Але свідчення 959 р. стверджує, що *руги* – це слов'яни [264, с. 27]. Бременський хроніст (Адам) вживав поряд з іменем *Slaven* ім'я *Winuler*, називає *ругів* (*Ruanen*, *Ranen*, *Runen*) як самий могутній народ серед вендів. Це одне із найхоробріших і найсильніших племен слов'янської гілки, відоме своєю освіченістю та багатством [233, с. 124].

На чолі племені у венетів стояв воєвода, який під час війни збирав військо. Основні види заняття: землеробство, скотарство і риболовля. Серед археологічних знахідок часто зустрічаються серпи та рала, що свідчить про високорозвинене землеробство та його поширення [254, с. 7]. Серед слов'ян відомі сміливі мореплавці, які сягали берегів Данії, Голландії, навіть Бретанії. Про широкі поселення слов'янських племен свідчать назви

населених пунктів, на сьогодні онімечені: *Stettin, Lübeck, Kolberg, Lausitz, Leipzig, Bautzen, Görlitz*, землі *Meißen, Pommern* [254, с.8, 10]. Г. Брюхнер наводить свідчення походження багатьох назв венетських племен. У УІІ ст. в Європі відомі слов'янські союзи *Obodriten* (себе вони називали *Bodriči*, що значить 'сміливі'), союз *Lutizen*, або *Veleten* (себе вони називали *Ljutiči*, тобто 'люті'). Плем'я *Sorben* проживало на середній Ельбі і Зааль, де було багато озер та боліт, тому їх назва - *Lusizer* (*Lužičenjo*), або *Łužica* від слова *łuža* 'калюжа' [254, с. 10]. Плем'я *Nisaner* (*Niženjo*) проживало в низовині, і тому його назва від *Nižina* 'низовина'. Полабсько-поморських слов'ян називають єдиним іменем вендами, або венетами. Література Середньовіччя свідчить про виділення 20 різних полабських і поморських племен, назви яких в основному походять від найменувань річок чи інших апелятивів [131, с. 109].

Головний бог західних слов'ян *Swarog* - бог грому і глава всіх богів. Добрим богом для землеробів був *Prono* – бог родючості і захисник землеробства. Бог грози - *Pjerun*. На о. Рюген поклонялися богу *Swajatowit* (*Swjatowit*), його храм був у старому слов'янському місті *Arkona*.

Франки при Хлодвігові (481-511pp.) розширили свої володіння на схід, після смерті короля один із синів підкорив Тюрінгію і зустрівся зі слов'янами. Сусідні племена часто вели війни, франки спустошували слов'янські землі. Як зазначає Х. Брюхнер, в 6-7 ст. виникло перше велике об'єднання слов'ян, щоб відбити натиск аварів. На чолі союзу стояв *Samoslaw*, його називали *Samo* [254, с. 8]. Композит у зазначеному імені *-slaw* у порівнянні до протослов'янського кореня *sla-* свідчить про відносно пізній час існування першого.

Цікаві свідчення про венетів подає Гельмольд, саксонець, який жив у XII ст. Автор використав багато джерел, у яких описувалося життя слов'ян. Хроніка написана латинською мовою, перекладач замінив тільки назву *Sclaven* на *Slaven*, останнє було більш звучним для його сучасників.

Північні береги Балтійського моря заселяли слов'янські племена, на північному узбережжі проживали датчани і шведи. На захід від поляків

проживали *Wenden*, або *Winuler*. Гельмольд уживає паралельні назви окремих слов'янських племен, повторюючи їх у різних місцях книги. Напр., вендів він називає синонімічними етнонімами: *Wenden*, *Winuler*, *Winithen*, *Winither* [271, с. 6, 17, 37]. Аналіз цих форм показує, що вони структурно складаються із двох частин: кореня і словотвірного суфікса. Коренева частина має вигляд *Wen-*, *Winu-*, *Wini-* і свідчить, що в ній проявляється гармонія голосних: *i-i* або *i-u* (в обох випадках вузькі звуки високого піднесення). У формі *Wen-* кінцевий голосний зник, але за аналогією до попереднього тут можна відтворити корінь **wene-*, що також має в собі споріднені голосні. Синонімія форм передбачає і семантичну подібність суфіксів: *-den*, *-ler*, *-then*, *-ther*, які виражають множинність. Усі суфікси германського походження, і значить представлені вище етнонімічні форми були для слов'ян іноземними іменами. Проте всі вони утворені від слов'янського кореня *wene-/winu-*, що позначав північнозахідну групу слов'ян-венетів. Зазначена пам'ятка свідчить, що поняття терміну *венети* звузилося і позначало у той час, що описує Гельмольд, одне із північних племен, яке проживало вздовж річки Одер.

Серед слов'янських племен Гельмольд називає герулів, які мали назву *Heruler*, або *Hevelder* (від назви річки *Havel*) і проживали між Ельбою і Одером та далі далеко на південь [271, с. 8]. Кінцевий суфікс *-ler* свідчить про германське походження слова *Heruler*, що, можливо, і стало причиною віднесення окремими вченими цього імені до германських.

Гельмольд досить часто вживає для позначення своїх сусідів загальну назву 'Слов'янська країна' (*Slavenland*), яка була представлена великими, хоча і не довготривалими племінними союзами. Слов'ян і саксів розділяла р. Ельба, племена жили то в мирі, то вели між собою загарбницькі війни. Германці поступово просувалися на схід і займали слов'янські землі. Ті з племен, що були в залежності від германців, платили кожен рік податі, яка визначалася щодо одного плуга, тобто до знаряддя, що діяло за допомогою пари волів чи коня [271, с. 30]. Така єдина міра податі свідчить про переважаюче у слов'ян заняття землеробством.

Антські племена були землеробськими за своєю природою. Жили вони, як пише Маврікій, у лісах і болотах, недоступних для ворожих посягань. Вирощували анти багато різних культур, у розкопках знаходять особливо багато *проса*. У них були коні, худоба, в жертву приносили богу грози священну тварину – *бика* [151, с. 297]. Жили анти в VI ст. родовим ладом, у них не було єдиної влади і тому вони часто ворогували між собою. З'являються військові дружини, які утворювали молоді люди, спершу – для добування собі дружин, а з часом для захвату здобичі [155, с. 329]. Зросла майнова нерівність, посилилася влада вождів, почали утворюватися племінні союзи, збагачувалися князі та дружинники. Передбачається, що влада князя перетворювалася в спадкоємну [155, с. 328-333].

Анти займали лісостепову територію від дельти Дунаю і далі в напрямку Києва, Чернігова, Полтави, Курська і Воронежа, степ був освоєний лише частково [155, с. 322]. Б.О.Рибаков і інші науковці вважають, що антив можна розглядати як “предків східнослов'янських племен”, з яких витворилися історично засвідчені такі племена як *уличі*, *тиверці*, частково *поляни*, *волиняни*, *сіверяни* та ін. [155, с. 323].

На місці цих та інших слов'янських етносів витворилися окремі племена, яких нараховують в давніх джерелах десятками. Їх наймення пов'язані, як правило, з місцем проживання і відбивають певні особливості місцевості.

Найдавніші історичні свідчення відносяться до того часу, коли існувало вже три групи слов'янських племен: склавіни (слов'яни), венети і анти. Мовні факти показують, що зародження цих етносів сягає середини I тис. до н.е.

У час існування загальнослов'янської спільноти в мовному вжитку було два основних корені, які визначили на майбутнє наймення окремих слов'янських племен. Існуюче первісне **k^wara* зі значенням ‘індоєвропейці; скотарі-землероби’ розщепилося на два окремих смислових варіанти: **k^wer-* стало позначати ‘скотарі’ і згодом ‘воїни’ та **k^wel-* ‘землероби’. Як свідчать

назви сучасних слов'янських народів, обидві зазначені форми фактично паралельно вживались праслов'янами. З них витворилися назви окремих етносів як, наприклад, *хорвати*, *серби*, з одного боку, та *словаки*, *словенці*, з іншого. Розгляньмо деякі із слов'янських етнонімів.

Лінгвісти й історики вважають етнонім *сърби* самоназвою давніх слов'ян, яка була найбільш поширена на Балканах. У пам'ятках засвідчені такі його форми: схв. *сѣб*, *сѣбин*, *сѣбѣин*, дсрб. *серб*, *срьбин*, *срьблинь*, спорідненим є вл., нл. *serb*, у Костянтина Багрянородного зустрічається гр. *Σέρβιοι* у назві східнослов'янського племені [223, с. 603-604]. Походження зазначеного етноніма задовільно не розв'язане. На нашу думку, тут реалізується корінь *ser-*, який знаходиться в основі смисла етноніма. Він фонетично виділяється у зазначених вище лексемах і становить собою окремий склад. Можна припустити походження кореня в результаті палаталізації із піс. **k^wer-* зі значенням 'скотарі; воїни'. Ця думка знаходить підтвердження у народному фольклорі лужицьких сорбів, в якому героєм епосу виступає *Крабат* (*Krabat*). Початкове **kra-* виступає спорідненим до наймення розглядуваного племені. Г.Ф.Ковальов припускає, що народний заступник Крабат являє собою сербів, котрі в давнину становили "касту воїнів-захисників" і утворили згодом основу хорватського народу [87, с. 82]. Звідси випливає, що *серби* і *хорвати* первісно становили собою єдине слов'янське плем'я. Виходячи із зазначеного, вважаємо спорідненою за формою і за смислом до розглянутого вище етноніма назву слов'янського племені **xъrvatъ*. Цей етнонім має вигляд: др. *хървати* як 'назва східнослов'янського племені біля Перемишля', д.ч. *Charvaty* 'назва області в Чехії', місцева назва в д.п. *Charwaty*, сучасне *Klwaty*, серболужицька племінна назва *Chruvati* [224, с. 262]. Структурно виділений корінь **xъr-* фонетично чітко показує вихідну етимологічну форму **k^wer*, про це свідчить лабіальний голосний, який утворився в результаті зміни початкового лабіовелярного **k^w-*. Очевидно, що етноніми *серби* і *хорвати* мають спільний

за походженням корінь, але різні граматичні форманти. Корінь піє. $*k^w er-$ розвивався у напрямках, показаних на рис. 14.

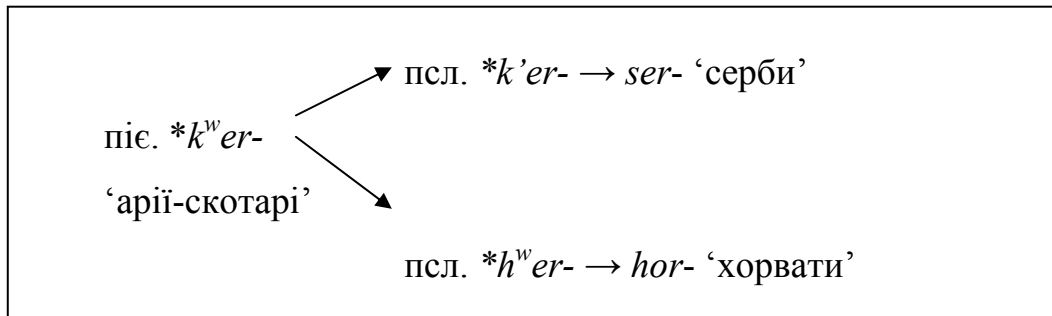

Рис. 14. Розвиток кореня піє. $*k^w er-$ в окремих слов'янських мовах

Етнонім *поляки*, вважається, має прозору етимологію і походить від *поле*. Проте, на нашу думку, є можливим і більш ймовірним варіант, згідно з яким корінь *пол-* походить не від апелятива *поле*, а обидві лексеми вийшли із кореня піє. $*k^w el-$. Про етимологію слова *поле* вище уже говорилося. Аналогічним чином змінився початковий лабіовелярний приголосний k^w - в зімкнений [р-] в слові *поляки*, і тому даний етнонім вийшов із кореня $*k^w el$ зі значенням 'арії-землероби'. Кінцеве *-ки* виступає граматичним формантом зі значенням збірності. Цього ж кореня етнонім *поляни*, який зустрічається на березі Дніпра, в Моравії, у слов'янській Болгарії, у верхів'ях Вісли [89, с. 51]. У славістиці вважається, що він пов'язаний з місцем проживання слов'ян, з *полем*.

Складніші фонетичні зміни пройшов синонімічний етнонім *ляхи* 'поляки', який у давніх джерелах має вигляд: др. *лях, ляси, ляхы* (зн.в.мн.), п. *Lach*, ч. ст. *lech* 'предок', а також в сучасних мовах: укр., рос., бр., болг. заст. *лях, ляхва* (іст., зб.), лит. *lénkas* 'поляк' [62, с. 343-344; 222, с. 553]. У цілому прийнятною є інтерпретація походження псл. $*lęxъ$ із $*lędxъ$, де $*lędo$ 'необроблене поле' [62, с. 344]. У словоформі $*lędo$ виділяється корінь $*lę-$, який має відповідники в інших мовах, розглянутих раніше (пор.: укр. *лан*, нім. *Land*). Формант $*-do$ є граматичним показником цілісності (множинності). Раніше нами було показано, що словоформа $*lon/*len$ має

смысл ‘одна із земель’. Звідси витікає, що “первісним значенням **lēxь* було ‘житель рівнин, відкритих просторів, пустищ’ [62, с. 344]. Семантична спорідненість **lēdo* і **pole* дозволяє допустити їх спільне походження із кореня **pol-* (із піє. **k^wel-*), в якому в результаті артикуляційного послаблення зник початковий склад. Подібне бачення зустрічаємо в чеському етимологічному словнику, в якому автори виводять *lech* із **Polech* (демінутів до **Poljaninъ*) [272]. Таким чином, етноніми *поляки* і *ляхи* походять із єдиного кореня **pol-* (<**k^wel-*).

Аналіз деяких слов’янських етнонімів показав, що окремі з них є самоназвами племен і являють собою інновації давніх коренів у праслов’янських діалектах. Інші походять від назв місцевості, де проживали ті чи інші слов’янські угруповання. Як уже вище зазначалося, обидві форми піє. **k^wer-* ‘скотарі’ та **k^wel-* ‘землероби’ були в синонімічному вжитку в давньоєвропейських племен, оскільки населення займалося різнотипним господарством і переваги одного чи іншого заняття могло з часом і в нових умовах проживання племені змінюватися. У цей же час, як уже раніше зазначалося, із поняття ‘скотарі’ виділилося нова понятійна складова, що позначала воїнів, дружинників. Останні мали також формальне вираження **k^wer-*. У племен, як зазначає Б.Д.Греков, був час, коли “весь народ виступав озброєною силою”, але пізніше військо “перетворилося в апарат державної влади”, дружина у слов’ян стає “постійною організацією” [40, с. 338-339].

О.Е.Шмідт вважає, що на території, де проживали слов’яни (і германські племена) утворювалися ‘касти воїнів’, і звідси йде назва слов’янська ‘витязі’. В 5-6 ст. була створена ‘Варненська каста воїнів’ [291, с.11]. Виділення кореня **k^wer-* зі значенням ‘воїни, дружинники’ засвідчує синкретизм смислів ‘землероб’ і ‘воїн’ в цьому первинному корені, що має, наприклад, місце в рос. *ратай*. Зазначена лексема має значення 1) ‘землероб’ (пахарь) і також 2) ‘воїн’ (від *рать*) [223, с. 447].

Висновки до розділу

Аналіз гідронімів, топонімів та інших свідчень міграції індоєвропейських племен дозволяє прийти до таких висновків:

1. Місця від Волги до Дунаю стали в III – II тис. до н.е. **другою** Батьківщиною арійських племен, куди вони прийшли із півдня через Середню Азію на захід, перетинаючи *Волгу, Дон, Дніпро, Дністер, Дунай*. Під час першої міграційної хвилі виникли смисли ‘**арійська** (річка)’ у давніх найменнях зазначених річок, під час другої – семантика ‘**слов’янська** (річка)’ зумовила появу нових гідронімів *Волга, Дніпро, Прут*.

2. Після виділення індо-іранських племен у прамові залишилися носії **давньоєвропейської** сукупості, у якій з середини II тис. до н.е. почали утворюватися окремі європейські етноси, в тому числі слов’янський. Як свідчить мовний матеріал, **протослов’яни** займали територію від Середнього і Верхнього Подніпров’я до Карпат, на півночі від Вісли до земель Пскова та Новгороду.

3. Розпад давньоєвропейської мовної спільноти привів до зародження самоназви етносу **slověne/*sklavěne* (із піє. **k^wel-*) з первинною семантикою ‘одні із аріїв-землеробів, протослов’яни’, із цього племені пізніше виділилися **veneti* ‘одні із (слов’ян)’, редукція останнього наймення привела до появи назви іншого слов’янського етносу **h^wanti* ‘анти’.

4. У праслов’янській мові чітко виділяються **два** періоди, засвідчені часом функціонування специфічних коренів та відповідних граматичних суфіксів: 1) **протослов’янський**, для якого типовими були корені **sla-/*skla-* та їх варіанти і 2) **пізньослов’янський** період з численними формальними та граматичними інноваціями коренів **slav-/*sklav-*.

5. У порівнянні з іншими європейськими мовами, найбільшого впливу субстрату зазнали протослов’яни. До **субстратних** явищ, зумовлених впливом **мови трипільців**, необхідно віднести дію “закону відкритого складу”, явища субституції звуків, наявність консонантносильного фонетичного типу в праслов’янській мові.

Розділ 5. Походження назв *Русь* та *Україна*

5.1. Етимологія слова *Русь*

Походження назви *Русь*, на нашу думку, прямо пов'язане з єдинокореневим етнонімом, що позначав одне із слов'янських племен. Припускаємо, що первинним було ім'я *руси*, а вже пізніше витворилася назва території і країни – *Київська Русь*, де, поряд з *русами*, проживали і інші племена. Спершу звернемося до сучасних тлумачень етимології слова *Русь*, які ґрунтуються на численних пам'ятках слов'янської писемності, а також на свідченнях, які зустрічаються в арабських, візантійських та європейських, перш за все німецьких та латинських джерелах.

Проблема походження етноніма *Русь* існує в науковій літературі з часів Ломоносова і на сьогодні представлена численними гіпотезами і здогадками, серед яких найбільш чітко протиставляються норманський і антинорманський підходи. Весь попередній аналіз індоєвропейських лексем і зміни їх семантики, представлені в нашій роботі, дозволяє підійти до проблеми походження *Русь* з боку зародження і розвитку прадавніх коренів і в цьому світлі розглянути етимологію зазначеного етноніма. Вихідні теоретичні положення і результати попереднього аналізу застосовуємо до писемних свідчень у різних мовах, які стосуються терміну *Русь*.

Уперше ім'я *Рос* з'явилося в сирійській хроніці Захарія Ритора (555 р. н.е.) у вигляді *Hros* або *Hrus* [175, с. 135]. Хитання у написанні довгих губних голосних [o] або [u] є типовим для давніх писемних пам'яток. Вважаємо, наявність початкового *H-* в імені є не особливістю якоїсь із іноземних мов (як це зазначається в деяких працях), а фонетичною рисою слов'янського імені. Це підтверджують і інші джерела. Так, у Візантії засвідчена в 838 р. форма *Rhos*, що показано в повідомленні Бертинської хроніки. Написання на початку *Rh-* свідчить, що в мові хроніки відображено той час, коли вже *H-* не вимовлялося перед *R-*, і тому на письмі традиційно залишилося *Hr-* у написанні *Rh-*. Подібна графічна метатеза має місце в германських мовах, напр., назва р. *Рейн* передавалася в давнину як *Hrîn* або *Rhîn*, аналогічні

дублетні форми типу *hw-* і *wh-* зустрічаються в давніх англійських писемних пам'ятках. Тут зазначена типова фонетична риса германських мов, яка полягала в тому, що в сполуці “*h* + приголосний” початковий консонант в дописемний час редукувався і зник.

Про наявність на початку слова *Русь* приголосного *h* свідчать також численні написання у візантійських джерелах - у вигляді *Ῥως*, які зустрічаються у патріархів Фотія, Ніколая Мистика, у Сімеона Логофета, Феофана. Зазначена форма *Ῥως* є збірною назвою, яка позначає плем'я, народ, узгоджується з множиною [175, с. 136]. Різноманітні форми з цим коренем з'являються в середині X ст. у Костянтина Багрянородного, зокрема як прикметник *ῥωσικός*, Ольгу він називає *Ῥωσένη*.

Згадані вище писемні джерела свідчать, що *Русь* мала в своїй назві на початку два приголосних *hr-*. Після них зустрічається один із губних голосних [o] або [u]. А.В.Соловйов наводить цікавий факт написання цих голосних у двох листах Великому князю Ягайлу, датованих 1385 роком одним і тим же днем. Ці варіанти зустрічаються в словосполученнях: *Litwinis et Rutenis* і *Litwanos et Rotenos* [175, с. 140]. Очевидно, що в цей час і раніше, коли ще не існувала писемна традиція написання цих слів, зазначені форми *Rutenis* і *Rotenos*, у тому числі і реалізація голосних у *Ru-* та *Ro-*, були омонімічними. Форма лат. *Ruteni*, синонімічна розглянутій в значенні ‘Русь’, зустрічається у творі Цезаря “Про Галльську війну”.

Вищезазначене дозволяє розрізняти у давніх писемних свідченнях дві лексеми *hros* і *hrus*, що позначали ‘Русь’. Ця назва у своєму зародженні йшла в напрямку: ‘позначення племені – *руси*’ → ‘позначення держави – *Русь*’. У час, засвідчений у пам'ятках, синонімічними були також наймення Русі – *Hrus* і *Rutenis* і відповідно *Hros* і *Rotenos*. Семантична тотожність дозволяє прийняти і їх формальну спорідненість. У кожній із пар виділяється спільний корінь *hru-/ru-* і *hro-/ro-*. Відсутність початкового *h-* у формах *Rutenis/Rotenos* пояснюється особливістю латинської мови, у якій у зазначений час при написанні відсутня початкова сполука *hr-* [52]. Така ж типологічна риса, як

уже говорилося, притаманна і германським мовам, у яких сполука “h + консонант” лише епізодично зустрічається в найдавніших пам’ятках. Очевидно, що обидві відмічені форми сходяться до більш давнього кореня типу **hru-/hro-*.

Закоренева частина суттєво різниться в розглянутих парах слів і виявляється у вигляді *-s* і *-tenis/-tenos*. Обидві реалізації засвідчують різні походження: перший словотвірний суфікс походить із др. *-s* (**-si* із псл. **-k’i*) в слові *Русь*, а другий має іншу природу. Суфікс **-si* у слов’янських іменах змінився з часом в **-i* і став позначати двоїну (напр.: стсл. *дѣнь* - /дв./ *дѣни*, *воль* - /дв./ *воли*) [205; 302]. Другий формант *-tenis/-tenos* нагадує герм. **-tena* (із іє. **tana* ‘два; багато’), має також збірне значення і позначає множинність (пор.: гот. *hairto* ‘серце’ - /мн./ *hairtōna*, нім. *Bau* ‘будівля’ - /мн./ *Bauten*). Обидва словотвірні суфікси псл. **-si* і герм. **-tena* мали однакову граматичну значущість. Незважаючи на їх синонімічність, типові форманти виступають відповідно для однієї або іншої групи мов. Очевидно, що розглянуті слова в цілому позначали слов’янське плем’я, яке мало слов’янську назву *руси* і германську *рутени*. Порівняльний аналіз свідчить також про виділення у словах кореня *ру-*, тобто в розглянутому хоронімі необхідно розрізняти дві морфемні одиниці *Ру-сь* – корінь і граматичний показник числа.

Про семантичну спорідненість розглянутих етнонімів *руси* і *рутени* свідчать також і інші численні пам’ятки. Аналіз пруських хронік XIV – XV ст., в яких зустрічаються *Русь* і споріднені їй слова, показав, що жителі слов’янських міст називаються в основному *рутенами* [157, с. 102]. Переможці Куликової битви мають назви *Russen*, *Ruteni*, які вживаються синонімічно. До сьогодні німці Закарпаття називають українців *Rutenen* [38]. Нижче ми ще зупинимось на цій стороні питання.

Вищезазначений аналіз свідчить, що ім’я держави *Русь* походить від наймення племені *руси*, перше наближення до назви якого матеріал дозволяє представити у вигляді псл. **hrusi/hrosi*.

Очевидно, що в історичний час на Русі вживалися форми без початкового *h-*, який артикуляційно є досить слабким і повністю редукувався. У той же час у результаті перерозподілу в граматичній структурі слова і розщеплення суфікса **-si* відбулася фонетична атракція, в результаті якої коренева межа змістилася і структура кореня набула вигляду *rus-/ros*. У писемний час з'явилися слова з цим структурно новим коренем, які засвідчені, наприклад, у найменнях *русини*, діал. *русичі*, *руснаки*; *руські*, *росіяни*.

Таким чином, вищенаведений матеріал засвідчує, що в ранній час існування етноніма *руси* корінь мав вигляд **hru-/hro-*. Наявність початкового **h-* реконструюється нами із візантійських та арабських свідчень. Проте існує й інша точка зору щодо інтерпретації *Ῥως*. Походження цього імені, як зазначає Й.Маркварт, не має задовільного пояснення, більше того, автор стверджує, що так себе не називали ні руси (*Russen*), ні якесь інше скандинавське плем'я [280, с. 353]. Подібність до імені *Рос* має вживане й сьогодні позначення Швеції у східних фіннів у вигляді: фін. *Ruotsi*, ест. *Rõts* і т. ін., яке нібито походить із колишньої назви побережжя *Roslagen* (тепер *Upland*) [280, с. 353]. Цієї точки зору дотримується також Е.Кеніх, який вважає, що фінни дали ім'я шведам і варягам (*Varäger*) – Рюрику (*Rurik*) та його воїнам; назва народу *Rhos*, що проживав на південному сході нинішньої Росії, не має нічого спільного з *Rus* [276, с. 95]. Етимологію кореня *Ros-* виводить В.Томсен із виразів *Rober*, *Robin*, а жителів цього побережжя із дсканд. *rofs* зі значенням 'весляри, мореходи' (дісл. *Rópsmenn*, *Rópskarlar*) [201]. Вважається, що від слов'ян поширилося ім'я *Rusь* у Візантії та у арабів. Проте, як зазначає Й.Маркварт, при такому підході існує багато серйозних труднощів, що не дозволяють прийняти гіпотезу про перехід у слов'янських мовах *Ruotsi*, *Rótsi* в *Rusь*, особливо неприйнятними є візантійська та арабська форми. Щоб уникнути цих мовних перешкод, В.Томсен допускає, що у Візантії і в арабській мові це ім'я з'явилося через якогось посередника, скоріше всього через тюркське

плем'я, можливо через хазар. Але ця гіпотеза залишається недоведеною. Тому Й. Маркварт пропонує інший підхід для пояснення походження етноніма *Русь*, звертаючись до наймення племені *герулер* (*Heruler*) [280, с. 378], і приймає, що *Hrós* 'Русь' і *Heruler* – тотожні назви. Герули – вихідці із скандинавських країн, були на Волзі торгівцями рабів та хутра, потім у 512 р. повернулися на свою Батьківщину, але зберегли пам'ять про перебування на Волзі [280, с. 385]. Вони – предки норманів, а їхні потомки, мешканці островів Балтійського моря, - датчани, гаути та шведи. Від зазначеного етноніма нібито бере свій початок назва *Rus'* у слов'ян.

Розгляд етноніма *руси* показує, що наймення *Hrós* не може бути зведеним до назви германського племені *Heruler*, а є за своїм походженням слов'янським іменем. Пояснюється це походженням етноніма *Heruler*. У цьому імені необхідно виділити кореневу частину *Heru-* і суфіксальну *-ler*. Остання є словотвірним афіксом, типовим для германських мов, а коренева походить від індоєвропейського кореня піє. $*k^w er-$ (за законом Грімма іє. $*k^w > *h^w$). Рефлекси цього давнього кореня, як уже зазначалося, мають місце в багатьох мовах, що належали до давньоєвропейської спільноти. Тобто, даний індоєвропейський корінь може бути представлений в етнонімах як слов'янських, так і германських (пор. за аналогією корінь *vene-ti*). Розрізнення знаходиться, в першу чергу, в словотвірних формантах (пор. герм. $*-ler$). У цьому місці необхідно зазначити, що Й. Маркварт також визнає первинність слов'янського етноніма *Русь* з початковим приголосним *Н-*. Але повернімося до реконструйованих форм $*hrusi/*hrosi$ 'руси' і розгляньмо їхні витоки.

Згідно з нашою концепцією початкове сполучення приголосних $*hr-$ не є споконвічним і становить собою результат розвитку форми з голосним між зазначеними консонантами. Про наявність голосного в цій позиції свідчать давньоскандинавські писемні джерела у вигляді *Gardar/Gardr* зі значенням 'Русь', а також і *karþum* 'на Русі' [150, с. 340, 386, 397]. У зазначених германських формах структурно виділяються корінь та граматичний формант

зі значенням числа, тобто *Gar-đar*, *kar-ḥum*. Запозичення з цим коренем у інші мови в давній час показують наявність в анлауті губного голосного, який варіював і засвідчений у вигляді [o] або [u], наприклад: тат. *urus*, каз. *orus*, монг. *orus*, калм. *oros* у значенні ‘руський’ [223, с. 523]. У тюркських мовах не вживається на початку слова приголосний *r* або *l*, і тому йому передуює у відповідних запозиченнях голосний [280, с. 354]. Все ж можна передбачити появу тут губної голосної в результаті впливу варіанту наймення *Русь*, якому такий голосний передував. Про це свідчить подальший аналіз при реконструкції словоформи зі значенням ‘руси’. Виходячи із попереднього, подаємо реконструкцію відповідної форми у вигляді **hursi/*horosi*.

Раніше нами наводилися приклади, коли губні голосні з’являлися в словах під впливом попереднього лабіального приголосного. Такий приголосний у вигляді **h^w-* (із іє. **k^w-*) можна передбачити у розглянутій словоформі. Таким чином, голосний [o] чи [u] міг з’явитися у зазначених вище реконструкціях під впливом попереднього **h^w-*, який змінився в цих словах в **h-*, а його лабіальна ознака перейшла на попередній голосний. Очевидно, таким голосним був звук переднього ряду (нелабіалізований), тобто [e] або [i]. Оскільки початковий склад у зазначених слов’янських формах зі значенням ‘руси’ був ненаголошеним, метод ретроспекції дозволяє вважати, що цей склад у давній час був артикуляційно сильнішим, ніж у період подальшої редукції і зникнення його. Це дозволяє думати, що в цьому складі реалізувався більш відкритий голосний (і більш сильний), тобто [e]. Все це дає можливість реконструювати більш давню праслов’янську форму у вигляді **h^weresi*, що позначала одне із слов’янських племен *руси*. Про наявність початкового лабіального свідчить також запозичення ‘руський’ в чув. *vuɾys* [223, с. 523].

У праслов’янській мові славістами реконструюється рухомий словесний наголос. Закріплення цього наголосу на другому складі етноніма привело до артикуляційного послаблення початку слова і фактично до його

зникнення у словниковому мовному матеріалі. Подібні випадки елізії початкового ненаголошеного складу розглядалися раніше на словах *раб*, *робота* і т. ін. Живе свідчення цієї фонетичної зміни має місце в споріднених словах, наприклад, нл. *jerjebina*, укр. *горобина* і рос. *рябина*. Ретроспективний розгляд анлаута, як уже вище зазначалося, свідчить про відносно сильну артикуляцію цієї частини слова, а значить дозволяє реконструювати корінь піє. **k^wer-* зі значенням ‘арії-скотарі; воїни’.

Повертаючись до праслов’янської форми **h^weresi* ‘руси’, необхідно відмітити, що приголосний у форманті **-si* з’явився перед голосним переднього ряду в результаті зміни задньоязикових. Вважаємо, що перехід приголосного **-k* > **-k^j* > **-s* є наслідком сатемної палаталізації, яка продовжувала діяти у час існування праслов’янської мови. Як зазначав В.І.Абаєв, “сатемна” палаталізація у мовах групи *satəm* “здійснювалася у них у різний час і незалежно, а саме: в балтійській і слов’янській пізніше, ніж в арійській та вірменській” [1, с. 141]. Згідно цим змінам формант **-si* вийшов із псл. **-kⁱ* (< піє. **-ki*). Зазначений фонетичний процес підтверджується наявністю в споріднених германських і слов’янських коренях відповідно приголосних **h* (згідно з законом Грімма із піє. **k*) і **s*, наприклад, в словах: герм. **hauhoz* – псл. **vus-*, герм. **huoho* – псл. **socha*, днв. *hewe* – укр. *сіно*, днв. *hūwo* – рос. *сова*, дісл. *hárr* – укр. *сірий* [188]. Подібну зміну приголосних у праслов’янській відзначають також Т.В.Гамкрелідзе і В.В.Іванов [34, с. 130]. У результаті зазначених фонетичних змін індоєвропейський зімкнений розщепився на два звуки у вигляді **h/*s*. У той же час кінцева позиція піє. **-k* могла змінюватися також у напрямку артикуляторного послаблення, тоді формант набував вигляду **-x*, що засвідчено в слов’янських мовах у чергуванні (пор.: укр. *муха* – *мусі*) (у славістиці приймається зміна **s* > **x*) (пор.: [76]).

Таким чином, можна припустити, що у праслов’ян існувала форма псл. **h^wereki*, яка отримала різні рефлекси у ході розвитку окремих слов’янських мовних груп і мов. Після розпаду праслов’янського етносу племена

отримували різні наймення, як про це вже раніше говорилося. Очевидно, що вони виступають вторинними до етноніма *слов'яни*. Ці зміни показані на рис. 15.

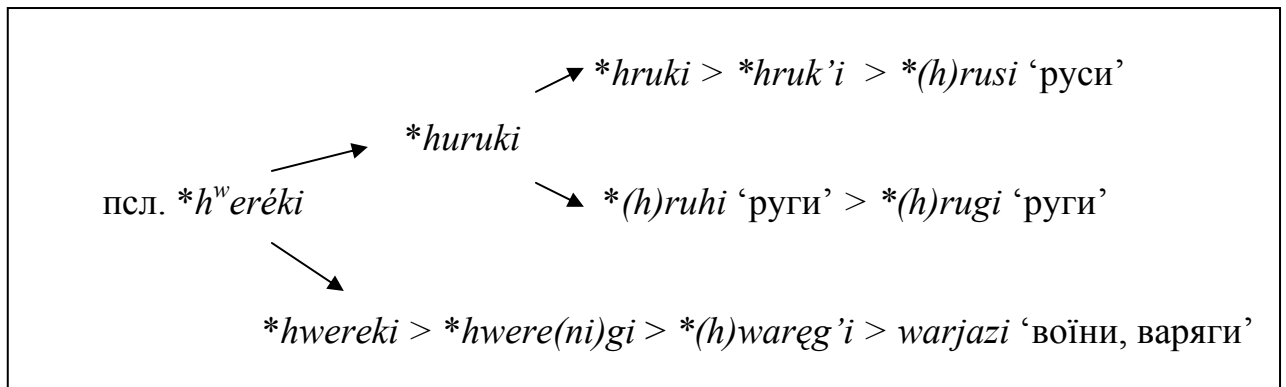

Рис. 15. Зародження етноніма *руси* та інших споріднених форм

Синонімічність фонетичних інновацій свідчить також про генетичну спорідненість семантики 'руси'/'руги'/'варяги', які вийшли з одного й того ж праслов'янського кореня. Слов'янські лексеми відносяться до індоєвропейського кореня **k^wer-* 'арії-скотарі; 'воїни'. Відомо, що корені *іє. *k^wer-* і **k^wel-* були спорідненими і мали відповідно семантику 'скотарі, воїни' та 'землероби'. Обидва корені засвідчені в слов'янських етнонімах. Реконструйована вище форма псл. **h^wereki* 'воїни, варяги; руси' дозволяє подати споріднену форму **k^wel-* зі значенням 'землероби'. Остання була для слов'ян первинною, і вона, як було показано вище, лягла в основу етноніма *слов'яни*. Звідси очевидною є синонімічність лексем 'слов'янський' і 'руський', про яку пише літописець Нестор в пам'ятці "Повѣсть временных лѣтъ": "А словеньский языкъ и рускый одно есть" [147, с.23].

Реконструйована вище форма свідчить також про спорідненість наймень *руги* та *руси*, які представляли одне й те ж слов'янське плем'я. У германських писемних джерелах досить часто зустрічаються наймення *руги*, яке засвідчене у різних варіантах його написання. Багато островів Балтійського моря, як зазначає Гельмольд, були заселені слов'янами, серед них проживало плем'я *Ranen*, або *Rugianer*. Це плем'я відзначалося

хоробрістю, мало короля, до авторитету якого зверталися сусідські племена при вирішенні важливих питань [271, с.9]. З часом воно займалося морським розбоєм [233, с. 126; 135, с. 124]. Й.Х.Цедлер в енциклопедійному словнику подає й інші наймення, що позначали цей народ: *Rügier, Rügen, Rugii, Rugi* [304, с. 1751]. Плем'я проживало в цей час на о. Рюген. Якщо проаналізувати наведені вище словоформи, то вони структурно розпадаються на дві частини: кореневу у вигляді *Ra-, Ru-, Rū-* і суфіксальну: *-nen, -gianer, -gier, -gen, -gii, -gi*. Умлаут у корені є відносно пізнім явищем у німецькій мові, тому більш архаїчними необхідно вважати форми *ra-/ru-*. Словотвірні суфікси виражали множинність і є різними за походженням. Форми *-nen, -gianer, -gier, -gen* є германськими. Суфікси у вигляді *-gii, -gi* не типові для германських мов і фонетично нагадують кінцевий формант у слов'янському етнонімі *Ruhi*, що позначав плем'я ругів. Оскільки форма *Русь* прямо співвідноситься з *Ruhi*, то можна допустити для ругів первісну форму у вигляді **h^werehi*. Наявність у германських назвах у кінці дзвінкого приголосного [g] свідчить про фонетичну кальку із слов'янського *(h)ruhi*. У німецьких діалектах зустрічається фонематична тотожність дзвінкого і глухого приголосних [71, с. 75-76]. Як свідчать писемні пам'ятки, на о. Рюген проживали етнічно різні племена, то звідси очевидно, що назви типу *Rügier* як топонім, тобто 'мешканці о. Рюген', могли відноситися і до інших, в тому числі і германських племен. Про пам'ять проживання на цьому острові свідчать шваби, що збереглися в назві міста *Rügenwalde* [304, с. 1751].

Вищевикладений матеріал дозволяє твердити, що назва *Русь* відноситься до псл. **h^wereki* і позначала слов'янське плем'я зі значенням 'скотарі; воїни, варяги'. Це ім'я співвідноситься із племенем *руги*, що проживало в історично засвідчений час на о. Рюген. Отриманий висновок знаходить підтвердження в писемних свідченнях різних мов, у яких зустрічається ім'я *Русь*. Зупинімся на цьому детальніше.

У результаті аналізу топоніма і етноніма *Русь*, який зустрічається у численних німецьких і латиномовних джерелах IX-XI ст., А.В.Назаренко,

розглянувши 48 наймень, прийшов до висновку, що практично всі вони сходяться до додавноверхньонімецької форми **Rût-*, яка в двн. час закономірно прийшла до вигляду *Ruzzi* [132]. У текстах зустрічається багато варіантів його написання як *Rusci*, *Ruszi*, *Ruci*, *Ruizi*, *Rusciani*, *Ruzzi*, *Ruzi* (“Баварський географ”, IX ст.; хроніка мерзебургського єпископа Титмара, 1012-1018 pp.; аннали Кведлінбургського монастиря, поч. XI ст.; аннали монастиря в Хільдесхаймі, середн. XI ст.; Хроніка Адама Бременського, 70 pp. XI ст.; аннали Альтайхського монастиря, 70 pp. XI ст. і т. ін.), але всі вони є результатом дії другого (верхньонімецького) пересуву германських приголосних, згідно з яким герм. **t* > двн. *zz* (*z*), який звучав як афrikата [ts] або близько до сучасного [s]. Вважається, що цей закон діяв до 600 р. н.е. В окремих хроніках трапляється непересунутий приголосний і назва *Русь* виглядає як *Ruti* (у листі єпископа Бруно до германського короля Генріха II, 1008 р.), *Ruteni* (в Аугсбургських анналах, XII ст.). Останні О.Пріцак розглядає як книжні релатинізовані форми [150, с. 53].

Повертаючись до кореня **Rût-*, необхідно зазначити, що він мав місце до зазначеного пересуву приголосних і, значить, більш давньою є коренева форма **ru-*, про яку вище вже говорилося. Післякореневий формант **-t* (походить із герм. **-ten*) показував множинність і належить до германського суфікса. Тобто, всі реалізовані в прикладах форми є германськими словотвірними формантами, які виступають варіантами розвитку закореневої ненаголошеної частини. Дія “закону кінця слова” в германських мовах свідчить про безперервне артикуляційне послаблення, яке проявляється акустично у вигляді **t* > *ts* > *s*. У цей же фонетичний ряд необхідно помістити і форму фін. *Ruotsi* ‘Швеція’, яка використовується прибічниками скандинавського походження слов’янського імені *Русь*. Очевидно, що корінь *ruots-* фонетично виводиться із германського **rût-*. Фінське *Ruotsi* “своєї, фінської, етимології не має”, більше того цей же корінь міг вживатися і до назви ‘Фінляндія’ в діалекті карельсько-олонецькому *ruot’t’ši* [217, с. 49]. У зазначеному випадку етимологічно *Ruotsi* і *Rus’* суттєво відрізняються саме

своїми словотвірними афіксами: *-tsi* походить із **-ti-* (< **-ten*), а *-s'* із **-ki*. Справедливо зазначає О.С.Стрижак, що *Ruotsi* “на слов’янському ґрунті повинно було дати й таки давало не *русь*, а *руць*” [184, с. 200; 217, с. 52].

У германських мовах діє лише зміна іє. **k* > герм. **h* (закон Грімма), у граматичних формах має місце чергування *h/g* (пор.: днв. *ziohan* – *gizogan*) і ніколи не розвивається **k* > **s* (нагадаймо, що ця особливість має місце лише в мовах сатем). У слов’янських така зміна є закономірною. Таким чином, слов’янське *Русь* не може бути зведеним до норманського *Ruotsi*, хоча звучать вони дуже близько одне до одного. У час їх зародження і функціонування, коли писемність не була поширеною і нові слова передавалися в основному усним шляхом, цілком імовірною могла бути поперемінна накладка їх смислів на близькі фонетичні образи, і *Ruotsi* могло сприйматися як *Русь*, особливо в мові іноземців, і мати значення також ‘руський’. Звідси, на нашу думку, походять назви Дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного у вигляді *слов’янських* і *руських*, де останні, як вважається, мають смисл *скандинавських*. У Візантії, як писав Д.С.Лихачов, “називали руськими не тільки слов’ян, але нерідко і норманів” [147, с. 243].

Повертаючись до багатих писемних свідчень імені *Русь*, зібраних у статті А.О.Назаренка, хочемо звернути увагу на ті мовні факти, які автор через різні причини не розглянув, але які, на наш погляд, є суттєвими для проведеного нами вище етимологічного аналізу. У зазначеній статті не розглядається варіант написання *Rhōs* у Бертинських анналах (І пол. IX ст.), бо це “транслітерація грецького ‘Ρῶς’” [132, с. 47], хоча, як уже вище зазначалося, написання *Rh-* етимологічно свідчить про сполуку *Hr-*. Автор вважає варіантами *Ruhhia* і *Russia* в “Життєописі імператора Конрада II” Бруно, що належить до 40 рр. XI ст. [132, с. 51]. Німецька форма *Ruhhia* саме і свідчить про розвиток днв. *hh(h)* із герм. **k* (пор.: гот. *ik* – днв. *ih*), де засвідчено верхньонімецький пересув приголосних. Саме ця форма *Ruhhia* є калькою слов’янського *руги* із **huruki*. Наявність псл. **-ki* засвідчує також і днв. *Rugi*. Останнє *Rugi* є ріпуарсько-франкською формою [150, с. 36 і далі],

тобто представляє собою один із діалектів, в яких відсутня дія другого пересуву приголосних. Це слово зустрічається в Раффельштеттенському митному уставі (903-906 pp.) у позначенні народу *русь* [132, с. 47]. Вище були показані різні форми *Rugi-* у пізніших текстах, що позначають мешканців о.Рюген, всі вони свідчать про наявність германських словотвірних афіксів, які вживаються із слов'янським коренем **ru-/*ruh-*.

Таким чином, аналіз писемних свідчень слова *Русь* дозволяє відзначити вживання праслов'янського кореня **ru-* в таких варіантах найменш: *Ru-hhia*, *Ru-gi*, *Ru-tenis*, *Ru-s'* та ін. (див. рис. 16).

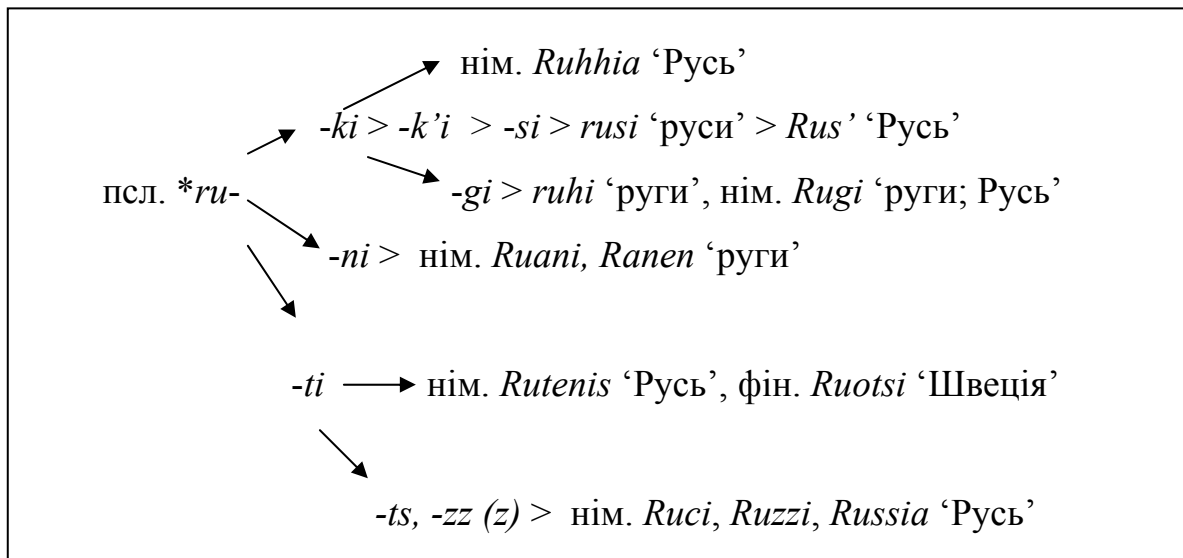

Рис. 16. Словотвірні форманти з коренем **ru-* в значенні ‘руси, Русь’

Незважаючи на різні словотвірні форманти, які вживаються з коренем **ru-*, всі вони первісно позначали слов'янське плем'я *руги*, а потім *руси*, *Русь*. Про це свідчать писемні пам'ятки давньоскандинавських мов, деякі з них наведемо тут. О.Пріцак подає свідчення із хроніки Адальберта (959 р.), в якій велика княгиня Єлена називається *reginae RUGORUM* ‘королева ругів’ [150, с. 47]. В іншому тексті (у “Студії про раффельштеттенські мита”) мова йде про купців, які приходять із Богемії, або від Ругів, тобто із Русі (*de RUGIS*) [150, с.48]. Очевидно, що наведені факти свідчать про смислову тотожність *руги-руси* в корені *rug-*. Інша основа *rut-* засвідчує аналогічний смисл ‘руси, Русь’

в пам'ятках: імператор Генріх IV взяв за дружину Євпраксію Всеволодівну (Всеволода Київського), називаючи її *RUTENORUM regis*, Київський князь Святослав II Ізяславич взяв за дружину візантійську принцесу Варвару, називаючи шлюб короля рутенів *matrimonium regis RUTENORUM* [150, с. 49], теж у шлюбі угорського короля з Євфімією Мономахівною (1112 р.), яка називається як дочка короля рутенів або Києва *RUTENORUM seu Chyos regis filia* [150, с.50]. Зустрічається паралельне вживання форм *Rutheni* і *Russia* зі значенням 'Русь'. Мимохідь наголосимо, що з цим же коренем у вигляді *Ruteni*, *Rutus*, *Rutenus* і т. п. вживалося як позначення на Півдні Франції давньокельтського державного утворення [150, с. 50]. Очевидно, що його семантика немає нічого спільного з поняттям 'Русь', тотожність форми пояснюється лише результатом незалежних інновацій у різних мовах одного й того ж самого індоєвропейського кореня. Подібні випадки вище уже зазначалися.

Цікавий фактичний матеріал поданий у праці Г. Ловмянського "Руси і руги". Вчений, проаналізувавши численні писемні свідчення, прийшов до висновку семантичної тотожності наймень *руги* і *руси*. Незважаючи на те що в хроніках не зустрічається назва *Поморська Русь*, все ж, як було нами показано вище, етнонім *руси* виник на основі імені *руги*. Поліетнічність останнього привела до необхідної ідентифікації слов'янського племені, що й проявилось у вигляді нового варіанта імені, а саме *руси*. Чисто слов'янське ім'я суттєво відрізнило це плем'я від інших племен, що входили в поняття *руги*. Особливо суттєвим було таке словесне розрізнення для тих слов'янських племен, що проживали в Південно-Східній Європі, бо у цей час, як засвідчено в хроніках, існувало поняття різноетнічних наймень для ругів. І тому можна погодитися з Г. Ловмянським, що "ототожнення русів і ругів відбулося в слов'янських межах, у слов'янському місті Києві" [107, с. 51], іншими словами, назва *руси* замість *руги* (слов'яни) засвідчена вперше саме в Києві.

Повертаючись до наймення слов'янського племені *руги*, яке трапляється в різних писемних пам'ятках, повторно відзначимо, що першоосною цього імені послужила форма псл. **h^weréki* зі значенням 'скотарі, воїни', яка згодом виступила етнонімом цього слов'янського племені. Проживання в історичний час ругів на о. Рюген, де знаходилися також скандинавські та інші германські племена, привело до новоутворень зі слов'янським коренем та германськими словотвірними формантами. Нові словесні імена позначали слов'янське плем'я, але також відносилися і до інших племен, що проживали в цей же час на о. Рюген. Складність демографічної ситуації знайшла відображення в протиріччях науковців при оцінці зазначених словоформ, що спричинило різне тлумачення походження *руги* - то як германського, то як слов'янського племені. Вищепроведений аналіз однозначно показав приналежність ругів до одного із слов'янських племен, що витворилися після розпаду праслов'янського етносу, зокрема *венетів*. До цього ж семантичного гнізда необхідно віднести і наймення Швеції фін. *Ruotsi*, яке прямо співвідноситься з тими скандинавами-шведами, що проживали на о. Рюген і які називали себе, мешканців цього острова, давнім слов'янським іменем. У мові фіннів як іноземців ім'я *Ruotsi* закріпилося з часом у назві державного утворення Швеції. В літературі неодноразово зазначалося, що зазначений корінь відсутній в етноніміці скандинавів, і його існування пояснюється лише іноземним походженням [217, с. 47]. Споріднений слов'янський корінь, вважаємо, знаходиться також в основі зародження назви острова *Рюген*, який в численних скандинавських хроніках засвідчений як *Ré* [150, с. 340]. Цей же корінь має місце в назві *русів* у Данії у вигляді *Riusr* [150, с. 422].

Вважаємо, що до розглянутого часу відноситься зародження також імені *варяги*, яке вийшло із кореня *h^weréki*, спорідненого піє. **k^wer-* 'арії-скотарі, воїни'. Походження від єдиного кореня засвідчує синонімічне вживання імен *варяги* і *руги*. Проте ім'я *варяги*, позначаючи перш за все воїнів, поступово звузило своє значення. За аналогією до імені *руги*

зародилася синонімія слов'янського і скандинавського слів, що позначали *варягів*. Зупинимося на етимології цього слова.

Як уже зазначалося, слово *варяги* можна етимологізувати у вигляді псл. **h^wereki*, в якому має місце словотвірний граматичний формант множинності **-ki*. В сучасній літературі існує інше розуміння походження цієї лексеми. В етимологічних словниках слово *варяг* розглядається як запозичене із скандинавських мов і позначає представника “давньоскандинавської етнічної групи” [60, с. 335-336; 221, с. 276]. Автори вважають, що дісл. *væringr* (*váringr*) позначало норман, що були на службі у грецького імператора, і походить від *var* ‘віра, заклад, обітниця, обіцянка’. Форма ср. лат. *varangus* має значення ‘охоронник, воїн із найманої сторожі візантійських імператорів’, вперше засвідчено в 1034 р. [221, с. 276]. Варягами, зазначає М.Ю.Брайчевський, “називали військових найманців, незалежно від етнічної приналежності”, вони мали “різноплемінний склад” [21, с. 160]. У слов'янських мовах розглядувана лексема представлена у вигляді: укр., рос. *варяг*, бр. *варáг*, др. *варягъ*, п. *Wareg* [60, с. 335], в інших мовах: араб. *varank*, ср. гр. *βάραννος*, рум. *Bărângi*. В літературі переважає точка зору про скандинавське походження імені *варяги*, інші підходи не знайшли підтримки у вчених. Незважаючи на обмежені писемні свідчення цього слова, постараємося розглянути його етимологію із позицій, уже застосованих нами в роботі.

До давніших відносимо словоформи др. *варєгъ* і дісл. *væringr*. Слов'янська форма має в собі структурні елементи: корінь і два суфікси, реалізовані у вигляді *вар-є-гъ*. Очевидно, що кінцева форманта позначала множинність, а з часом граматичне число, і вийшла із псл. **-ki*. Реалізація в окремих слов'янських писемних свідченнях носового голосного після кореня у вигляді *-in* дозволяє передбачити наявність тут значення посесивності і в цілому смисл ‘один (одні) із воїнів’. Наявність двох суфіксальних формант свідчить про відносно тривалий час розвитку розглядуваної словоформи, що і засвідчено у звуженні первісного значення. У дослідженнях передбачається,

що суфікс *-ęz-* (із *варєзь*) відноситься до “загальнослов’янської епохи” [230, с. 35]. Корінь може бути співвіднесений із псл. **h^wer-* (із піс. **k^wer-*) і належить до семантичного гнізда ‘воїн, військовий’. Рефлекс зазначеного кореня має місце і в слові *varnarmen*, яке позначало варягів-воїнів, що були на службі у князя Ярослава. Це засвідчено в ісландській “Еймундовій сагі” (*Eymundar saga*, I пол. XI ст.) [230, с. 31]. Саме таке значення має ім’я *варяги* у мовах, зазначених вище. Тобто, за формою і семантикою др. *варєзь* може бути віднесене до псл. **h^weréki* ‘скотарі, воїни’. Цей же корінь і з тією ж семантикою представлений у лексемах типу: лит. *kârė* ‘війна’, двн. *hari, heri* ‘(вороже) військо’, нім. *Heer* ‘військо’. До цього ж кореня відносимо гот. *warjan* ‘охороняти’, двн. *werî* ‘захист’, нім. *Wehrmacht* ‘збройні сили’, двн. *giwerida* ‘рушниця’, нім. *Gewehr* ‘тс.’ [102, с. 232], а також скр. *vîrá* ‘чоловік; герой; героїзм’, псл. **virъ* ‘чоловік’ [96, с. 615]. Вважаємо ці корені спорідненими, в яких початковий іє. **k^w-* > **h^w-*, останій розщепився і представ у різних мовах у вигляді анлаутного *h-* або *w-*.

Германська форма типу *væringr* етимологічно являє собою композит, у якому виділяються складові *væri-n-gr*. Початкова частина представляє корінь, який збігається зі слов’янським, бо вони вийшли із піс. **k^wer-*. Наступний формант у вигляді *-in* (із **-na*) має смисл ‘один (одні) із...’, що дозволяє прийняти смисл *værin-* як ‘одні із скотарів-воїнів’, тобто ‘воїни’. Кінцеве *-gr* є словотвірним елементом і за формою нагадує **k^wer* ‘людина, люди’, яке в скандинавських мовах виконує граматичну функцію числа. Таким чином, германська форма містить семантику ‘воїн (воїни)’. Поширення скандинавського слова в інших мовах привело до звуження його значення і, схоже, що ця лексема отримала смисл ‘найманий воїн, охоронник’ [230, с. 36].

Таким чином, нами приймається точка зору, згідно з якою форми слов’янська і скандинавська, що позначають *варяга/варягів*, вийшли із одного кореня піс. **k^wer-* і в розглянутий час означали ‘воїни’. Скандинавська форма мала більш звужене і конкретне значення, яке у такому вигляді закріпилося у

Київській Русі, але з часом розширило семантику до розуміння – *варяг* – ‘житель Скандинавії’. Як уже раніше зазначалося, розглянуті імена зародилися і знайшли поширення у *ругів*, у яких воїни мали наймення *варяги*. Очевидно, що семантика досить часто перехрещувалася в слов’янських лексемах *руги*, *руси*, *варяги*, маючи в собі як спільне, що відносилось до давнини і позначало плем’я, так і відмінне, що характеризувало їх у новий час. Саме семантична спільність цих лексем і їх спорідненість з реалізаціями в інших мовах, зокрема в германських, і призвели до різного тлумачення багатьох місць у “Повѣсті временных лѣт”.

5.2. Семантична інтерпретація слів *руси* і *варяги* в “Повѣсті ...”

Із попереднього відомо, що генетично імена *руси* і *варяги* відносяться до одного слов’янського кореня, що мав значення ‘скотарі; воїни’. Етнонім *руси* позначав слов’янське плем’я, яке засвідчено у писемних пам’ятках у вигляді *руги*. Із останнього виокремилися *варяги*, що мали смисл ‘воїни’. Це наймення широкої семантики, вживалося також для позначення тих воїнів-слов’ян, що проживали на о. Рюген і суміжних територіях. Таким чином, слова *руси* і *варяги* у своїй семантиці досить часто перехрещувалися і були в час до зародження Київської Русі синонімами. З іншого боку, *варяги* позначали і воїнів інших племен, зокрема германських. Позначення германцями ‘варягів’ носило у собі один із типових суфіксів і цим самим ідентифікувало інших (неслов’янських) поселенців. Виходячи із зазначених позицій, розглянемо реалізацію імен *руси* і *варяги* в “Повѣсті временных лѣт” [147].

На початку літопису наводиться біблійна легенда про зародження різних народів, серед яких називаються “*русь, чюдъ и вси языци*”, “*По сему же морю [Варяжьському] сѣдять варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова...*” і далі “*Афетово бо и то колѣно: варязи, свеи, урмане, готе, русь, агняне, галичане, римляне, нѣмцы...*” [147, с. 10]. Очевидним є розрізнення

русів та варягів, де літописець називає жителів Київської Русі, а також варягів як окреме плем'я, під яким розуміє ругів. Окремо руги не називаються.

В іншому місці Нестор пише, що в час царювання Михаїла (832 рік) розглядувана територія називалася “Руска земля”, і тут же повідомляє, що дань брали варяги, згодом слов'яни *“изгнаша варяги за море”* [147, с.18]. Очевидно, що в цей час руси-воїни (варяги) підкорили якісь землі слов'ян, з яких брали данину. Звідси випливає, що руси (руги) давно проживали на території майбутньої Русі, а можливо, вони тут були і первинно, оскільки ці обширні території, заселені венетами, характеризувалися інтенсивними міграціями.

Основне заняття слов'ян Південно-Східної Європи – землеробство, і зрозуміло, що селяни не могли захистити себе і свої землі від постійних набігів з боку сусідніх племен, перш за все кочових, про які вже говорилося раніше. Природним є те, що вони звернулися за допомогою до тих слов'ян, у яких переважали скотарство і військова справа. Остання була для окремих прошарків населення основним заняттям і виступала як засіб існування, а деякою мірою також джерелом збагачення. Ці воїни, серед них і варяги-руси (руги), жили за рахунок грабунків сусідніх племен. Як свідчать хроніки, поморські та полабські слов'яни часто об'єднувалися в союзи для захисту своїх територій і тому добре знали військову справу. Саме до таких племен, до ругів/русів, і звернулися південно-східні слов'яни: прийти і правити в їх землях і тим самим захистити їх від ворожих посягань. Такий вибір випав не випадково, тому що варяги-руси, як уже зазначалося, раніше бували на цій території слов'ян. *“Изъгнаша варяги за море, и не даша имъ дани, и почаша сами в собѣ володѣти, и не бѣ в нихъ правды, и вѣста родъ на родъ, и быша в нихъ усобицѣ, и воевати почаша сами на ся. И рѣша сами в себѣ: «Поищемъ себѣ князя, иже бы володѣлъ нами и судилъ по праву». И идоша за море къ варягомъ, к руси.”* [147, с. 18]. Оскільки терміном *варяги*, як уже вище говорилося, позначалися й інші племена, зокрема германські, які проживали

зі слов'янами на одній території, літописець уточнює в тексті, до яких варяг було звернення, а саме “до варяг, до русів”. На Русі вживалося в цьому сенсі давньоруське за формою *варягъ*, а не германські форми, які були чужими для слов'ян. І далі за текстом: “*Сице бо ся зваху тои варези русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмаю, анъгляне, друзии гъте, тако и си Рѣша русь, чюдъ, словѣни, и кривичи, и вси*” [147, с.18]. І знову уточнює Нестор, варяги-воїни, яких запросили південно-східні слов'яни, називалися *руси*, подібно як варяги-свеї (шведи), варяги-нормани і т.п., в цілому варяги-германці.

До слов'ян прийшли, згідно з літописом, три брати зі своїми родами: *Рюрикъ, Синеусъ* та *Труворъ*, взявши з собою “*всю русь*”, тобто слов'ян-варяг [147, с. 18]. Зазначені імена, схоже, міфологічні, окрім першого. Історичність *Рюрика*, пише П.П.Толочко, “не підлягає сумніву, але етнічна приналежність і роль в руській історії ще потребують визначення” [200, с. 43]. Споріднений корінь засвідчений у таких антропонімах: *Рурикъ, Рюрикъ* (862-879), ‘*Roúrīkaς*’ (у Микити Хоніата, 1200 р.), дсканд. *Hrærekr*, двн. *Hrodric*, *Ruodrich* [201, с. 126], у датчан і норвежців *Hrorecur*, *Hraerekr*, у шведів відсутні подібні форми [36, с. 192]. Етимологічно, на нашу думку, ім'я *Рюрик* можна інтерпретувати в двох варіантах: 1) це наймення має в собі редуплікацію кореня та суфікс -*къ*; сам же корінь зводиться до форми **ra* (із піє. **k^wer-*), типової для слов'янських парадигм скотарсько-землеробської лексики, що в цілому має смисл ‘рус-воїн’; 2) фонетично ім'я можна розділити на інші складові як *Рю-рик*, де корінь також зводиться до вигляду **ra*, а формант -*рик* має смисл ‘вождь, князь’, що в цілому містить у собі смисл ‘князь ругів (слов'ян)’. Семантика останнього ширша, її вважаємо найбільш вірогідною, оскільки *Рюрик*, як свідчить літопис, княжив у Новгороді.

У цьому ж місці тексту говориться, що “*новугородьци, ти суть людье ноугородци от рода варяжьска, прежде бо бѣша словѣни*”. Пов'язуючи з попереднім, можна зробити висновок, що *Рюрик*, який спершу почав княжити у Новгороді і був князем варягів (слов'ян), започаткував у цьому

місті рід варяжський (рід від племені слов'ян-ругів), тобто походить він від слов'ян.

Князь Олег із роду Рюриковичів, збираючись у похід, зібрав велике військо, в якому були *“варяги, чюдь, словѣни, мерю, весь, кривичи”* [147, с.20]. Варяги, тобто руги-слов'яни, як уже вище зустрічалося, перелічуються поряд з воїнами інших племен. *“И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвася русью”*, в цьому тексті вживається в узагальненому вигляді слово *русь*, яке включає в себе воїнів варяг-русів та інших слов'янських племен. Проте необхідно зазначити, що в час існування Київської Русі, як відомо із писемних пам'яток, серед воїнів на службі у київських князів були варяги скандинавських племен [150]. Можна вважати, що з цього часу на Русі слово *варяги* стало позначати в першу чергу варяг-шведів, ім'я *руси* розширило свою семантику і включало в себе варяг-русів та воїнів інших слов'янських племен. Більше того, слово *русь* стало позначати територію та державу *Русь*, а звідси з часом і жителів у вигляді *русини*. Проте довгий час *руський* і *слов'янський* вживалися на території Русі то як синоніми, то як хронологічно різні наймення. У тексті Нестора-літописця говориться: *“А словеньский язык и руский одно есть, от варягов бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словеньскаа рѣчь бѣ”* [147, с. 23]. Очевидно, що державність отримала назву *Русь* від імені варягів-русів, які об'єднали розрізнені південно-східні слов'янські племена, але мова у останніх залишалася слов'янською, характерною для цих племен. Раніше вже говорилося про розрізнення венетських та інших слов'янських мов.

Князь Олег із роду Рюриків *“и мужи его по Рускому закону кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ”* [147, с.25]. Бог Перун як покровитель воїнів-дружинників, головний бог для Олега і його дружини, був поставлений в Києві *“на холму внѣ двора теремнаго”*, за яким слідували інші боги [147, с. 56]. Очевидно, що Перун функціонально уособлювався як образ тих дружинників, варяг-русів, що прийшли до слов'ян Подніпров'я.

Поняття *варяги*, як уже нами зазначалося, включало в себе воїнів і інших, германських, племен, що були на службі у київських князів. Їхні імена зустрічаються в літописі Київської Русі. Так, послі і купці, підписуючи договір 912 року з греками, представили себе: *“Мы от рода рускаго, Карлы, Инегелдъ, Фарлоф, Веремуд, Рулавъ, Гуды, Руалдъ, Карнъ, Фрелавъ, Руаръ, Актеву, Труаннъ, Лидул, Фостъ, Стемид, иже послани от Олга, великого князя рускаго”* [147, с. 25]. Очевидно, що варяги-германці, які прийшли із Ругії, де тривалий час проживали разом зі слов'янами-ругами, вважали себе також представниками роду слов'янського і відповідно роду руського. Як свідчать Бертинські аннали, саме так представниками народу *Rhos* назвали себе шведи, перебуваючи у германського імператора [201]. Взагалі-то необхідно зазначити, що довгий час сумісного проживання різних етнічних сукупностей веде до переймання одними із них ідеї походження від автохтонного населення. Так, “після повної германізації прусів, - пише А.П.Непокупний, - носіями їхньої етнічної назви стали німці” [133, с. 103]. Німці, які переселилися у Закарпаття в XII ст., називають себе українцями, незважаючи на те, що їх прізвища мають ознаки іншого етносу [38, с. 7]. Тривала і тісна взаємодія скандинавів та західних слов'ян, відзначає П.П.Толочко, “неминуче веде до певного їх етномовного зближення, а можливо й асиміляції на переважаючій етнічній основі” [199, с. 111].

5.3. Етимологія слова *Україна*

Назва *Україна* утворена від відповідного етноніма, що характеризував одне із слов'янських племен. Очевидною є давня природа кореня зазначеного імені, що дозволяє розглянути походження цього найменування і його розвиток в індоєвропейському і слов'янському мовному контексті. Відсутність глибокої реконструкції імені *Україна* та його складових породила у сучасній літературі проблему їх походження, яка на сьогодні не має задовільного розв'язання.

У цілому назва *Україна* розглядається в славістиці як слово слов'янського походження, семантична інтерпретація якого представлена в науці різними поглядами. Так, М. Грушевський дотримувався думки, що назва *Україна* має в собі мотивацію пограничної території, поскільки у такому значенні вона засвідчена в староруських текстах, в XVI ст. ця назва сприймалася по відношенню до середнього Подніпров'я, а з часом це “українське ім'я розширилося на всю територію українського народу” [43, с. 2]. Цієї точки зору дотримувався також О.О.Потебня, її прихильниками є багато сучасних науковців. “Власне кажучи, - пише Ю.О.Карпенко, - семантичний стрижень загальної назви *україна* від її найдавніших свідчень до сучасності залишився незмінним – “пограниччя” [84, с. 85]. В.Г.Скляренко розглядає це слово з первинним значенням ‘рідний край, країна, земля’, пов'язуючи його з семантикою кореня **krajь* [162, с. 67]. Таке ж розуміння подане в працях Х.Андрусак, В.М. Русанівського, Г.П.Півторака. С.Шелухин вбачає в слові *Україна* зв'язок з дієсловом *украяти*. “Слово “україти” і “вкраїна”, - пише він, - відноситься спеціально тільки до землі, до земляних просторів, посідання й володіння ними” [236, с. 113]. Згідно із “Словником української мови” споріднене ім'я *Укряїна* означало заст. “територія уздовж меж держави, біля її краю” [172, с. 422].

Існуючі точки зору ґрунтуються на фактичному матеріалі і необхідно погодитися з тим, що в розглядуваній авторами час поняття *Україна* включало в себе зазначену вище семантику. В цілому практично всі етимологи сходяться на думці, що загальна назва *україна* входить в семантичне гніздо ‘земля’. Ця сема пов'язується з коренем *край-*, який з часом розширив своє значення до розуміння ‘обмежена територія’, далі ‘князівство’. Останнє знайшло своє відбиття у першій писемній згадці про *Україну*, яка значиться під 1187 р. в Іпатіївському літописі в зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича: “о нем же Оукраина много постона”. В пізніші часи слово *Україна* позначало територію кількох князівств і нарешті - всю територію проживання українців – державу. Проте

ці значення не є первинними і тому не вирішують питання походження цього слова.

В усіх наукових працях слово *Україна* пов'язується з поняттям 'територія, земля', а вже від нього походить назва народу. У нашому розумінні, розвиток понять ішов в іншому напрямку, а саме: етнос → назва території → держава *Україна* → назва жителів держави (*українці*). Зародження етноніма, що пізніше став найменням території та держави, відноситься до того часу, коли розпався праслов'янський етнос і витворилися численні племена, засвідчені в давніх писемних пам'ятках європейських мов. У зв'язку з давньою семантикою вихідного етноніма розглянемо назву *Україна* з позицій зародження і розвитку її складових, зокрема форми і семантики, в світлі концепції, викладеної в попередніх розділах.

Слово *Україна* структурно і фонетично розділяється на складові *u-kra-jina*, в яких виділяється коренева частина *-kra-*. Наявність у формі *kra-* консонантної сполуки свідчить про елізію голосного в міжконсонантній позиції. Співвіднесеність *kra-* з індоєвропейськими коренями, що лягли в основу утворення етнонімів, розглянутих вище, дозволяє допустити походження даної форми із піс. **k^wer-* зі значенням 'скотарі, воїни'. У зв'язку з цим реконструюється псл. **k^wera-* з тим же значенням, що лягло в основу утворення українського етноніма. Необхідно також зазначити, що цей корінь, як раніше говорилося, мав також значення 'земля', і тому не випадковим є зв'язок вищерозглянутих тлумачень *Україна* з відповідною семантикою. Проте логічнішим є розгляд українського етноніма як спорідненого з іншими назвами індоєвропейських етносів, які утворюють єдине етнонімічне гніздо, що ґрунтується на давніх економічних і соціальних відносинах індоєвропейців-аріїв. Очевидно, що зародження українського етносу з кореневим значенням 'скотарі, воїни' у формі **k^wera* виступає як протиставлення до поняття 'землероби, селяни', засвідченому в корені **k^wel-*. У такому ж вигляді існувало протиставлення зазначених коренів у праслов'янській, як і в інших мовах, у час зародження окремих етносів.

Наявність у корені псл. **k^wera* семи ‘воїни’ свідчить про належність цього слова до семантичного гнізда ‘воїни, військовий’. Саме таку значущість вбачають деякі вчені в найменні *Україна*, яке, згідно з нашим підходом, вийшло із кореня **k^wera*. Так, С.Шелухин вважає, що *Україна* – “військова назва”, а споріднене слово *країна* у південних слов’ян “означає також *війна, рать, бій, військо, відділ війська, військова частина*” [236, с. 114, 131]. Проте етронім, що ліг в основу наймення українського етносу, за формою частково змінився і цим самим ідентифікував зазначений етнос щодо інших слов’янських етносів з цим же коренем (пор.: *хорвати, серби, руси*). Ця зміна полягала в редуплікації кореня у вигляді **h^we-*, що витворилося у вигляді ослабленої форми із анлауту псл. **k^wera-*. Редуплікація виступала як емоційне підсилення семантики кореня, як це приймається відносно частки **k^we* в індоєвропейських та інших мовах ностратичної групи [77, с. 18]. Форма **h^we-* за своєю природою не була префіксом у розглянутому слові, як це розглядається часто в сучасних етимологіях. У сучасній українській мові мають місце слова, у яких омонімічно виступають початкові *в-* та *у-*, наприклад: *вчора* – *учора*, *вузвар* – *узвар* – *звар*. У словнику Б.Грінченка, як пише С.Губерначук, засвідчено понад 50 слів, у яких переднє *у-* не виступає префіксом (*укріп* – *кріп*, *усуціль* – *суціль*) [44, с. 39]. Виконаний нами аналіз дозволяє реконструювати український етронім у вигляді **h^wek^wera* зі значенням ‘скотарі, воїни; праукраїнці’.

Цікаво зазначити, що редуплікований варіант спорідненої лексеми поданий в заст. розм. *хохол* як “зневажлива назва українця” [173, с. 134]. У російському словнику рос. *хохол* розглядається як пасмо волосся на голові у людини чи пір’я на голові у птаха (пор. рос. *курица-хохлатка*) [168, с. 427]. Таке ж значення мають словформи п. *chochot* ‘кінець снопа, жмут’, вл. *khochot*, нл. *chochot* ‘верх, горб, чуб’ [224, с. 272]. Ю.О.Карпенко вважає, що слово *хохол* утворює парну семантичну опозицію зі словом *кацан* і “їх треба розглядати разом” [83, с. 2]. Росіяни носили бороди і цим самим відрізнялися від чоловіків-українців, які ходили “з голеною головою, на якій лишався як

символ чоловічої гідності лише уславлений оселедець” [83, с. 2]. Цієї думки дотримувався також В.Даль [51, с. 563]. Мовний матеріал свідчить про семантичну секундарність слова укр. *хохол* в значенні ‘українець’, хоча в дійсності могло бути і навпаки. До такого розуміння спонукає нас прадавня форма слова *хохол*, яка розпадається на дві структурні одиниці *хо-хол*, серед яких анлаутною є редуплікація початку кореня. Наявність губного голосного свідчить про лабіальний характер попереднього приголосного, що дозволяє реконструювати корінь псл. **h^wel-* зі значенням ‘землероби’ (із піс. **k^wel-*). Слов’янське **h^wel-* стикається із значенням ‘селяни’, звідки і йде зневажлива семантика укр. *хохол* в устах воїнів-дружинників (пор. рос. *деревеньщина*). Мабуть, не випадковим є протиставлення **h^wel-* ‘українець (хохол)’ і **k^wer-* ‘українець (воїн)’, яке, представляючи два різних прошарки населення, засвідчувало їх соціальну нерівність. Але повернімося до вищерозглянутого етноніма.

Позначаючи український етнос, слово **h^wek^wera* набуло множинної форми з кінцевим голосним *-i*. Виходячи із сучасних форм *Україна*, *Вкраїна*, необхідно відзначити наявність в них редукції й елізії окремих звуків у перших двох складах щодо реконструйованої форми, які відбулися в ході розвитку української мови. Редукція звуків у анлауті одночасно свідчить, що наголошеним виступав у корені кінцевий склад. Далека позиція редуплікованої форми від акценту слова дозволило нам прийняти її ослаблений варіант у вигляді **h^we-*, який продовжував історично і далі артикуляторно послаблятися. Ці фонетичні зміни проявилися у вигляді редукції голосного і розщеплення початкового складного звуку на два **hw-*, в сполучі якого пізніше сталося зникнення початкового **h-*. В анлауті слова залишився лише один сонорний **w (u)-*, який подовжився під впливом наступного редукованого, що засвідчено у слові др. *Оукраина*. Оскільки в давніх індоєвропейських мовах звук [w] був напівприголосним і в слові міг чергуватися зі спорідненим йому голосним [u], то це послугувало причиною

реалізації на початку українського етноніма звуків *B-* та *U-* (у формах *Вкраїна/Україна*).

У реконструйованій формі **-k^werá-*, в якій наголошеним виступав кінцевий склад, артикуляційне послаблення мало місце також у початковому ненаголошеному складі. Ця фонетична зміна проявилася у переході лабіовелярного **k^w-* у зімкнений задньоязиковий **k-*, а наступний голосний поступово редукувався і зник. У результаті корінь представ у вигляді **-krá*, в якому утворилася консонантна сполука. Ця комбінація приголосних утворює висхідну артикуляційну напругу, типову для праслов'янської мови, що свідчить про давнину її утворення [185].

У результаті можна прийняти розвиток українського етноніма у вигляді: **h^wek^werá* > **hwekerá* > **wəkərá* > **wkrá/*ukrá*. На початку слова утворилася сполука трьох приголосних **wkr-*, яка утворює невисхідний напрямок артикуляційної напруги. Такий тип сполук мав місце у праслов'янській мові після занепаду редукованих голосних. У той же час у германських мовах такі сполуки (з невисхідною напругою) і до сьогодні представлені лише в запозичених словах.

Реконструйована форма **wkrá/*ukrá* може бути ідентифікована з іменем західнослов'янського племені *укри*, яке засвідчено у німецьких літописах у вигляді *Ukranen*, *Ukraner*, *Uchrer* [264, с. 11]. Наявність в останній формі сполуки *-chr-* зі щілинним, що вийшла із *-kr-*, представляє собою другий пересув приголосних у німецькій мові, який відбувся до V ст. н.е. Цей термін дозволяє прийняти, що зазначені форми з іменем *укри* існували до названого часу. Реалізація в наведених вище словоформах твірних суфіксів у вигляді *-nen*, *-ner*, *-er*, що показують множинність, свідчить про структурне виділення кореневої частини *Ukr(a)-*. У німецьких формах слова завжди засвідчено *U-* (або *Ue-*).

Таким чином, етнонім **ukrá* позначав одне із західнослов'янських племен. Уживання наймення з формантом **-k^wina* 'одне (одні) із ...', який розвинувся в напрямку **-k^lina* > **-gina* > *jina*, сприяло утворенню композиту

ukrajina, що позначав територію проживання *укрів*. Очевидно, що назва місця проживання *Ukrajina* стала власною. З розвитком мови в структурі слова відбулася фонетична зміна (атракція), в результаті якої наступний за коренем приголосний відійшов до кореня, який прийняв вигляд *kraj-*. В існуючих наукових працях часто розглядається саме така структура кореня, яка є відносно пізньою і, на нашу думку, не належить до часу зародження зазначеного етноніма.

Всі жителя отримали згодом нове наймення у вигляді *українці*, утворене від *Ukrajina*. До зазначеної основи додалася множинна форма *-ци* із **-ki*. Ця фонетична зміна є відносно пізньою в мові і утворена за аналогією до форм, де проявилася друга палаталізація задньоязикових приголосних. Відносно назви *Україна* необхідно додати, що її омонімічна форма у вигляді *Вкраїна* є паралельною у вжитку і, як і в давнину, початкові *У-* та *В-* не несуть у собі якогось смислового навантаження [236, с. 107].

5.4. Історичні свідчення про плем'я *укри*.

Зародження українського етносу

Б.Яценко повідомляє про існування в докиївський період між Одером і Лабою слов'янської держави *Русії (Ругії)*, де “основним елементом були *украини*”, а “українці – нащадки тих *ругів*, які під керівництвом князя Оденадера з Ругії 470 р. взяли Рим і володіли ним 14 р.” [250, с. 64]. Про зв'язок предків українців з Ругією свідчить той факт, що і зараз українців Закарпаття називають в іноземній літературі *рутенами*. Самі ж ці жителі називають себе *русинами*. Очевидно, що це слово є синонімом до *рутени*, що свідчить про його походження із Балтійського Помор'я. Природа останнього і слова *русини* однакова.

Досліджуючи етнічні стосунки в Закарпатті, Г.І.Меліка показує, що в мові німців цієї місцевості українці називаються *рутенами (Ruthenen)*, які прийшли сюди із Галичини в IX-X ст. [283]. “Наявність архаїчної слов'янської гідронімії практично в межах усього басейну Стиру, - пише

В.П.Шульгач, - підтверджує думку дослідників про існування праслов'ян у даному регіоні” [240, с. 63]. Можна припустити, що зазначене слов'янське плем'я з давніх часів проживало в межах Київської Русі, і ім'я *рутени* занесено сюди із Північного Заходу, де плем'я знаходилося раніше. Саме там слов'яни мали у германців наймення *Ruthenen*.

У німецькій літературі зазначається, що слов'янське плем'я *укри* (*Ukranen*) прийшло зі сходу в VI-VII ст. н.е. і поселилося вздовж річки *Уккер* (*Uecker*), що впадає в р. *Одергафф* і має вихід у Балтійське море. Слов'янське плем'я під іменем *Ukranen* засвідчено в грамоті єпископа Бранденбурга в 948 р. Трохи раніше це плем'я згадується в іншому джерелі [253, с.73], а також у літописця Саксона у вигляді *Ukrani* в 934 р. [233, с. 136]. Вважається, що на цій території раніше проживали германські племена *Burgunder* і *Semnonen*, які в IV ст. під час Великого переселення народів залишили ці місця. Плем'я називало себе *Ukranen* і від його імені утворився топонім *Ukera*, або *Terra Ukera* [286]. “Земля укрів” мала родючі ділянки, багаті пасовиська біля озер та річки, що сприяло розвитку землеробства, скотарства. Активно розвивалося ремесло у вигляді виготовлення гончарами домашнього посуду; ковалями працювали укри, виготовляючи господарські речі, зброю, тим більше, що вони самі виготовляли й залізо; із шкіри виробляли пляшки для води, сумки і т. ін.; вони уміли виготовляти вироби із фетра, добували сіль.

Укри викорчували чагарники та ділянки лісу, впроваджуючи землеробство. З'явилися села, фортеці і прообрази перших міст. Жили укри в невеликих хатах, побудованих із дерев'яних блоків, дощок та плетених стін, які, обмазані глиною, могли бути перегородкою між двома приміщеннями. Підлога була піщана або глиняна, дах покривався соломною або очеретом. У глиняних печах випікалися коржі.

Але з X ст. укри все більше й більше попадали в залежність від німецьких, поморських і польських феодалів. Плем'я перебувало під гнітом то одних, то інших завойовників. На цих землях часто відбувалися війни, які спустошували і обезлюднювали поселення. Сюди приходили в різний час

переселенці із Німеччини, Голландії, Данії, Східної Прусії; але вже в XIX ст. багато сімей укрів поїхали до Америки та Австралії. На сьогодні в Німеччині існує адміністративна область, яка носить стару назву *Landkreis Uckermark* зі столицею *Prenzlau*. На території колишньої *Terra Ukerā* багато населених пунктів, які мають в собі словотвірний суфікс *-ow* (*Brüssow, Gramzow, Jagow, Kreckow, Meichow, Rossow*), що свідчить про давній час проживання в цих місцях слов'ян.

Повертаючись до імені *Ukranen*, відзначимо, що в цьому етнонімі вживається той же корінь *ukra-*, що і в слові *Україна*, як про це вже йшлося вище. Проте в німецьких текстах трапляється цей же корінь і в архаїчнішій формі в назвах річки *Uecker*, озера *Uckersee*, марки *Uckermark*, дельти *Ueckermünde*, території *Terra Ukerā*, де проживало плем'я укри. Корінь має вигляд *-ker-*, подібно до реконструйованого раніше. Писемні пам'ятки свідчать, що всі ці оніми походять від назви племені *Uker-*. Це ім'я є первинним. Початковий голосний *u-* завжди виступає у такій якості і не варіює з напівприголосним *w-*, як в українських словах. Пояснюється це тим, що початкова сполука *wk-*, як і інші зі спадною артикуляторною напругою, ніколи не вживалися у германських мовах [185]. З іншого боку, в корені *uker-* наголос закріпився на початку слова, що є типовим для германських мов. У той же час необхідно звернути увагу на середньовічні форми назви слов'янського племені у вигляді *Vuari, Verani*, які П.І.Шафарик вважає помилково записаними [233, с.136]. На нашу думку, саме ці форми засвідчують один із початкових приголосних [w], що витворився із розщеплення кореневого $*k^w-$ > $*kw$ > *w* у реконструйованій формі $*(h^we)k^wera$. Таким чином, писемні пам'ятки свідчать про наявність початкових приголосних *k-* та *w-* в розглянутому етнонімі, які походять із $*k^w-$.

На додаток до виконаної реконструкції можна звернутися до назви риби нім. *Ukelei* 'верховодка' (укр. *уклій*, рос. *уклейка*, п. *uklej*), яка, вважаємо, походить від назви річки *Uecker*, в якій вона водиться [301, с. 117],

а не від *клей* і т.п. [224, с. 156]. Реалізація зазначеного іхтіоніма в різних варіантах у німецькій та лужицьких мовах дозволяє зробити досить суттєві висновки відносно архаїчної форми слова *uker*. У німецьких пам'ятках засвідчені форми *uckelei*, *ukleiae*, *ockeln*, *occley*, а також *Uckel* (Breslau) і *Uekerley* (Pommern). Остання назва свідчить про синонімічність коренів *-ker-* і *-kel-*, а це дозволяє порівнювати зазначений іхтіонім з етнонімом *ukra*. Зазначені німецькі форми виводяться із вл. *wuklija* та нл. *huklej(a)* [260, с. 132]. У слов'янських словах мають місце архаїчні риси, представлені початковими складами *hu-* і *wu-*. Очевидно, що останні можуть бути закономірно виведені із **h^we-*, що в цілому позначають зазначений вид риби у вигляді **h^weker-/h^wekel-*. Реконструйована форма з початковим лабіогортанним дозволяє розглядати його як редуплікацію кореня і в той же час припустити існування в останньому також лабіального призвуку. В результаті аналіз дозволяє представити розглянутий іхтіонім у вигляді первісної форми **h^wek^wer-*, яка повністю збігається з українським етнонімом **h^wek^werá*, реконструйованим вище.

Вже було відзначено, укри як колишнє слов'янське плем'я зникло на території марки *Uckermark*, проте історично життя його потомків не переривалося і було продовжено на території Київської Русі. Можна допустити, що міграції слов'янських племен, які були досить інтенсивними в час Великого переселення народів, стали причиною переміщення частини укрів на південний схід у місця своєї первісної Батьківщини, іншої частини - на північ уздовж великих річок до побережжя Балтійського моря. У літописі "Повѣсті..." називаються серед південноруських племен хорвати, які з'явилися тут у цей же час міграцій. Це трапилося під тиском аварів, а також німецьких племен, як про це повідомляється в німецьких джерелах. Передбачається, що укри з часом були об'єднані разом з ободритами і вільцями в лужицький союз (Lutizenbund). Сумісне проживання, а також і територіальна близькість у минулому з сербами і лужичанами спричинили тісні мовні контакти цих племен. Звідси беруть свій початок спільні мовні

особливості сучасних української та серболужицької мов. Про це свідчать і наукові розвідки провідних учених.

Л.А.Булаховський, розглядаючи деякі риси української мови на фоні інших слов'янських мов, допускає “давній щільний контакт між мовою південно-руських предків українців і мовою предків сербо-хорватів” і додає, що “зв'язок із староруською давниною в лексиці української мови відносно обмежений” [23, с. 196, 107]. С.Смаль-Стоцький виступав за те, що українська мова бере свій початок безпосередньо від праслов'янської, що вона подібна до сербської; до цієї думки схилявся також П.О.Лавровський.

Таким чином, лінгвісти вказують на спорідненість сербської, лужицької, хорватської та української мов. Існування численних слов'янських племен засвідчується уже з середини I тис. до н.е., що дає нам право говорити і про існування в цей час племінних мов. Їх витоки, очевидно, були більш ранніми, оскільки мови могли існувати у вигляді діалектів праслов'янської мови. Розглянувши лексику на матеріалі літописів, Ф.П.Філін помітив великі розходження племінних або територіальних діалектів в епоху Київської Русі [225]. Лексичні ізоглоси виглядають спорідненими то з західнослов'янськими, то з південнослов'янськими говірками [12]. Всі вони “пов'язані з відповідними міграційними рухами слов'янських племен, - пише Г.П.Півторак, - і відбивають різні етапи взаємин праслов'янських діалектів [145, с. 90]. Великі діалектні особливості свідчать про певну диференціацію. Зародження етносу прямо пов'язане з мовою, яку Н.В. Бардіна визначає як ознаку нації, у мові (за Беконом Ф.) “закріпився дух спільноти на початку формування етносу” [9, с.11]., “Мова, - пише Г.Лозко, - це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним і спрямований у майбутнє” [108, с.51]. Походження українців і русів із різних слов'янських племен засвідчує також і різні їх мови на початку формування давньоруської держави. З цього приводу писав також О.О.Шахматов, що “об'єднання так званих українців з великоросами терміном *руський* не може свідчити про загальне їх походження в доісторичну епоху, а свідчить тільки

про пізніше політичне і культурне єднання в сфері Київської держави” [234, с. 11].

Сучасні дослідження вчених показують наявність багатьох рис української мови в писемних пам'ятках часів існування Київської Русі. Переважна більшість пам'яток, які свідчать про близькість до сучасної української мови, це “пам'ятки, територіально пов'язані з місцевостями на захід від Київщини, - волинські і галицькі” [23, с. 123]. Територія Поросся, що є Середнім Подніпров'ям Правобережної України, вважається “колискою українського народу” [227]. Тут трапляється багато гідронімів, які мають в собі корінь *Рос-*, з яким вчені пов'язують етнонім *русь*.

Л.А.Булаховський також зазначає, що предки українців у письменстві XIV ст. і пізніше називають себе “руськими”, а населення Закарпатської Русі називається *руським*, що засвідчено в II-й чверті XI ст. (документ 1031 р.) [23, с. 16-17]. У результаті фронтального обстеження давньоруських пам'яток “знаходимо”, - пише Г.П.Півторак, - “десятки й сотні прикладів відбиття мовних рис, характерних для живої української мови” [146, с. 99]. Очевидно, що витoki української мови сягають дописемного періоду. В.І.Карабан, дослідивши готсько-давньоруські антропонімічні паралелі, засвідчує контакти готів і предків давніх русів (українців) у першій половині I тис. н.е. [81].

Таким чином, спостереження дозволяє передбачити наявність у давньоруському ареалі мовного койне, яке виступало над діалектами поліетнічного населення Русі. Мова міждіалектного спілкування проявилася особливо чітко на початковому етапі зародження давньоруської державності. На користь такого розуміння свідчить політичний характер терміна *Русь*. Утворення держави Київської Русі і прийняття християнства свідчать про існування в цей час мови офіційної і церковної, а з іншого боку, мови “народної”, представленої різними діалектами Русі. Г.П.Півторак розрізняє “два рівні функціонування мови в давньоруському суспільстві – діалектний і літературний”, які представляли собою “діалектне мовлення” та “усно-

літературні койне” [146, с. 97]. Очевидно, що з часом офіційна мова набула статусу нормованої, отримавши ім’я давньоруської.

Проблема походження і розвитку давньоруської мови широко обговорювалася в численній літературі. В результаті довготривалої дискусії навколо різних, іноді протилежних, точок зору витворилася досить чітка картина функціонування мови Київської Русі і походження інших східнослов’янських мов. Зокрема, розглядаючи витоки російської мови (І.І.Срезневський, М.І.Сухомлинов, П.О. Лавровський, Б.М.Ляпунов, С.П.Обнорський, В.В.Виноградов), дослідники відзначають у її давньоруській основі наявність двох суттєвих складових: ознак церковнослов’янської (староболгарської) мови та особливостей східнослов’янської народної мови. Наявність частки тих і інших ознак у мові Київської держави залишалася дискусійною в працях науковців, але з часом при переміщенні політичного центру з Києва на північний схід у мові жителів Московської держави все більше переважали елементи народного розмовного мовлення. На цій основі витворилася російська літературна мова. Можна припустити ідентичні шляхи утворення літературних української та білоруської мов. У їх основі знаходяться мови окремих діалектів, на яких говорили відповідні етноси.

Утворення Київської Русі (замість висновків)

Отримані в дослідженні результати щодо походження та особливостей життя праслов'ян дозволяють стверджувати зародження слов'янського етносу у межах індоєвропейської спільноти. Проте цю спільноту не можна уявляти як моногенне та однорідне утворення. Реконструкція давніх коренів окремих слів свідчить про існування у мові-основі спільноти численних діалектів, які згодом визначили типологічні риси окремих мовних груп. Переважаюче скотарсько-землеробське господарство у індоєвропейців наклало відбиток на всі сторони їх життя, в тому числі і їх мову. Витоки цих особливостей знайшли продовження і специфічне відображення в окремих діалектах, потім - мовах після розпаду їх прамови.

Дослідження, ми думаємо, показало, що мотивуючими ознаками існуючого етноніма *арії* було місце їх проживання та господарська діяльність. Ця прадавня значущість у вигляді 'горяни → скотарі → землероби' знайшла реалізацію у коренях піє. $*k^w a$, $*k^w ara$, $*k^w ala$. Розпад праіндоєвропейської спільноти і утворення окремих етносів з переважаючим скотарським чи землеробським укладом життя привели до розрізнення відповідно коренів у вигляді піє. $*k^w er$ - 'скотарі' та піє. $*k^w el$ - 'землероби'. Серед скотарів став виділятися прошарок воїнів і звідси – назва керівної еліти, що знайшло відображення у різних рефlekсах кореня піє. $*k^w er$ - (пор.: іє. $*rek$ '- 'цар, цариця', лит. *kârė* 'війна', двн. *hari, heri* '(вороже) військо').

Стосовно слов'янського етносу необхідно відзначити, що етноніми *слов'яни/склавіни*, *венети* і *анти* є самоназвою праслов'ян. Первинним є етнонім, що вживався синонімічно у вигляді *слов'яни/склавіни*, який походить від кореня піє. $*k^w el$ - > нсл. $*(s)kwel$ - > $*skla$ -/ $*sla$ - і представляє собою розвиток семантики: 'землероби-арії' → 'одні із землеробів-аріїв, слов'яни'. Зародження слов'янського етносу логічно ставить питання про час його утворення і місце проживання протослов'ян, що потребує спеціально зупинитися на цих питаннях.

Більшість дослідників-компаративістів вважає, що розпад індоєвропейської прамови почався в 4 тис. до н.е., коли арії проживали в межиріччі Тигра і Євфрату. На цей час припадають міграції цього племені. Носії західної гілки прамови пішли через Малу Азію в Європу, а північне та східне відгалуження аріїв попрямувало через Середню Азію на Захід, проходячи басейн річки Волги і далі Дон, Дніпро, Дністер. Цей шлях аріїв засвідчують запропоновані в роботі етимології зазначених гідронімів. Рух племен призупинився в цих місцях на тривалий час. Займаючи територію від Волги і до Карпат, арії становили собою мовну і етнічну спільність. У цей період, ймовірно, виокремлюються окремі гілки східно- та центральноєвропейських мов. Зародження кожної із мов, яка відрізнялася від інших споріднених, свідчить про становлення відповідного етносу. Дослідження вчених відмічають різний час цих процесів, але в цілому можна прийняти, що окремі етноси і мови витворилися не пізніше 2 тис. до н.е. Раніше інших східні племена – індо-іранські повернулися через Кавказ на свою первісну Батьківщину, племена кельтські, германські, балтійські та інші мігрували на території, де їх пізніше засвідчили археологічні та писемні пам'ятки. Слов'янські племена розширили своє місце проживання до Балтійського моря, на півдні вони залишилися в тих же межах - від Волги до Карпат. До розселення всі ці племена (крім індо-іранських) утворювали спільну мовну єдність і одне соціальне угруповання, яке називаємо разом з іншими дослідниками **давньоєвропейською** мовною спільнотою. Про її існування свідчить вплив мови субстрату – трипільців, ознаки якого проявилися саме в цих мовах. Оскільки слов'яни залишилися на території Південно-Східної Європи, де проживали трипільці, то вони й засвідчують найбільший субстратний вплив. Це підтверджують численні мовні факти та етимології, розглянуті в роботі.

Окреслена давня територія проживання протослов'ян знаходить проявлення в гідронімах та топонімах, у яких реалізуються корені псл. **skl-*, **sl-*. Ці корені та відповідні їм суфікси відносяться до протослов'янського

періоду. Наступний період у житті праслов'ян засвідчують слова, в яких мають місце реалізації ускладнених граматичних морфем типу **sklaw-*, **slaw-*. Вони припадають на час розпаду праєтносу і утворення окремих слов'янських племен. Широко представлені рефлексії цих формантів у різних онімах писемних пам'яток Київської Русі.

Хронологічно із етносу *слов'яни* спершу витворилися *венети*, у назві яких була семантика 'одні із слов'ян', засвідчена в корені **h^wen-*, а пізніше його редукований варіант у вигляді **(h)anti* став позначати наступне за часом утворення племені *анти*. Непрямі мовні дані показують, що існування трьох слов'янських племен припадає на період не пізніше середини I тис. до н.е.

Наступний час у житті слов'ян характеризується дробленням зазначених вище етносів на численні, але невеликі племена, які отримували наймення в основному за місцем їх проживання. Лише деякі із них залишили в назвах за собою давні корені, які походять із піє. **k^wel-* та піє. **k^wer-*. Наявність цих коренів свідчить про давні витоки їх носіїв, які можна віднести до часу існування первинних слов'янських етносів.

Загрунтований на викладеній у роботі концепції, аналіз етимології слова *Русь* дозволив показати спорідненість його витоків зі словами *руги*, *варяги* і віднести до псл. **h^weréki*. Поліетнічність слов'янського племені *руги* призвела до спірних моментів у інтерпретації вченими наймень *руси*, *варяги*, які засвідчені в "Повѣсті временных лѣт". Семантична неоднозначність термінів знайшла прояв у словах *Ruthenen* (і звідси *Ruotsi*), *Rugi*, *Rügier*, *Ruani*, *væringr* та інших, які містять германський словотвірний формант у сполученні зі слов'янським коренем **h^were-*. Останній містить у собі смислову деривацію у вигляді: 'слов'яни-скотарі, воїни' → 'назва племені – *руги* (*варяги*, *руси*)' → 'назва держави – *Русь*' → 'назва жителів Русі – *русини*'.

Аналіз походження назви *Україна* дозволив реконструювати вихідний корінь у вигляді **h^wek^wera-*, який представляє собою редуплікацію псл. **k^wer-*

. Розвиток мав вигляд: **h^we+k^werá-* > **hwekerá-* > **wakará* > **wkrá-/ukrá-* з семантикою ‘одні із слов’ян-скотарів, воїни’.

Реконструйована форма повністю збігається з найменням слов’янського племені *укри*, яке в історично засвідчений час проживало на побережжі р. *Уккер* (*Ucker*) (лівої притоки р. Одер). Німецькі хроністи вважають, що це слов’янське плем’я прийшло із півдня і поселилося в Помор’ї в 6 ст. н.е. Історичні факти того, що поляни, хорвати, лужицькі серби й інші слов’янські племена засвідчені в різних місцях проживання в слов’янському ареалі, підтверджують думку про суттєві міграційні процеси серед слов’ян у час утворення окремих племінних груп. Можна припустити, що *укри* до переходу на Північ проживали на території теперішньої України, зокрема – на Правобережжі Дніпра, де було засвідчено вперше наймення *Україна* в значенні ‘князівство’ (первинно - ‘земля *укрів*’). Очевидно, що це плем’я, як і інші, входило до складу Київської Русі. Самий термін *Україна* етимологічно розкривається як ‘одна із земель слов’ян-скотарів (воїнів); земля *укрів*’. У результаті закріплення державної назви *Україна* з’явилося і наймення для жителів цієї землі – *українці*.

Необхідність захисту своїх земель від кочових племен стала однією із причин об’єднання слов’ян у союзи і державні утворення. Саме у такій ситуації були південно-східні слов’яни, які звернулися за допомогою до варягів-русів, воїнів за своїм заняттям. Прихід русів послужив створенню міцної держави Київська Русь і згуртував навколо неї всіх слов’ян Південно-Східної Європи. Наймення *варяги-руси* закріпилося за державним утворенням – *Русь* і згодом усіх жителів *Русі*, в тому числі і скандинавів, які проживали на цій території та служили у війську київських князів або в їх адміністративному керівному апараті, називали *русами*, або *русинами*. Одночасно термін *варяги* звузив своє значення і став уживатися на Русі лише стосовно скандинавів.

Важливим моментом у житті жителів Русі є те, що мова місцевих слов’ян суттєво відрізнялася від мови прийдешніх русів (ругів),

представників західнослов'янської мовної групи. Можна припустити, що в Київській Русі існували мова офіційна і мова населення, яке говорило на своїх діалектах, відмінних від мови державної. Саме одним із таких діалектів виступає мова *укрів*, яка розвинулася і поширилася на Русі та отримала пізніше, під впливом державного утворення *Україна*, назву мови - *українська*.

Аналіз дозволяє стверджувати, що *українці* і *руси* походять із різних слов'янських етносів, хоча і близькоспоріднених, Тим самим відрізняються і їхні мови одна від одної. Давньоруська мова розглядається нами як койне, тобто мова, яка з прийняттям християнства і створенням писемності стала наддіалектною для жителів Київської Русі, це - мова влади, церкви і офіційного спілкування. Очевидно, що різне етнічне походження *укрів* і *русів* є причиною сучасного розрізнення понять “Україна – не Росія”, як це переконливо показано в праці [99].

Завершуючи розгляд визначених у роботі проблем, звертаємо увагу на велику роль *русів* і *укрів*, на великодержавну місію їхніх князів, завдяки яким слов'янські племена Південно-Східної Європи зберегли свій етнос та мову і тим самим засвідчили безперервність історичного розвитку протослов'ян – аріїв-землеробів.

Література

1. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М.: Наука, 1965.
2. Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. – М.: изд-во МГУ, 1972. – С.26-37.
3. Абаев В.И. Как можно улучшить этимологические словари // Этимология – 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 7-27.
4. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986.
5. Артамонов М.И. Происхождение слав'ян. – Л., 1950.
6. Артамонов М.И. История хазар. – Л.: изд-во гос.эрмитажа, 1962.
7. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). – Л.: изд-во ЛГУ, 1974.
8. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К.: Наукова думка, 1991.
9. Бардіна Н.В. Мова як ознака нації: три вири проблеми // Записки з загальної лінгвістики. Вип.5. “Мова та національна свідомість”. Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – С.7-19.
10. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование: Пер. с франц. – М., 1955.
11. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов (извлечения). – Его же. Общая лингвистика: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1974. – С. 350-369.
12. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М.: изд-во АН СССР, 1961.
13. Білецький А.О. Борістенес-Данапріс-Дніпро (з гідроніміки України) // Питання топоніміки та ономастики. –К.: вид-во АН УРСР, 1962. – С.54-61.
14. Богомазов Г.М. Сосуществование двух фонологических систем в языке ребенка // Вопросы языкознания, 2000, № 1. – С. 102 – 110.

- 15.Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 1. – М., 1963.
- 16.Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 2. – М., 1963.
- 17.Большая Советская Энциклопедия (гл. ред. А.М.Прохоров). Третье изд-е. Том 21. – М.: Советск. Энцикл., 1975.
- 18.Большая Советская Энциклопедия (гл. ред. А.М.Прохоров). Третье изд-е. Том 24. – М.: Советск. Энцикл., 1976.
- 19.Большой немецко-русский словарь (под рук. О.И.Москальской). – Том 2. – М.: Советск. Энцикл., 1969.
- 20.Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наукова думка, 1982.
- 21.Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К.: Наукова думка, 1968.
- 22.Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
- 23.Булаховський Л.А. Українська мова. Том II // Вибрані праці в п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1977.
- 24.Бутримас А., Чеснис Г. О генезисе приморской культуры и их носителей // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 39-42.
- 25.Варбот Ж.Ж. О словообразовательном анализе в этимологических исследованиях // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – С. 194-212.
- 26.Великая Скифия (курс лекций): Институт археологии Национальной Академии наук Украины, Запорожский государственный университет. – Киев-Запорожье, 2002.
- 27.Виноградов В.В. История русского литературного языка. – М.: Наука, 1978.
- 28.Витчак К.Т. О первоначальных венетах // Этимология – 1986-1987. – М.: Наука, 1989. – С. 107-114.

- 29.Войтович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002.
- 30.Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. – Т. 2 – Проблемы общей психологии. - М., 1982.
- 31.Гаврилов В.Г. О конструкциях плугов и вспашке полей по трактатам римских агрономов // Древний Восток и античный мир. – М.: изд-во МГУ, 1972. – С. 225-243.
- 32.Гаврилова Т. До питання про історичні зміни в морфемній структурі слова // Наукові записки (Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В.Винниченка). – Випуск 31. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. – С. 5-7.
- 33.Гавриш Н.П. Структура складу і особливості його розвитку в англійській мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04./ Одеськ. держ ун-т. – Одеса, 1994.
- 34.Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 1 – Тбилиси, 1984.
- 35.Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 2 – Тбилиси, 1984.
- 36.Гедеонов С. Варяги и Русь. Ч. I, II. – Санкт-Петербург, 1876.
- 37.Геродот. История в девяти томах. Кн. 4. Мельпомена. – М.: Ладомир, Аст, 1999.
- 38.Головчак Н.І. Німецькі прізвища Закарпаття // Дисерт. канд. філол. наук: 10.02.04. – Ужгород, 2003.
- 39.Грантовский А. Арии // Большая Советская Энциклопедия. Т. 2, 3-е изд. – М.: Советс. Энцикл., 1970. – С. 564-565.
- 40.Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л.: Госполитиздат, 1953.
- 41.Гримич М. Типологія етнічних процесів // “Етнічна історія народів Європи”. Зб. наукових праць. – К.: видавн. центр “Київський ун-т”, 1999. – С. 15-19.

- 42.Гринченко Б.Д. Словарь украинского языка. Т.3. - К., 1909.
- 43.Грушевський М. Історія України-Руси. В 11т. – К.: Наукова думка, 1991. -
Том I. До початку XI віка.
- 44.Губерначук С. Як гул століть, як шум віків – рідна мова. – К.: “Бліц-
Інформ”, 2002.
- 45.Гухман М.М. “Доиндоевропейские” термины родства в германских
языках // Памяти акад. Н.Я. Марра. – М.-Л., 1938.
- 46.Гухман М.М. Готский язык. – М., 1958.
- 47.Гухман М.М. Морфологическая структура слова в германских языках //
Сравнительная грамматика германских языков. Т.3. – М., 1963. – С.7-38.
- 48.Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М.,
1978-1980. – Том 1, 1989.
- 49.Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М.,
1978-1980. – Том 2, 1989.
- 50.Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М.,
1978-1980. – Том 3, 1990.
- 51.Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. – М.,
1978-1980. – Том 4, 1991.
- 52.Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Изд-е 3, испр-е. - М.: Русский
язык, 1986.
- 53.Дегтярев В.И. Собирательность и категория числа в истории славянских
языков // Вопросы языкознания, 1982, № 4. – С. 92-102.
- 54.Дегтярев В.И. О происхождении и первоначальном значении
праславянского типа имен собирательных на *-иіє* // Этимология 1981. –
М.: Наука, 1983. – С. 50-58.
- 55.Диминова О.П. Коренева структура слова і особливості її розвитку в
німецькій мові: Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ.
ун-т. – Одеса, 1996.

- 56.Долуханов П. Этнические процессы на территории Прибалтики по археологическим и палеоэкологическим данным // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 59-61.
- 57.Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории (киммерийцы) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности . – М.: Наука, 1981. – С. 90-100.
- 58.Ермолович М. О местоположении древней Литвы и некоторых других балтийских земель на территории Белоруссии // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 69-72.
- 59.Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі (відп. ред. О.С.Стрижак). – К.: Наукова думка, 1985.
- 60.Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 1982. – Т.1.
- 61.Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 1985 – Т.2.
- 62.Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). У 7 т. – К.: Наукова думка 1989 – Т.3.
- 63.Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1956. – 636 с.
- 64.Жирмунский В.М. История немецкого языка. 5- изд. М.: Высшая школа, 1965.
- 65.Журавлев В.К. Генезис протезов в славянских языках // Вопросы языкознания, 1965, № 4. – С. 32-43.
- 66.Журавлев В.К. Диахроническая фонология. – М., 1986.
- 67.Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К.: Веселка, 1989.
- 68.Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. М.: Наука, 1985.

- 69.Залізник Л. Передісторія України X – V тис. н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998.
- 70.Залізник Л.Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
- 71.Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая фонетика немецкого языка. – М.-Л.: «Просвещение», 1965.
- 72.Зубкова Л.Г. Фонологическая типология слова. – М.: изд-во Университета дружбы народов, 1990.
- 73.Иванов В.В. Хеттский язык. – М., 1963.
- 74.Иванов В.В. К типологическому анализу внутренней формы праслав. *čelověkъ ‘человек’ // Этимология – 1973. – М.: Наука, 1975. – С. 17-22.
- 75.Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974.
- 76.Иллич-Свитыч В.М. Один из источников начального х- в праславянском (Поправки к «закону Зибса»). – Вопросы языкознания. – 1961. – № 4. – С. 93-98.
- 77.Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (b – Ҡ), I. – М.: Наука, 1971.
- 78.Иордан. О происхождении и деяниях гетов (пер. Е.И.Скржинской). – М.: изд. вост. лит., 1960.
- 79.Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. – М.: Наука, 1986.
- 80.Калыгин В.П. Кельтские языки // Языки мира: Германские языки. Кельтские языки. – М.: Academia, 2000. – С. 388-391.
- 81.Карабан В.І. Мовна ситуація на території України у II-V ст. (готсько-українські лексичні паралелі та етнічна належність готів) // Лінгводидактика слов'янських мов як феномен культури. – К., 1993. – С. 9-16.

- 82.Карпенко Ю.О. Українська гіпотеза // Мовознавство. – 1993. - № 5. – С. 3-8.
- 83.Карпенко Ю.О. Методичні вказівки до курсу “Народознавство”. Ч.І. “Український етногенез та глотогенез”. – Одеса: вид-во Одеськ. держ. ун-ту, 1994.
- 84.Карпенко Ю.О. Походження назви *Україна* – загальної і власної // Ономастика та етимологія. Збірник наукових праць на честь 65-річчя І.М.Железняк. – Київ: вид-во НАН України, 1997. – С. 81 – 89.
- 85.Кацнельсон С.Д. Язык поэзии и первобытно-образная речь // Известия Академии наук СССР. Т.VI, вып. 4. – М., 1947.
- 86.Клочек Г. Світ “Велесової книги”. – Кіровоград: Степова Еллада, 2001.
- 87.Ковалев Г.Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. – Воронеж: изд-во Воронежского ун-та, 1991.
- 88.Коваленко Н.А. Кіммерійська ономастика // Авторев. дис... канд філол. наук: 10.02.15 / НАН України – К., 1998.
- 89.Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України: Наук.-попул. вид. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
- 90.Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967.
- 91.Козак Т.Б. Лексико-семантична група слів, які позначають колір у німецькій мові (діахронічне дослідження). Авторев. дис... канд. філол. наук: 10.02.04/ Одеськ. ун-т., Одеса, 2002
- 92.Коломиец В.Т. Словообразование // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 46-76.
- 93.Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.
- 94.Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України, від найдавніших часів і до 2000 року. Навчальний посібник. – Харків: Одиссей, 2000.
- 95.Кочерган М.П. Лексическая сочетаемость и значение слова (на материале украинского и восточнославянских языков). – Авторев. дисс... докт. филол. Наук: 10.02.02 – Языки народов СССР (укр. яз.) – Киев, 1983.

96. Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. 2-е изд. – М., 1987.
97. Кулаков В. “Прусские земли” в свете археологии // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 72 – 92.
98. Курьян И.В. К вопросу об этимологии ЧЕЛОВЕК // Вестник Белорусского державного университета им. В.И.Ленина. Сер. 4. Филология. Журналистика. Педагогика. Психология. – Минск, 1992, №. 3. – С. – 57-59.
99. Кучма Л.Д. Україна – не Росія. – М.: Время, 2003.
100. Левицкий В.В. Семантический синкретизм в индоевропейском и германском // Вопросы языкознания, 2001, №4. – С. 94-106.
101. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 4 т. – Черновцы: Рута, 2000. – Т.1.
102. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 4 т. – Черновцы: Рута, 2000. – Т.2.
103. Левицкий В.В. Этимологический словарь германских языков. В 4 т. – Черновцы: Рута, 2000. – Т.3.
104. Левицкий В.В. Этимология и история Arbeit в немецком языке // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: вид-во “Довіра”, 1995. – С. 57 – 65.
105. Лемхенас Х. Краткий школьный русско-литовский словарь. – Каунас, 1977.
106. Ловмянський Х. Русь и норманны (перев. с польск.). – М.: Прогресс, 1985.
107. Ловмянський Г. Руссы и руги // Вопросы истории. - 1971. - №9. – С.43-52
108. Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К.: АртЕк, 2001.
109. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. – М., 1982.

110. Лурье С.Я. Основы исторической фонетики греческого языка с учетом языка микенских надписей (Учебное пособие для студентов университета). – Львов: изд-во Львовского ун-та, 1961. – 96 с.
111. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград: вид-во Кіровоградського держ. пед. ун-ту, 1999.
112. Макарчук С., Турій С. Український етнос. – Львів, 1990.
113. Мартынов В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (К проблеме прародины славян).- Минск: изд-во АН БССР, 1963.
114. Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. – Минск: Наука и техника, 1968.
115. Мартынов В.В. Славянские лексические проникновения в германский язык // Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Том XXIII. – М.: изд-во АН СССР, 1962. - С. 44-62.
116. Мейе А. Общеславянский язык: Пер. с франц. – М., 1951.
117. Мельникова Е.А. Формирование территории древнерусского государства в конце IX-начале X в. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.І. Від давніх часів до початку XX ст. (відп. ред. Я.Ісаєвич). – Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 13-20.
118. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания, 1991. - № 2. – С. 27-42;
119. Мельничук А.С. О сущности беглого *s*- // Этимология – 1984. – М.: Наука, 1986. – С.137-146.
120. Меркулова В.А. Заметки по истории и этимологии слов // Этимология – 1968. – Минск, 1971. – С. 79-91.
121. Мифологический словарь. 2-е изд. – Л., 1961.
122. Михайлова О.Г. Склад, його розвиток і функціонування в німецькій мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.

123. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вестник Древней истории, № 1 (14). – М.: госполитиздат, 1941. – С.230-280.
124. Мосенкис Ю.Л. Сравнение языков разных надсемей и проблема языкового моногенеза: с приложением “О внутреннем родстве кавказских языков” - К.: АТ «ВІПОЛ», 1997.
125. Мосенкіс Ю.Л. Теоретичні аспекти поглибленого діяхронічного дослідження основної лексики: До проблеми гіпотетичного первісного мовного стану як найдавнішого етапу доісторії української мови. – К.: АТ “Віпол”, ВП “Перше вересня”, 1997.
126. Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. – К.: НДІТІАМ, 2001.
127. Мосенкіс Ю.Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури. Автореф. дис... доктор. філол. наук: 10.02.01 – українська мова, 10.02.15 – загальне мовознавство/ Київськ. націон. ун-т. – К.: вид-во Київськ. націон. ун-ту, 2002.
128. Москаленко А.А. Нарис української діалектології. – Одеса, 1940.
129. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: Наукова думка, 1990.
130. Мустайоки А., Никкиля. Русско-финский учебный словарь. – М.: «Русский язык», 1990.
131. Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI- начала XVIII века. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 2000.
132. Назаренко А.В. Об имени “Русь” в немецких источниках IX-XI вв. // Вопросы языкознания, 1980, № 5. – С. 46-57.
133. Непокупный А.П. Балто-севернославянские языковые связи. – К.: Наукова думка, 1976.

134. Нерознак В.П. Етнонимика // Лингвистический энциклопедический словарь (гл.ред. В.Н.Ярцева).- М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.598-599.
135. Нидерле Л. Славянские древности. Пер. с чеш. – М.: Алетея, 2000.
136. Никонов В.А. Поиски системы // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М.: изд.-во АН СССР, 1963. – С. 217-235.
137. Никонов В.А. Этнонимия // Этнонимы (отв. ред. В.А. Никонов). – М.: Наука, 1970. – с. 5-33.
138. Німецько-український фразеологічний словник (уклали В.І.Гавриш, О.П.Пророченко). У 2 т. – К.: Радянська школа, 1981. – Том 2.
139. Новикова М.О. Прасвіт українських замовлянь (передмова та коментар) // Українські замовляння (Упорядник М.Н.Москаленко. – К., 1993.
140. Патхак В.С. Семантическое исследование слова *ârya* // Древние культуры Средней Азии и Индии (под ред. В.М.Массона). – Л.: Наука, 1984. – С.129-134.
141. Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. Том 1-2. – Варшава, 1886-1888.
142. Пересада І.В. Фонетична структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові (діахронічне дослідження). Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04/Одеський ун-т. – Одеса, 2003.
143. Петров В. Походження українського народу. – Київ: МП “Фенікс”, 1992.
144. Пєскова І.В., Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість суфіксів демінутивності та одиничності (на матеріалі германських та слов’янських мов) // Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-27 вересня 1997). Проблеми зіставної семантики. – К.: вид.-во КДУ, 1997. – С.231-234.
145. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис). – К.: Наукова думка, 1988.

146. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". – К.: видавн. центр "Академія", 2001.
147. Повесть временных лет. Часть I, II. Текст и перевод (под ред. члена-корресп. АН СССР В.П.Адриановой-Перетц). – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1950.
148. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998.
149. Потебня А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876.
150. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Том.I. – К.: АТ "Обереги", 1997.
151. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Пер. с греч. С.П.Кондратьева. – М.: изд. АН СССР, 1950.
152. Рейтерович І. Етнографічні дані про слов'ян в творах ранньовізантійських істориків VI-VII століть // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – К.: вид. центр "Київський ун-т", 1999. – С.66-71.
153. Різниченко О. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші? – Одеса, 2001.
154. Русско-латышский словарь для школ / Гиезен А., Гинтере, Жуков Л. и др. – Рига: «Авотс», 1984.
155. Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник Древней истории, № 1 (6). – М.: госуд. соц.-эконом. изд-во, 1939. – С. 319-337.
156. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М., 1974.
157. Саганович Г.Н. Русь в прусских хрониках XIV-XV веков // Славяне и их соседи. Вып. 9. Славяне и немцы. 1000-летие соседства: мирные связи и конфликты. – М.: Наука, 1999. – С. 100-104.
158. Седов В. Ранняя этническая история балтов // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 92-95.

159. Сельскохозяйственная энциклопедия. Том 3. – М.: Советская энциклопедия, 1972.
160. Сельскохозяйственная энциклопедия. Том 5. – М.: Советская энциклопедия, 1972.
161. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. – М., 1980.
162. Скляренко В. Україна: походження назви // Вісник Міжнародної асоціації українців. Науковий і культурно-освітній журнал. 1991, № 1. – С. 566-72.
163. Скляренко В.Г. Етимологічні розвідки: 2. Чоловік // Мовознавство, 1993, № 3. – С. 16-22.
164. Скржинская Е.Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новиетуне (Из комментария к Иордану) // Византийский временник. Том XII. - М.: Изд-во АН СССР, 1957. - С. 3-30.
165. Словарь русского языка XI-XVII вв. (гл. ред. Г.А.Богатова). Вып. 15. – М.: Наука, 1989. – 287 с.
166. Словарь русского языка. Т.1-4. Изд-е 3 (гл.ред.А.П.Евгеньева). – М.: Русский язык, 1987. – Т.3.
167. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка (под рук. М.Д. Степановой). – М., 1979.
168. Словарь современного русского литературного языка. – Том 17. – М.-Л.: Наука, 1965.
169. Словник античної міфології / Уклад. І.Я.Козовик, О.Д.Пономарів; відп. ред. А.О.Білецький. – 2-е вид. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
170. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т. 2. – К., 1977.
171. Словник української мови (голова ред. кол. І.К.Білодід). В 11 т. – К.: Наукова думка, 1975. - Том 6 .
172. Словник української мови (голова ред. кол. І.К.Білодід). В 11 т. – К.: Наукова думка, 1980. - Том 10.

173. Словник української мови (голова ред. кол. І.К.Білодід). В 11 т. – К.: Наукова думка, 1980. - Том 11.
174. Смольская А.К. К вопросу о дистрибуции феминных суффиксов в сербском и хорватском языке // Ее же. Славянские студии. Сборник статей. – Одесса: Астропринт, 2001. – С.55-63.
175. Соловьев А.В. Византийское имя России // Византийский временник. Том XII. – М.: изд-во АН СССР, 1957. – С. 134-155.
176. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. В 3 т. – СПб., 1893. – Т.1.
177. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. В 3 т. – СПб., 1895. – Т.2.
178. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. В 3 т. – СПб., 1903. – Т.3.
179. Старословянский словарь (по рукописям X-XI веков) (под ред. Р.М.Цейтлин, Р.Вечерки и Э.Благовой). 2-е изд-е, стереотип. – М.: Русский язык, 1999.
180. Стеблин-Каменский М.И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. – Л.: изд-во ЛГУ, 1966.
181. Стериополо Е.И. Фонетико-фонологическая эволюция системы гласных немецкого языка // Проблемы и методы экспериментально-фонетических исследований. – Санкт-Петербург, 2002. – С.87-93.
182. Стрижак О.С. Етніонімія Геродотової Скіфії. – К.: Наукова думка, 1988.
183. Стрижак О.С. Назва річок Полтавщини – К.: вид-во АН УРСР, 1963.
184. Стрижак О.С. Етніонімія Птолемеевої Сарматії: У пошуках Русі. – К.: Наукова думка, 1991.
185. Таранец В.Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса: Вища школа, 1981.
186. Таранець В.Г. До питання про протетичні [w,h] у слов'янських мовах // Матеріали міжвузівської міжнародної наукової Кирило-Мефодіївської конференції (27-28 травня 1996р.). – Одеса: Астропринт, 1996. – С. 44-45.

187. Таранець В.Г. Рефлекси індоєвропейського *k^w - в слов'янських мовах // Слов'янський збірник. Випуск I. – Одеса: вид.-во ОДУ, 1996. – С.79-83.
188. Таранець В.Г. До питання слов'яно-германської мовної спільності // Слов'янський збірник. Випуск III. – Одеса: Астропринт, 1998. – С.102-104.
189. Таранець В.Г. Індоєвропейський етимон 'води' в гідронімах України // Слов'янський збірник. Вип. V. – Одеса: АстроПринт, 1998. – С. 119- 124.
190. Таранець В.Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). Вид. 2-е, переробл. і доповн. – Одеса: АстроПринт, 1999.
191. Таранець В.Г. Поняття бінарності і зародження древніх слів // Науково-теоретичний часопис з мовознавства "Мова". - № 3-4. – Одеса: вид.-во ОДУ, 1999. – С.48-53.
192. Таранець В.Г. Генезис граматичної категорії числа в індоєвропейських мовах // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна "Іноземна філологія на межі тисячоліть". № 471. – Харків "Константа", 2000 – С. 261-272.
193. Таранець В.Г. Етнос і мовна домінанта (до витоків української мови) // Записки з загальної лінгвістики. Вип.5. "Мова та національна свідомість". Збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 80-84.
194. Таранець В.Г., Яцій М.З . Артикуляційна база німецької мови (в порівнянні з українською). Навчальний посібник. – Одеса: вид.-во ОДУ, 1992.
195. Тацит Корнелий. Сочинения. Том I. Агрикола. Германия. История. – С.-Птб., 1886.
196. Телегин Д. О роли носителей неолитических культур Висло-Двино-Днепровского междуречья в этногенетическом процессе // Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Рига: Зинатие, 1985. – С. 97-99.

197. Ткаченко О.Б. Кілька міркувань стосовно назви Русь і її початкового застосування // Мови європейського культурного ареалу: розвиток і взаємодія. – К.: вид-во “Довіра”, 1995. – С. 66 – 70.
198. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата. – К.: Наукова думка, 1989.
199. Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 99- 121.
200. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрикос, 1996.
201. Томсен В. Начало русского государства. – М., 1891.
202. Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь А-Д. – М.: Наука, 1975.
203. Топоров В.Н., Трубаев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: изд-во АН СССР, 1962.
204. Третьяков П.Н. Анты и Русь // Советская этнография, 1947. - №4. – С. 71- 83.
205. Трофимович К.К. Старослов’янська мова. Відмінювання і дієвідмінювання. – Львів: вид-во Львівськ. ун-ту, 1958.
206. Трубаев О.Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства (и.-е. **ǵenə*, слав. *rodъ*, *pleme*, **obyto-*) // Вопросы языкознания, №2, 1957. – С. 86-95.
207. Трубаев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя. – М., 1959.
208. Трубаев О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования). – М.: изд-во АН СССР, 1960.
209. Трубаев О.Н. Формирование древнейшей ремесленной терминологии в славянских и некоторых других индоевропейских диалектах // Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. – М.: изд-во АН СССР, 1963. – С. 14-51.

210. Труба́чев О.Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968.
211. Труба́чев О.Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматике // Этимология 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 3-20.
212. Труба́чев О.Н. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян // Вопросы языкознания, 1974, № 6. – С.48-67.
213. Труба́чев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. - 1982. - № 4 (I). – С. 10-26.
214. Труба́чев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. - № 5 (II). – С.3-17.
215. Труба́чев О.Н. Языкознание и этногенез славян. – Вопросы языкознания. – 1985. - №4 (V). – 3-17
216. Труба́чев О.Н. Germanica и Pseudogermanica в древней ономастике Причерноморья. Этимологический комментарий. // Этимология – 1986-1987. – М.: Наука, 1989. – С. 50- 55.
217. Труба́чев О.Н. К истокам Руси (наблюдение лингвиста). – М., 1993.
218. Труба́чев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. – Изд-е 2-е, доп. – М.:Наука, 2003.
219. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Опыт реконструкции. – М., 1978.
220. Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови. Том 1, 2. – Київ: Вища школа, 1984.
221. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1986. – Том 1.
222. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1986. Том 2.

223. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1987. – Том 3.
224. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд. В 4 т. – М., 1987. – Том 4.
225. Филин Ф.П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) // Уч.зап. Ленингр. пед. инст. им. А.И.Герцена. т.80 – Л.: изд-во ЛГУ, 1949.
226. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975.
227. Цимбалюк В.І., Пасічник Ю.І. Колиска українського народу. – К.: видавець Ешке О.М., 2000.
228. Чеботарь В.В. Структура слога и особенности ее развития во французском языке: Автореф. дис...канд. філол.наук: 10.02.05 / Київськ. держ.ун-т. – К., 1988.
229. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. 3-е изд., стереотипное. - Т. 2. – М.: Русский язык, 1999.
230. Черных П.Я. Этимологические заметки. Варяг. // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. №1. – М.: гос. изд. «Советская наука», 1958. - С. 29-36.
231. Чесноков П.В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления. – Таганрог: изд-во Таганрг. гос. пед. инст., 1992.
232. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971.
233. Шафарик П.І. Славянские древности. Т. II, кн. III. (Пер. с чеш.) – М., 1848.
234. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. Часть I. Исторический процесс образования русских племен и наречий. – Петроград, 1916.

235. Шахматов А.А. Сказание о призвании Варяговъ // Известия отделения русского языка и словесности. Т. IX. – Санкт-Петербург, 1904. – С.284-365.
236. Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936 /репринтне видання: Дрогобич: Бескид, 1992/.
237. Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии). – Воронеж, 1884.
238. Шилов Ю.А. Прародина ариев. История, обряды и мифы. – К.: СИНТО, 1995.
239. Широков О.С. Вероятностные обоснования реконструкции “кентум/сатэм” // Сущность, развитие и функции языка (отв. ред акад. Г.В.Степанов). М.: Наука, 1987. – С.89-94.
240. Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К.: Наукова думка, 1993.
241. Шустер-Шевц Х. Древнейший слой славянских социально-экономических и общественно-институциональных терминов и их судьба в серболужицком языке // Этимология – 1984. – М.: Наука, 1986. – С.224-239.
242. Энциклопедический словарь. Том XV-а (ред. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон). – Санкт-Петербург, 1895.
243. Энциклопедический словарь. Том XVI (ред. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон). – Санкт-Петербург, 1895.
244. Энциклопедический словарь. Том XVIII (ред. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон). – Санкт-Петербург, 1896.
245. Энциклопедический словарь. Том XXIX (ред. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон). – Санкт-Петербург, 1900.
246. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). Вып. 4 – М., 1977.
247. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). Вып. 5 – М., 1978.

248. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). Вып. 10 – М., 1983.
249. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). Вып. 14 – М., 1987.
250. Яценко Б. Україна і Русь у ретроспективі // Індо-Європа. Етноосфера. Історіософія. Культура. Науково-популярний журнал. – 1991, №1. – С.61-67.
251. Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch (bearb. von A.Kaegi). 18. Auflage. – Leipzig, 1985. – 880 S.
252. Berneker E. Slawisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1908-1913.
253. Brankač Jan, Mětsk Frido. Geschichte der Sorben. Von den Anfängen bis 1789. Band I. – Bautzen: VEB Domowina-Verlag, 1977.
254. Brückner H. Die Geschichte der Sorben bis zum Verlust ihrer politischen Selbständigkeit // Schriftenreihe über die Sorben. – Heft 1. – Bautzen, 1955.
255. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. - Warszawa, 1970.
256. Brugmann K. Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen. Zweite Bearbeitung. Erster Band. Einleitung und Lautlehre. Erste Hälfte. - Straßburg, 1897.
257. Braune W. Althochdeutsche Grammatik. 14. Auflage, bearb. von H.Eggers. – Tübingen Verlag Max Niemeyer, 1987.
258. Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963.
259. Edda (die). Die Lieder der sogenannten älteren Edda. – Leipzig, 1949.
260. Eichler E. Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen. – Bautzen, 1965.
261. Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. – Leiden, 1939.
262. Germanen (Die). Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. Band I: Von den Anfängen bis zum 2. Jahrhundert unserer

- Zeitrechnung. 5. Auflage (unter Leitung von B. Krüger). – Berlin: Akademie-Verlag, 1988.
263. Geschichte der deutschen Sprache (verfaßt von einem Autorenkollektiv unter Leitung von W.Schmidt). - Berlin: Volk und Wissen Volkseigener Verlag, 1969.
264. Gieselbrecht L. Wendische Geschichten aus den Jahren 780 bis 1182. – Erster Band. – Berlin, 1843.
265. Graf A.E. Deutsche und russische Sprichwörter. 2. Auflage - Halle (Saale), 1960.
266. Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch. Bd. 1. – Leipzig, 1905.
267. Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch. Bd. 10. – Leipzig, 1905.
268. Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch. Bd. 13. – Leipzig, 1905.
269. Gutenbrunner S. Zum Namen Germanen // Paul-Braune-Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Bd. 65. 1941. – S. 106-119.
270. Harte Günter, Harte Johanna. Hochdeutsch-plattdeutsches Wörterbuch. 3-te unveränderte Auflage. – Bremen: Verlag Schuster Leer, 1997.
271. Helmolds Chronik der Slaven (übersetzt von J.C.M. Laurent und W.Wattenbach) 3. Auflage von V.Schmeidler // Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Band 56. - Leipzig, 1910.
272. Holub J., Lyer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého. – Praha. 1968.
273. Karsten T. E. Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur. – Berlin und Leipzig, 1928.
274. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, 1957.
275. Köbler G. Taschenwörterbuch des althochdeutschen Sprachschatzes. – Paderborn; München; Wien; Zürich: Schöningh, 1994.
276. König Ed. Zur Vorgeschichte des Namens „Russen“ – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 70. Band. - Leipzig, 1916. – S. 92-96.

277. Krahe H. Sprache und Vorzeit. – Heidelberg, 1954.
278. Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 34. Aufl. – Leipzig, 1974.
279. Lexikon der Antike. – 9., neubearb. Aufl. – Leipzig: Bibliographisches Institut, 1987.
280. Marquart J. Der Ursprung des Namens *Rôs* // Marquart J. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940). – Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961 - S. 353-391.
281. Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 1. – Heidelberg, 1956.
282. Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 3. – Heidelberg, 1956.
283. Melika Georg. Die Deutschen der Transkarpatien-Ukraine. Entstehung, Entwicklung ihrer Siedlungen und Lebensweise im multiethnischen Raum. – Marburg: O. G. Elwert Verlag, 2002.
284. Meringer R. Wörter und Sachen III // Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für Indogermanische Sprach- und Altertumskunde (hrsg. von K.Brugmann, W.Streitberg). XVIII. Band, Heft 3-4.- Strassburg: Verlag von K.J.Trübner, 1905. -S. 204-295.
285. Nagy G. Perkūnas and Перунъ // Antiquitates Indogermanicae. Studien zur Indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker (Hrsg. von M.Mayrhofer, W. Meid, B. Schlerath, R. Schmitt). – Innsbruck, 1974. – S. 113-131.
286. Nippert E. Die Uckermark. Zur Geschichte einer deutschen Landschaft. – Brandenburg, 1996.
287. Paul H. Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. – Halle (Saale), 1961.
288. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1949.

289. Puhvel J. The Indo-European and Indo-Aryan Plough: A Linguistic Study of Technological Diffusion // „Technology and Culture“, v.V, N.2, 1964. – p.176-190.
290. Rozwadowski J. Studia nad nazwami wód słowiańskich. - Kraków, 1948.
291. Schmidt O.E. Die Wenden. - Dresden, 1926.
292. Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. 3-te Auflage. Tübingen, 1981.
293. Seebold E. Die Vertretung idg. g^u im Germanischen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen (begr. Von Kuhn). Bd. 81. 1./2. Heft. 1967. – S. 104-132.
294. Shevelov Georg Y. A historical Phonology of the Ukrainian language. – Heidelberg, 1979.
295. Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983.
296. Skopec M. Lautliche Untersuchungen an Urkunden aus dem Kloster Mondsee (14., 15. und 16. Jh.) // Jahrbuch für internationale Germanistik. Reihe 13 (Hrsg. H.-G. Roloff). Bd. 1 (1-39). Germanische Dissertationen in Kurzfassung. – Frankfurt/M., 1975. – S. 75-83.
297. Solta G.R. Die armenische Sprache // Handbuch der Orientalistik (Hrsg. von B.Spuler). Erste Abteilung. Der Nahe und der Mittlere Osten. Bd. 7. Armenisch und Kaukasische Sprachen. – Leiden/Köln, 1963. – S.80-128.
298. Steinhauser W. Herkunft, Verwendung und Bedeutung des Namens germani // Festschrift für Dietrich von Kralik. – Horn /NÖ, 1954. – S. 9-25.
299. Streitberg W. Die Bedeutung des Suffixes *-ter-* // Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogermanische Sprach- und Altertumskunde (Hrsg. K.Brugmann, W.Streitberg). Band 35. – Strassburg, 1915. – S. 196-197.
300. Taranec Valentin G.. Energietheorie des Sprechens. Neubearbeitung des russischen Originals // Studia et exempla linguistica et philologica. Series II: Studia minora, Tom 5, Editor: Klaus Trost. – S.Roderer Verlag Regensburg, 1997.

301. Urania Tierreich (Fische, Lurche, Kriechtiere). 4. Auflage. – Leipzig – Jena – Berlin: Urania-Verlag, 1976.
302. Vondrák V. Altkirchenslawische Grammatik. – Berlin, 1900.
303. Vries, Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. – Leiden, 1962.
304. Zedler J.H. Großes vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste. – Leipzig, Halle, 1732-1750.

Семантичний індекс слів
(українською мовою)

анти (с. 204-207, 217)	земля (нім. Erde) (с.79-81)
арії (с.26-36, 40)	кіммерійці, скіфи (с.181-185)
балти (с.179-180)	кінь, кобила, жеребець (с.65-68)
варяги (с. 238-245)	коза, козел (с.41-44)
венети (с.200-204, 214-216)	корова, бик, віл (с.49-58)
високий, вись (с.36-40)	лан (нім. Land) (с.83-86)
вівця, баран (с.45-49)	Латвія (с.32)
Вісла (с.209- 210)	Литва (с.31-32)
Волга (с.161-164)	ліс (с.147-148, 150)
Волинь (с.210)	Лохвиця (с. 210)
володар (цар), воїн (с.121-125)	люди (с.118-120)
Ворскла (с.207-208)	людина, чоловік, воїн (с.115-120)
германці (с. 175-179)	община (с.106)
горобці (с.16)	орати, рілля (с.69-72, 75-76)
Греція (с.27-29)	пасовище, рілля (с.69-71, 75-76)
грунт (с.81-83)	Перун (с.194-195)
давньоєвропейська мовна сукупність (с.172-175, 179)	плем'я (с.107-111)
давньоруська мова (с.255-258)	плуг (с.152-158)
Дніпро (с.165-167)	поле (с.145-152)
Дністер (с.168-170)	полинь (с. 192-193)
долина, рівнина (с.93-94)	поляки, ляхи (с.210-211, 219-220)
Дон (с.164-165)	просо (с. 193-194)
Дунай (с.170-171)	пруси (с.33)
житло (с.97-98, 129-131)	Прут (с.168)
жінка (с.125-129)	Псел (с.209)

раб (с.113-115, 120-121)

рало (с.77-78)

рід, родити (с.100-106)

робота (с.111-115)

руги, руси, Русь (с. 223-237,
240-245)

Рюрик (с.242-243)

свекор, свекра (с. 12-13)

свиня, кабан, порося (с.58-64)

село (весь) (с. 129-137)

село (рос. деревня) (с.138-141)

селянин (житель)(с.142-145)

серби, хорвати (с.218-219)

сім'я (с.97-100)

слов'яни/склавіни (с. 196-200)

слов'янська мова (с.207-212)

снідати (с.16)

соха (с.73-75)

степ (с.72)

субстрат (трипільський)
(с.190-192)

уклій (риба) (с. 254)

Україна (с.245-250)

укри (с.250-254)

хохол(с.248-249)

Скорочення назв мов, наріч та діалектів

ав. - авестійська	дінд. - давньоіндійська
австр. – австрійський	дісл. - давньоісландська
алб. - албанська	дпрус. - давньопрусська
алем. - алеманський	др. - давньоруська
алт. - алтайські	дсакс. – давньосаксонська
англ. - англійська	ест. - естонська
англосакс. - англосаксонський	іє. - індоєвропейська
араб. – арабські	іон. – іонійський
бав. - баварський	ір. - іранські
балт. - балтійські	ірл. - ірландська
болг. - болгарська	ісл. - ісландська
бр. – білоруська	ісп. - іспанська
бургунд. - бургундський	іт. – італійська
вал. - валлійська	каз. – казахська
вед. - ведійська	калм. - калмицька
вірм. - вірменська	каш. – кашубський
вл. - верхньолужицька	кельт. - кельтські
гал. - галльська	кімр. – кімрська
герм. - германські	корн. - корнська
гол. - голландська	кріт. - крітська
гом. – гомерівське	лат. - латинська
гот. - готська	лит. - литовська
гр. - грецька	лтс. - латиська
д.гр. давньогрецька	лув. - лувійська
д.євр. – давньоєврейська	м. - македонська
дангл. - давньоанглійська	мік. – мікенський
дат. - данська	молд. - молдовська
двн. - давньоверхньонімецька	монг. – монгольська

мор. - моравське
 морд. — мордовська
 н.нім. — нижньонімецька
 нім. - німецька
 нл. - нижньолужицька
 норв. - норвезька
 ос. — осетинська
 оск. - оскська
 п. — польська
 перс. — перська
 піє. - пізньоіндоєвропейська
 полаб. - полабська
 порт. - португальська
 пров. - провансальська
 прус. - пруська
 псл. - праслов'янська
 р.-цсл. — русько-
 церковнослов'янська
 ріє. - ранньоіндоєвропейська
 ром. — романські
 рос. - російська
 рум. - румунська
 сакс. — саксонська
 свн. - середньоверхньонімецька
 сір. — сірійська

сканд. - скандинавські
 скр. — санскрит
 сл. - слов'янські
 слн. - словенська
 слнц. — словінцький
 слц. - словацька
 ср.лат. - середньолатинська
 срб. - сербська
 стсл. - старослов'янська
 схв. - сербохорватська
 тат. — татарська
 тох. А - тохарська А
 тох. В - тохарська В
 тур. — турецька
 тюрк. - тюркські
 укр. - українська
 фін. - фінська
 фр. - французька
 франк. - франкська
 фриз. - фризька
 хет. - хеттська
 хорв. — хорватська
 ч. - чеська
 чув. — чуваська
 шв. — шведська

Summary

V.G.Taranets. Aryans. Slavs. Russ:

The Origin of the Names *Ukraine* and *Rus*'

The monograph is dedicated to the problem of the origin of the names of *Ukraine* and *Rus*' which is considered by means of deep reconstruction of semantics and tendencies in development of definite lexico-semantic groups of words in parent Indo-European and Slavonic languages. The disintegration of the ancestor Indo-European community into minor tribes with prevailing agricultural or cattle-breeding mode of life was a decisive factor for linguistic differentiation in the pie. roots $*k^wel-$ 'farmers' and $*k^wer-$ 'cattle-breeders' respectively. It's also noteworthy that the language of the Indo-European tribes which in the course of their migration from Mesopotamia had settled down between the Volga and the Carpathians experienced a big influence of the substratum – the language of the Tripil tribes.

The synonymous ethnonyms *Slavs/Sklaviny* (the Slavs appeared in the second millennium B.C.) also originated from the above mentioned roots: pie. $*(s)k^wel-$ > psl. $*(s)kwel-$ > $*skla-/ *sla-$. The sequence of the semantic changes of these roots is as follows: 'Aryan-farmers' → 'people belonging to Aryan-farmers, Slavs'. Later on out of the Slavs there singled out another tribe, the name of which - *Venets*, judging by its initial root $*h^wen-$, meant 'people belonging to Slavs' while the reduced variant of this root became in due course the name of their offsprings – *Ants*.

The same approach to the investigation of the etymology of the word *Rus*' showed its kindred origin with the words *Rugi*, *Varangians* which, in its turn, allowed us to trace the word *Rus*' back to the psl. root $*h^wereki$. The semantic derivation line of this root can be presented as follows: 'Slav-cattle-breeders, warriors' → 'the name of the tribe – *Rugi* (*Varangians*, *Rusy*)' → 'the name of the state – *Rus*' → 'the name of the inhabitants of this state – *Rhysis*'.

The analysis of the origin of the name *Ukraine* showed that it goes back to the root $*h^wek^werá-$, which is a reduplication of psl. root $*kwer-$. Its derivation line is such: $*h^wek^werá-$ → $*hwekerá$ → $*wəkərá$ → $*wkrá-/ *ukrá-$ with the semantic meaning of 'people belonging to Slav cattle-breeders, warriors'. The reconstructed

form fully coincides with the name of the Slav tribe *Ukry* which, as historians state had once inhabited the banks of the river *Ucker*. From here comes the name *Ukraine* as ‘the land of the Ukers’.

ЗМІСТ

	стор.
Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження в сфері діяхронії	6
1.1 Період існування індоєвропейської прамови	6
1.2 Фонетичні зміни в діяхронії	10
1.3 Явище субституції (перцептивний чинник).....	17
Висновки до розділу	22
Розділ 2. Індоєвропейці, їх прабатьківщина та заняття	23
2.1. Походження етноніма <i>арії</i>	25
2.2. Місце проживання <i>аріїв</i>	34
2.3. Приручення перших тварин: <i>коза, вівця, корова,</i> <i>свиня та кінь</i>	38
2.4. Найдавніший обробіток землі, використання <i>сохи</i>	66
2.5.Розширення землеробства, використання <i>рала</i>	71
2.6.Первісний етап життя індоєвропейців (інтерпретація етимологічного аналізу):.....	82
а) помешкання високо в горах	82
б) скотарсько-землеробське господарство.....	84
в) проживання на рівнинній місцевості	88
Висновки до розділу	91
Розділ 3. Соціальна структура життя індоєвропейців.....	92
3.1. Соціальні відносини у праслов'ян на фоні інших індоєвропейських племен.....	92
3.2. Помешкання праслов'ян та інших індоєвропейських племен	122
3.3.Жителі рівнинних поселень слов'ян та інших споріднених племен.....	134
3.4. Розширення орної землі. Поява залізного <i>плуга</i>	137

Висновки до розділу	150
Розділ 4. Міграції племен східного і північного індоєвропейського відгалуження.....	152
4.1. Шляхи міграції аріїв	152
4.2. Арії в Південно-Східній Європі. Утворення давньоєвропейської спільноти.....	163
4.3. Зародження слов'янського етносу. Походження етнонімів <i>слов'яни/склавіни, венети та анти</i>	187
4.4. Венети і анти: особливості життя, утворення нових етносів....	203
Висновки до розділу	210
Розділ 5. Походження назв <i>Русь</i> та <i>Україна</i>	211
5.1. Етимологія слова <i>Русь</i>	211
5.2. Семантична інтерпретація слів <i>руси</i> і <i>варяги</i> в “Повѣсті...”	227
5.3. Етимологія слова <i>Україна</i>	231
5.4. Історичні свідчення про плем'я <i>укри</i> . Зародження українського етносу	237
Утворення <i>Київської Русі</i> (замість висновків)	244
Література	249
Семантичний індекс слів (українською мовою)	273
Скорочення назв мов, наріч та діалектів	275
Summary	277

ДОДАТОК

1. На обкладинці книги: Господарський календар слов'янина-землероба та символічне зображення дружинників.

2. (в кінці книги):

Критичні зауваження, побажання та замовлення на книгу можна надсилати автору за адресою: 65009, м.Одеса, вул. Генуезька, 22, каб. 108; E-mail: taranets@ukr.net

4. (на задній стороні обкладинки):

Таранець Валентин Григорович, доктор філологічних наук, професор. Родом із Полтавщини, вчився і працює в Одесі. Кандидатську дисертацію захистив в Ленінградському університеті у проф. Зіндера Л.Р., докторську - в Київському національному університеті, має більше 80 наукових та науково-методичних публікацій, серед них дві монографії: “Энергетическая теория речи”, Киев-Одесса, 1981 та “Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови)”, Одеса, 1999. Працює в галузі германістики, славістики, загального та індоєвропейського мовознавства.

**Таранець Валентин Григорович,
доктор філологічних наук, професор.**

Родом із Полтавщини, навчався і працює в Одесі.

**Кандидатську дисертацію захистив у Ленінградському
університеті у професора Л. Р. Зіндера, докторську –
в Київському національному університеті, має більш як
80 наукових та науково-методичних публікацій, серед них дві
монографії: "Энергетическая теория речи", Киев-Одесса, 1981
та "Походження поняття числа і його мовної реалізації
(до витоків індоєвропейської прамови)", Одеса, 1999.
Працює в галузі германістики, слов'ястики, загального
та індоєвропейського мовознавства.**